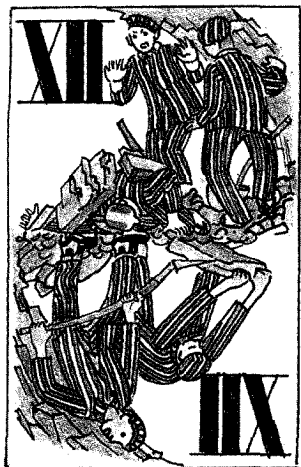

HETEROSEKSUALNOST

umorjenih žensk so bila naglo razgaljena. Gotovo sta jih dolgoletno bivanje v taborišču in odtujitev od normalnega življenja vodila, da so izkoristili vsako priložnost, da so se nasitili pogleda na gola ženska telesa.“ (Branny, 67)

V taboriščih, kjer so bile internirane tudi ženske, so moški hodili gledat novinke. V Auschwitzu so v strehi kopalnice skrivaj naredili odprtino, da so lahko skoznjo opazovali kapoje in brivce med striženjem in britjem golih žensk. “Brivci” so bili nemški kriminalci, toda celo starešina bloka je rad prišel v barako in se zabaval na račun prestrašenih golih deklet. Nekega dne se je neki francoski interniranec predolgo zadržal nad odprtino na streh. Kapo, ki je opazil, da je nekaj narobe, se je povzpел na streho in našel na njej ležečega Francoza. Brnil ga je tako, da je padel na tla na cement in umrl. Toda celo ta incident nam ni vzel poguma za gledanje.“ (Mirchuk, 54)

Delo pri sprejemu in razuševanju internirank je med moškimi veljalo za “lepo”. Nekateri so pri tem prav uživali in se šopirili pred ženskami: “Ogledoval si je vsako z neprikritim studom in jim pri tem povzdigoval krila s koncem bikovke.” Druge je pogled nanje predvsem razžalostil: “Od tistega hipa, ko sem jih zagledal, sta me prevzela žalost in obup; ugasnila je moja skrita moška radovednost.” (Kalik’ a, 16-18)

V večini taborišč so imeli interniranci zelo malo možnosti videti ženske. Poleti 1944 je prišlo v Buchenwald okrog 600 Ukrajink.

“Mi, interniranci, ki razen sadistke Ilse Koch¹ večji del že deset let nismo videli nobene ženske, smo poskrbeli za žensko čast. Poslali smo iz sobe vse mladostnike in pri nadaljnjih transportih umivalnik v majhnem prostoru spremenili v kopalnico, da bi jim prihranili to sramotno pot.” (Bartel et al., 122)

Tisti, ki so hodili na delo izven taborišča, so občasno mogli videti ženske. V Dachauu so imeli takšno priložnost delavci na plantaži. Želja videti nasprotni spol je bila močnejša od prepovedi in celo od sovraštva, ki so ga mnogi interniranci gojili do nemštva nasploh. Tako se na primer nekdanji interniranec iz Dachaua spominja, da je s poželenjem gledal Nemke, ki so jih srečevali na poti na delo: “Ne vem, kako to, da imam nekam čuden občutek. Tujke so, vendar se mi zdijo lepe, čeprav jih sovražim.” (Križnar, 130)

Ob takšnih srečanjih so še bolj živo občutili vso bedo svojega položaja. Dekleta, oblečena v živobarvna krila in svetle bluze, so se jim zdela “kot prikazni iz drugega boljšega sveta”. “Mislim, da so imeli drugi enako čuden občutek kot jaz, ko smo morali korakati tako našemljeni in ponižani mimo lepega mladega dekleta, posebno če so se njene oči začudeno uprle v nas. Naša zunanja podoba je bila taka, da je moral vsak tamkajšnji domačin nujno verjeti, da smo nevarni razbojniki in popolnoma necivilizirani divjaki. Pogosto sem se spraševal, če je kdaj kako tako mlado gledalko ali sploh katerega koli domačina, ki nas je srečal, preblisnila misel, da korakajo tako našemljeni mimo znanstveniki, pisatelji, duhovniki in profesorji, intelektualna smetana raznih evropskih narodov, v katero je seveda padlo tudi nekaj smeti. Skoro gotovo so nas imeli za same ‘bandite’ in v njihovem srcu ni bilo sočutja. Odrasli so molčali in nas mirno opazovali; zato pa so otroci pljuvali v nas in nas glasno zasramovali ‘Banditen! Banditen!’ SS-ovci se niso zmenili za to, ali pa so jih še ščevali. Pač pa so se sami obnašali kot petelini, če so zagledali kako dekle, in samozavestno ter oblastno povzdignili glas ter nas začeli priganjati brez vsakega povoda, da bi se pokazali v njenih očeh bolj imenitni.” (Jeza, 99-100)

Interniranci iz Auschwitza so pogosto srečevali na poti na delo zunaj taborišča kolone internirank. Ob takšnem srečanju so stražarji ukazali: “Oči na desno!” ali “Oči na levo!” Kdor ni ubogal, je lahko bil kaznovan s 25 udarci z bikovko. Neki esesovec, ki je spremljal interniranke na delo zunaj taborišča, jih je vseprek tepel vsakokrat, ko so na poti srečale kolono moških. (Kraus & Kulka b, 79; Škodová, 101) Podobno je bilo tudi v Ravensbrücku. Interniranci so ob srečanju s kolono internirank morali gledati proč ali pa ji obrniti hrbet. (Piotrowski, 81) Prva leta je ob takšnih srečanjih komajda priletel kakšen listek. (Zbornik Auschwitz, 375) Ščasoma pa je nadzor popuščal in leta 1944 so si že mahali z rutami in čepicami ter celo vzklikali Rdeči armadi in Stalinu. “Stražarji, ki so zaznali samo nerazumljiv hrup, so se pošteno trudili ustaviti nas. Bilo je brezplodno. Ne oni niti njihovi vodje niso mogli premakniti nazaj

¹ Po nekaterih poročilih je Ilse Koch, žena taboriščnega komandanta, rada hodila po taborišču provokativno oblečena. Če se je mimoidoči interniranec drznil zgolj ozreti se za njo, je zahtevala, da je bil za svojo predrznost kaznovan s petindvajsetimi udarci z bičem po zadnjici; za židovske internirance je ta »prestopke« praviloma pomenil smrt. Pripetilo se je, da je gospa Koch sama pretepla interniranca z jahalnim bičem. (Matoušek a, 30; Lisický, 41; Hoffmann ed., 209; Segev, 180)

ure zgodovine. Nasprotno, še pospeševali so jo.“ (Geve, 153)

Kako strogo so se oblasti držale prepovedi vsakršnih stikov med spoloma, dokazuje primer iz ženskega taborišča Ravensbrück. Poleti 1942 je tja prispela kolona internirancev iz Mauthausna, da bi položili kanalizacijo. Taboriščne oblasti so dale zabiti celo okna na barakah, ki so gledala proti delovišču, in zagrozile s strogimi kaznimi vsem, ki bi skušale kakor koli priti v stik z delavci. Vendar jih to ni odvrnilo od tega, da ne bi izkoristile vseh možnosti in vsaj pokukale tja, kjer so bili moški. Bile so zelo ganjene, ko so jih gledale pri delu: “Ni jih več ganilo, kar se je dogajalo njihovemu spolu, a bilo je videti strašno, kar se je dogajalo moškimi, in ženske so visele na okenskih policah, zato da bi skozi špranje ulovile bežen pogled na moške.“ (Buber-Neumann a, 227)

Fizična bližina pripadnikov nasprotnega spola je delovala na internirance in interniranke zelo vznemirljivo. Kadar je prišel v žensko taborišče kakšen moški interniranec – žensk v moško taborišče tako rekoč ni bilo – je za njegove prebivalke nenadoma dobilo vse “drugačen, globlji smisel in pomen“. (Fénelon, 100; Noyce, 185) “Moški na našem bloku, saj to je revolucija.“ “Smejemo se v očitni želji, da nas ‘on’ sliši, da se obrne in nas opazi, da obstajamo, zanj. Zadostovala je njegova prisotnost, pa smo začele žlobudrati neumnosti. Vreščče papige, ki se razkazujejo z bleščečim perjem zaradi samca, ki je prišel v kletko.“ (Fénelon, 100-101)

Le tako imenovani muslimani kakor da so se bali pogleda na žensko. “Sami so se zdeli tako ubogi, onemogli, premrazeni... Muslimane je bilo sram. Skrčili so glave med suha ramena, si na skrivaj nosove otirali v prste in skušali priti drugam, od koder bi raje deklet ne bilo videti.“ (Frýd, 173)

Taboriščni red je še strožje omejeval fizične stike med osebami nasprotnega spola. V Auschwitzu in Ravensbrücku je bilo internirancem strogo prepovedano zbirati se ob žični ograji, ki je ločevala moške in ženske sektorje ali dele taborišč. Kogar so zalotili ob njej, je bil še leta 1943 okrutno kaznovan. A vztrajnost je premagala tudi to oviro. Kljub tveganju so mejne cone med moškimi in ženskimi sektorji postale prostor za pomirjevalne vizualne stike, znamenja in skrivna sporočila. Ob žični ograji so se zbirali v vedno večjem številu, prek nje so letela pisma in za njimi so romali paketi s hrano in darili, “dokler v teh stikih ni prevladal drug element“. (Kraus & Kulka b, 119; Kielar, 129; Grossman & Erenburg, 414; Nomborg-Przytyk, 126; Milton, 315) “Navzlic dejstvu, da večina internirancev zaradi izčrpanosti že dolgo ni čutila nobenega seksualnega poželenja, je po zaslugi izredne zvižčnosti vendarle prišlo do skrivnih nočnih rendez vousov, kdaj pa kdaj tudi za ceno življenja.“ (Kessel, 101)

Tudi v drugih taboriščih s spolno mešanimi jetniki se je dogajalo enako. V eni od podružnic Dachaua so se stari interniranci v zadnjih mesecih obstoja taborišča vsak dan srečevali s svojimi ljubicami ob žični ograji, “in od časa do časa je skrivna roka odprla vrata in peščica srečnikov se je zmuznila v ženski sektor z darili za svoje ljubljenske v zameno za en ‘Schuss’ ali porcijo ljubezni“. (Donat, 286)

Kjer so morali delati tesno skupaj in ni bilo mogoče povsem preprečiti srečanj oziroma stikov med interniranci obeh spolov, so bili

medsebojni pogovori prepovedani pod kaznijo. "To pravilo pa ni veljalo za predelavce, ker so bili privilegirani." (Mirchuk, 44) V Auschwitzu naj bi bila "običajna kazen" za interniranca, ki je govoril z dekletom, smrt z ustrelitvijo. Esesovski stražarji so menda radi streljali na internirance pred drugimi, da so jih prestrašili. (Mirchuk, 45; Mareš, 184)

Nekateri stražarji so kazali svojo premoč nad nemočnimi interniranci na zelo surov način, podobno kot stražarji, ki so spremljali internirance na delo zunaj taborišča, so se "petelinili" pred mimoidočimi ženskami. Morda je bil kdaj tak ali podoben "prestoppek" dejansko povod za uporabo strelnega orožja, vendar se ne zdi verjetno, da je bila ustrelitev resnično "običajna kazen" za to. Bolj verjetno je, da gre v navedenih pričevanjih za taboriščno folkloro in potemtakem zgolj za strah internirancev pred stražarji, ki so bili potentnejši od njih, ker so imeli pištolo (falusni simbol). Podoben pomislek zbujajo pričevanja, da naj bi bili nekateri interniranci zaradi nedovoljenih spolnih stikov kaznovani s sterilizacijo. (Mareš, 184)

Telesni stik med interniranci nasprotnega spola, na primer podaja rok, je bil v navzočnosti stražarjev praviloma povsem izključen. Celo poskus samo pokimati si na daleč, je bil kruto kaznovan. (Mareš, 184; Hajkova et al., 227; Škodová, 152; Mirchuk, 45) Po nekaterih virih pa naj bi bil kaznovan s smrtjo celo kakršen koli stik z ženskami. (Hovadík, 4) Najbrž gre pri teh trditvah za pretiravanje, vendar so bile kazni za prestopnike resnično zelo stroge. "Največji dar na oltar boginje ljubezni je dal neki mlad Poljak. Komandir delovne čete ga je zasačil in flagranti v kleti z dekletom. V njeni navzočnosti je dobil 50 udarcev z bikovko po zadnjici. Junaški fant! Od sebe ni dal niti glaska, kar je že nekaj pri 50 udarcih. Potem sta on in ona morala hoditi po delovišču z obešeno tablo z napisom: 'Midva se imava rada!'" (Nový, 156)

Toda v resnici niti najstrožje kazne niso mogle preprečiti vzpostavljanja stikov med interniranci obeh spolov. Navzlic strogim omejitvam jih je bilo v praksi, zlasti v spolno mešanih taboriščih, kot sta bila Auschwitz in Ravensbrück, nemogoče preprečiti: "Narava narekuje, da kjer koli so skupaj moški in ženske, tam je tudi ljubezen." (Lengyel, 189) Del moških je že našel pot, da so prišli v stik s prebivalkami ženskega taborišča in navzlic strogemu redu je nekaterim internirancem uspelo celo obiskati svoje žene. Običajno so preprosili kapoja, ki je vodil delovno skupino v žensko taborišče, da jih je obiskovalca vključil vanjo. (Kraus & Kuika b, 119; Mareš, 160; Piotrowski, 88; Langbein, 452) "Vsak stik deklet z moškimi v sosednjih taboriščih je bil strogo kaznovan. Kljub temu so vsa zmerno čedna dekleta imele svoje moške prijatelje in nekaj otrok ni bilo samo rojenih, temveč tudi spočetih v taborišču." (Lingens-Reiner, 147)

Redno vzdrževanje taborišč je moralo biti opravljeno in to je bilo delo kvalificiranih moških. Tako so v ženski del taborišča redno prihajali internirani kleparji, krovci, steklarji, ključavničarji ali elektrikarji. V Auschwitzu je oddelek moških delavcev skoraj vsak dan prihajal v žensko taborišče očistiti latrine, graditi ceste in popravljati strehe, ki so puščale. Poleg tega so ženski bloki dobivali hrano iz iste kuhinje kot moški. Redne stike z ženskami so imeli tudi zdravniki in bolničarji. V Auschwitzu je na primer vsak dan prišlo v žensko taborišče nekaj zdravnikov in bolničarjev

na čelu s taboriščnim starešino. Prinesli so zdravila, previjali bolnice in opravljali lažje operacije. Do srečanj med moškimi in ženskami pa je prihajalo tudi na bloku številka 28 v moškem delu taborišča, kjer je bil rentgen za internirance. (Perl, 78; Kraus & Kulka b, 118; Kielar, 129; Hajkova et al., 227; Spritzer, 122; Bartel et al., 121) Svojemu patologu dr. Miklosu Nyiszliju je Mengele dal pisno dovoljenje za prosto gibanje po taborišču, s katerim je potem lahko več tednov obiskoval ženo in hčer v ženskem sektorju. (Nyiszli, 104)

V Auschwitzu so ženske prihajale v moško taborišče, kadar so šle k zobozdravniku. Zobozdravnik v moškem taborišču je namreč enkrat tedensko sprejemal samo ženske pacientke. "Večinoma so šle, če ne brezpogojno zaradi zob, bodisi zato, da bi videle kakšnega znanca, bodisi da bi od daleč malce flirtale z moškimi in predvsem kaj 'organizirale'." (Spritzer, 101)

Interniranci so z drugimi deli taborišča najprej vzpostavili pisne stike. Preprosto so čez mrežo ali žično ograjo vrgli pismo s prošnjo za najditelja, da ga posreduje na navedeni naslov, ali tudi kar tako. "Nekaj deklet je prišlo na misel in napisale so imena in sporočila na koščke papirja, ki so ga rešile s pločevink zelja. Papir so ovile okrog večjega kamna in ga vrgle čez ograjo v sosednjo taborišče, ko je bil stražar med obhodom na drugem koncu. Upale smo, da bo sporočilo našel kdo v sosednjem taborišču, ga prebral in vrgel v sosednje taborišče, dokler ne bo prišel v roke sorodnikov... Prej kot v tednu dni je prišel odgovor. Okrog kamna ovit košček papirja je bil vržen v naše taborišče ob sončnem zahodu in me smo ga našle. V njem so bila imena in sporočila." (Jackson, 137)

Med internirankami v Birkenauu, premeščenimi iz Lvova, je bilo približno ducat ukrajinskih deklet. Ena izmed njih je pripadala komandi, ki je hodila po hrano za interniranke v kuhinjo glavnega taborišča. Ukrajinski interniranec, ki je delal v kuhinji, pa je prek nje tihotapil pisma dekletom. Samski moški so izkoristili zrahljani red v Birkenauu in si začeli dopisovati z dekleti tega taborišča. "Odkrili smo, da jih je dvanajst pisalo isti lepotic. Položaj je smešen. Nekdo je predlagal, da naj bi se teh dvanajst, namesto da bi tekmovali med seboj, raje povežalo. Tako je nastal Oksanin viteški red. Nekateri so odklonili članstvo v njem in nastal je še antifeministični Red starih samcev. Skupini sta nam bili v veliko zabavo, pisali smo hvalnice, pesmi ali kako drugače razlagali odlike različnih vidikov o Oksani in ženskah nasploh." (Mirchuk, 170)

Pošto so tihotapili tudi interniranci, ki so hodili na delo v žensko oziroma moško taborišče. Ker je bilo to tvegano početje, jih je bilo praviloma treba podkupiti s kruhom ali kakšno drugo dragocenostjo. Med ženskim in moškim taboriščem v Ravensbrücku so vzpostavili pretok pošte tako, da so podkupili straže. Interniranci so pošiljali ženskam usnjeno obutev, ki je v FKL ni bilo dovolj, ženske pa njim volnene rokavice in včasih tudi nogavice. Ta pomoč je bila "preprosto anonimna": nihče ni vedel, kdo bo dobil, kar je poslal. (Hajkova et al., 227-228; Hart b, 78; von Hassell, 154; Piotrowski, 83)

Vsakega moškega, ki je šel v žensko taborišče, je po taboriščnem redu nadzoroval esesovec. Navzlic temu, da so obrtnike ob vhodu v taborišče natančno pregledali, se je tem posrečilo vzdrževati stike

med sorodniki v moških in ženskih sektorjih. Nosili so zdravila, hrano, časopise in druge predmete v žensko taborišče. Moški, ki so prihajali v Auschwitzu na delo v žensko taborišče, so pogosto pretihotapili tudi kakšno skrivno pismo, imenovano "gryps", čeprav je bilo dostavljanje pisem zelo nevarno, saj so bile kazni za to lahko zelo okrutne in prenašalec pošte je tvegati tudi življenje. Interniranke pa so bile kaznovane že, če so pri njih našli pismo kakega moškega. (Szmaglewska a, 86; Geve, 82; Hess, 254; Grossman & Erenburg, 414; Kraus & Kulka b, 119; Nomborg-Przytyk, 118; Piotrowski, 76 in 81)

Vendarle so tvegali, kajti pisma so imela velik pomen: "Brez nadomestka za življenje na svobodi, brez trohice človeške naklonjenosti bi bilo težko preživeti. Grypsi so bili pogosto banalni, vendar v njih ni manjkalo pristrčnosti. Poznal sem tudi takšne, ki so se prav zaradi teh stikov naučili pisati in brati, ker so se sramovali vsakokrat prositi koga za pomoč." (Piotrowski, 89) Prek pisem se je pogosto razvila ljubezen, "edini tip, ki je bil možen... pri katerem je bilo odsotno vsako fizično poželenje. To je razmerje, ki daje tolažbo, ki daje spodbudo, ki daje razlog hoteti živeti, ki obljublja". (Haft, 91)

"Esesovci so različno postopali z interniranci, ki so jih zasačili z grypsi. Za ljubezenska pisma niso kaznovali preveč surovo. Zato so se pisma začejala s frazo 'kochany' ali 'kochana'. Zato je bilo vse, kar se je želelo pretihotapiti, zavito v ljubezenske besede. Za takšno pismo je esesovec udaril nekajkrat in s tem se je končalo. Ali pa je napisal Meldung (prijavo). Potem je interniranec dobil predpisano kazen 15 do 25 udarcev na kozlu ali nekaj dni zavora v bunkru. Nadzorniki niso raportirali taboriščni upravi, da prihaja v njihovih komandah do stikov z ženskami. Raje so sami odmerjali kazni. Kdaj pa kdaj so ukazali pojesti takšno pismo. Slabše je bilo, če so pismo našli pri pregledu ob glavnem vhodu. Tedaj je zmerom prišlo do raporta." (Piotrowski, 90)

Mnogi interniranci so naredili vse, da bi prišli v žensko taborišče. Skoraj vsak, ki je hodil tja, je imel svojo simpatijo, koga iz družine ali ženo. "Pogosto je šlo tudi za razumljivo moško željo pomagati ženski. Ti stiki, sprva neredni, so sčasoma dobili trajnejši značaj. Taborišče je bilo ogromno, bilo je veliko prostorov, kjer so se pari lahko skrili za uro ali dve, na dobrih taboriščnih delovnih mestih so organizirali skrivna srečanja z ženskami na enakem položaju. Spolni odnosi so bili pogostejši, kot bi lahko domnevali. Ti skrivni stiki so se zelo pogosto razvili v prijateljstvo in mnogo globlja čustva, navkljub strašljivemu ozadju taboriščnega življenja kdaj tudi v ljubezen. Obljube so bile izmenjane in vezi skovane z najbolj strastnimi besedami zaupanja, ki jih je običajno brutalno prelomil zli genij vojne z nasiljem esesovcev. Vendar se je nekaterim posrečilo preživeti in srečali so se po vojni. Od tod je izšlo nekaj izredno uspešnih zakonov." (Garliński, 113)

Moški, ki so hodili v žensko taborišče, so se za vsako takšno priložnost posebej uredili: "vsak se je olepšal in želel ugajati". (Spritzer, 122) Poleg tega so praviloma nesli s seboj pakete (paczke), da so lažje navezali stike z internirankami. Tihotapili so predvsem hrano, zdravila, obveze, perilo, vložke, cigarete, pošto itd. Uspešnejši so bili tisti, ki so imeli več, ki so na primer premogli kos lesketajoče se svile ali sijočo okrasno drobnarijo

ali kako podobno dragocenost. Zlahka so dosegli ljubezenski uspeh. Toda pogosto je menda za to zadoščal že en sam krompir. (Borowski, 218; Kiełar, 189 in 192; Nomborg-Przytyk, 118; Spritzer, 123; Langbein, 452) "Vsak kapo je imel svoje dekle. To je bila kajpada konjunkturalna ljubezen, kajti če kak dan ni prišel na delo, je njegovo dekle drugi dan že šla z drugim. Za kocko margarine, za sladkor, salamo in drugo je bilo mogoče imeti najbolj brhko dekle." (Nový, 156)

Nekateri boljši "organizatorji" so lahko svojim izvoljenkam darovali sorazmerno zelo dragocena darila. Tako je na primer kapo v tako imenovani Kanadi, skladišču z blagom, ki so ga odvzeli prišlekom, pošiljal darila svoji izvoljenki, ki je bila kapo ženske delovne skupine: "Najprej pomaranča ali dve, morda nekaj masla ali kos šunke. Toda kakor se je razmerje razvijalo, je Bruno postajal bolj ekstravaganten v svojem snubljenju in že sem ji nosil dragocena toaletna mila, kolonjsko vodo in redke francoske parfume." (Vrba & Bestic, 134)

Ženske so moškim vračale zaupanje, nekaterim tudi ljubezen: "Bili so kratki, nepomembni stiki in bili so pravi, iskreni, ganljiva čustva, ki jih je stalno hranila grozeča nevarnost in ki so izvirala iz potrebe skrbeti za nekoga in biti skrb nekoga. Ženske so iskale tolažbo, upanje, močno moško roko - bile so lačne besed: 'Ne boj se moja mala. Vse bo še v redu. Pridi bliže!'" (Żywulska, 204-205)

Poleg strogih omejitev taboriščnega reda je bila dodatna ovira za vzdrževanje heteroseksualnih odnosov še pomanjkanje zasebnosti. V večini primerov je ljubezenskim parom omogočila nekaj intimnosti sobica, ki so jo imeli na razpolago starešine bivalnih blokov. Vendar je bilo teh za vse potrebe odločno premalo. Občasno se je ponudila takšna priložnost tudi tistim, ki so bili zaposleni v skladiščih ali na deloviščih zunaj taborišča, kjer so moški in ženske delali skupaj. (Lingens-Reiner, 95; Geve, 128; Kiełar, 316-317; Holuj, 60, 68, 116, 121 in 161; Nový, 156)

Kdor ni našel skritega kraja, ni smel imeti prevelikih pomislekov in zadržkov. Zato so se moški in ženske sestajali povsod, kjer se je dalo vsaj malo skriti, za svežnji blaga, za barakami. V Auschwitzu so v Kanadi dajali za ljubezen dovolj priložnosti ogromni kupi oblačil. Tako so na primer delavci za kapoja Bruna in njegovo Hermiono zložili na kup nekaj tisoč odev, da so naredili steno. "Konec koncev zaljubljenici rabijo košček zasebnosti..." (Vrba & Bestic, 135; Birenbaum, 172) V Auschwitzu so bila popularno shajališče tudi tla poleg vozička, na katerega so nalagali mrtve. Zato so moški iz sosednjih taborišč bogato plačali, da bi bili prestavljeni v pogrebno delovno skupino. Pari pa so iskali intimnost tudi na latrinah, ki so bile v Auschwitzu sploh "eden najpomembnejših prostorov". (Lingens-Reiner, 95; Perl, 77; Fried, 103; Glas-Larsson, 177)

V Birkenauu so se pripadniki nasprotnega spola lahko srečali tudi na latrinah, ki so bile za moški in ženski sektor ločene samo z deskami. Tam je bilo kmalu mogoče slišati ljubezenske pogovore. Na latrinah se je dalo kupiti kruh za salamo, margarino za kruh ali zamenjati hrano, čevlje, kos obleke za "ljubezen". "Tam so se srečavali moški in ženske interniranke na skrivnih trenutkih žalostnih spolnih občevanj, pri katerih je bilo telo uporabljeno kot blago, s katerim so plačale za nujno potreben

predmet, ki so ga moški lahko ukradli iz skladišča... Spolno poželenje je bilo še vedno eno najmočnejših nagonov in mnogi niso imeli dovolj moralne vzdržljivosti, da bi se disciplinirali.“ (Perl, 77-78; Borowski, 73-74)

O tem, kaj vse se dogaja na latrinah, so si bile bolj ali manj natančno na jasnem tudi taboriščne oblasti. Vendar so to iz svojih razlogov tolerirale. Esesovske oblastnike namreč nikoli ni motilo tisto, kar je potrjevalo pravilnost njihove koncepcije o internirancih kot manjvrednih bitjih. “Naši esesovski stražarji so zelo dobro vedeli, kaj se je dogajalo v latrinah. Vedeli so celo, kdo je bila čigava ljubica ('kochana'), in vse to jih je zelo zabavalo. Vedno jih je zabavalo, kar je bilo blazno, umazano, bestialno, grozno... Milijoni so umirali stoje, živi požrti od uši, lakote, bolezni; in v latrinah, leže v človeškem blatu, pred očmi sointernirancev, so se v seksualnem paroksizmu zvijali moški in ženske. Hitlerjeve sanje o novem redu.“ (Perl, 79) Spolnost, ki je bila na ta način sprevržena, ovirana, brutalizirana in ponižana, je namreč po svoje podpirala ideologijo, s pomočjo katere je nastala. Negativno vrednotenje internirancev se je tako po pravici sklicevalo na to, da so oni in njihovo vedenje nečloveški in živalski. Ob tem so seveda pozabljali, da spolnost sama po sebi ni bila nečloveška in živalska, ampak je bilo to dejstvo, da so se bili prisiljeni tja zatekati.

Taboriščna folklorja s svojim razvitim smislom za črni humor je spletla ljubezensko gnezdo kar v plinski celici. Pripadnik Sonderkommanda nori Izak naj bi svoji nekdanji prijateljici ob prihodu v taborišče svetoval, naj ob vstopu v “kopalnico” ostane blizu stene, češ da jo bo takoj, ko se bodo odprla vrata, odpeljal v drugo sobo, da ji bo tam lahko pomagal. “Naredila je, kot ji je rekel, in ko so bila po približno petnajstih minutah vrata v plinsko celico odprta, je Izak prvi skočil v sobo. Pobral je Rosino truplo, verjetno še toplo, in stekel z njo v svojo sobo, kričeč, da je njegova. Člani Sonderkommanda in stražarji so bili šokirani. Vendar so stražarji rekli, naj ga pustijo pri miru za trenutek, preden pojde za njo v krematorij.“ (Mirchuk, 102)

Nekdanji interniranci se spominjajo, da niti najstrožji ukrepi niti neposredna bližina plinskih celic niso zatrli spolnega poželenja: “Anvajzerka Lotti, visoka blondinka, prav tako Nemka in prav tako obsojena zaradi prostitucije, je bila že nekajkrat poslana v SK (kazensko četo) zaradi nedovoljenih odnosov z moškimi, zaposlenimi v ženskem taborišču, in opijanja.“ (Birenbaum, 124) V taboriščih je bilo “povsod napeto, erotično” ozračje. (Żywulska, 204) “Stalna živčna napetost, pod katero smo živeli, je le malo zatrla naše poželenje. Celó narobe, dozdevalo se je, da je bila duševna tesnoba samosvoj stimulans.” (Lengyel, 189) “Prav zato, ker je bilo prepovedano, samo da bi kljubovali vsemu, proti zdravi pameti. Pari so si padali v objem brez premisleka, na mah. Stiskali so se drug k drugemu za kratek hip, da bi vsrkali poživljajočo energijo, da bi preživeli trenutek zadovoljstva, dokler je še bil čas, dokler so še bili živi. Saj bo kmalu lahko prepozno. Saj so vsi drugi propadali ali goreli.” (Żywulska, 204) “Dogajalo se je, da so si moški izbirali med ženskami 'kochane' (tako so jih označevali v taboriščnem jeziku) in jim darovali za spomin dragocene drobnarije v dokaz simpatije ali kot nagrado za 'ljubezen'... Kanada je vidno odzemale ljudem razum, delovala je nanje

kot narkotik. Drugače si tega ni možno pojasniti.“ (Birenbaum, 172)

Na razcvet ljubezenskih stikov v Auschwitzu je, paradoksalno, najbolj vplival proces dokončne rešitve židovskega vprašanja. “Prihod Židov z njihovim bogastvom je ponudil neslutene priložnosti za druge internirance. Večina pobegov je bila verjetno povezana prav s to okoliščino. Z lahko pridobljenim denarjem ali z ročnimi urami, prstani itd. se je dalo karkoli urediti z esesovci in civilnimi delavci. Alkohol, tobak, hrana, ponarejeni dokumenti, strelno orožje in municija niso bili nič izjemnega med prekupčevalskim blagom. V Birkenauu so moški interniranci lahko prišli v žensko taborišče ponoči s podkupovanjem ženskih nadzornic. To je seveda spodkopavalo disciplino v taborišču. Kdor je imel dragocenosti, si je ‘kupil’ boljše delovno mesto, naklonjenost kapojev in blokovnih starešin in si celo uredil podaljšano bivanje v bolnišnici, kjer je dobival najboljšo hrano. Niti najstrožji nadzor ni mogel spremeniti tega stanja stvari. Židovsko zlato je bilo katastrofa za taborišče.“ (Hoess, 196)

Celo člani Sonderkommanda v Auschwitzu, ki so opravljali najbolj umazana dela pri “reševanju židovskega vprašanja“, so imeli skrivna srečanja z internirankami, “ki so mnogim med nami pomagala vsaj za nekaj ur pozabiti grozo naših življenj“. (F. Müller, 62) Člani Sonderkommanda so z zlatimi zobmi, ki so jih pobrali umorjenim žrtvam, kupovali od esesovcev vodko in druge luksuzne potrebščine. Nekateri so bili dovolj bogati, da so si z zlatom in dragulji, ki so jih pokradli novim internirancem, od esesovskih stražarjev “kupovali“ privilegij “skrivnega“ vstopa v žensko taborišče. (Mareš, 99-100; Orenstein, 216) “Veliko so tvegali, ko so se izmuznili na rendezvous, toda ker je bil potešen njihov najmočnejši nagon, to je nagon po hrani, je zahteval potešitev njihov naslednji najmočnejši nagon, to je nagon po ljubezni.“ (Fried, 103)

“V primerjavi z drugimi je bilo seveda za interniranca v Sonderkommandu zelo težko priti v žensko taborišče. Podkupnina za to je bila neverjetno visoka, dasi moška iznajdljivost ni poznala meja. Nekaterim se je posrečilo priti v žensko taborišče tako, da so se pridružili delovni skupini, ki je hodila tja na delo. Z velikodušnimi podkupninami so si zagotovili molčeče prizanašanje esesovcev ob glavnih vratih. Spet drugi so si izmislili najbolj duhovite razloge, da bi dosegli svoj cilj. Na primer, edina vodna črpalka v taborišču je bila nenehno in ob najbolj neobičajnih urah nujno potrebna v ženskem taborišču in v krematoriju. Vsakokrat so bila prerekanja in spopadi zastran tega, kdo naj bi bil vključen v krog maloštevilnih privilegirancev.“ (F. Müller, 6263)

Pri vzdrževanju takšnih stikov so bili udeleženi v prvi vrsti interniranci na položajih, in to posebej Nemci. “Ne samo, ker se nemškimi jetnikom plinske celice ni bilo bati, temveč tudi zato, ker so po večletnem jetništvu večinoma prvič spet videli žensko - po tem se kriminalci niso razlikovali od političnih. V atmosferi uničevalnega taborišča so pogosto odpadli vsi zadržki. Deviza mnogih prominentov je bila, brez pomisleka seči po vsakem užitku, ne da bi se ozirali na jutri.“ (Langbein, 452) Dosti redkeje so bili v teh stikih udeleženi interniranci drugih narodnosti, zlasti Židi. “Redkeje zato, ker je bila priložnost biti na samem le zelo redka in prenevarna. Za Židinjo je pomenilo smrt, če je bila zasačena pri tem.“ (Spritzer, 101) -

“...Rassenschande v taborišču, in bila bi ustreljena oba.“ (Glas-Larsson, 188)

Najlaže so v ženski del taborišča prišli funkcionarji iz taboriščne samouprave, saj so imeli dovolj družbene moči, da so lahko prišli do dobrin, s katerimi so podkupovali kapoje, ki so vodili delovne skupine, ženske starešine v blokkih, ter si pridobivali naklonjenost žensk; poleg tega pa je bilo treba podkupiti še esesovca, da ni videl, “kako človek babo kavsa“. (Hotuj, 60) “Ti moški so bili zaupni stari interniranci, ki so vedeli vse, kar je bilo vedeti o taboriščem življenju, imeli so zveze v krematorijih in so bili mojstri v 'organiziranju'. Po zaslugi polnih žepov so postali don Juani KZ. Ženske so si izbirali med najmlajšimi, najbolj čednimi, najmanj izmozganimi internirankami. Posel je bil sklenjen v nekaj sekundah. Odkrito, brez sramu so se umazana, bolna telesa objela za minuto ali dve v poljskem ozračju na latrini - in kos kruha, glavnik, majhen nož iz žepa moškega se je izgubil v lakomnih rokah ženske.“ (Perl, 78-79)

Njihov seksualni apetit je bil toliko večji, ker njegova funkcija ni bila zadovoljiti drugih notranjih potreb razen njihove potence, tj. njihove moči. Spolnost je pogosto imela vlogo potrjevanja moči, in to predvsem družbene premoči in prestiža, vendar to ni bila edina njena funkcija za bodečo žico. Bila je namreč tudi neke vrste azil, v katerem so udeleženci iskali pozabljenje vsakdanjosti, v katero so bili pahnjeni: prepolni bede, lakote in mraza, umazanije in golazni, nasilja, nemoči, selekcij in podobnih grozot. “Če človek takole slastno pokavsca, mu je laže, pa tudi na plin ne misli.“ (Hotuj, 122)

Ženskam so namesto rož prinesli klobaso ali margarino. “Kocka margarine je bila simbol čustev, tako kot cvetje na prostosti. Včasih je bilo nujno boriti se za naklonjenost nekaterih žensk. Zmagovalec je bil tisti, ki je imel prijatelja v moški kuhinji. Srečni imetnik margarine je, kot zmeraj in povsod, postal predmet ljubosumja in opravljanja. Tiste, ki niso imele priložnosti ali možnosti, so lačne in zagrenjene govorile, 'Kaj vidi na tem idiotu? Kako more, kupljiva ženska.'“ (Żywulska, 32) Po vseh latrinah Auschwitza je bilo slišati popevko o internirancu, ki je za košček margarine poljubljal pol ure:

“Za koskę margaryny
całował pół godziny.“ (Żywulska, 32;
Nomborg-Przytyk, 115)

“Pravzaprav je vsaka sanjarila o tem, da bi prišel on, jo potolažil, povedal, da bo vojne kmalu konec. Da bi jo poljubil in ji ob slovesu pustil margarino.“ (Żywulska, 32)

Namesto parfuma so zapeljivci v Auschwitzu svojim izvoljenkam prinašali mitigal, žvepleno olje, ki so ga uporabljali kot zdravilo zoper garje. (Żywulska, 80; Fritz, 108 in 110; Bernardac d, 204) “To je bilo kraljevsko darilo za kakšno lepo Ciganko. In lepotica, ki je dobila od gospoda lepo stekleničko čudovitih kristalov, je bila lepo prevarana, če je pri odpiranju zavel iz nje vonj po vijolicah ali nageljnih parfuma Coty namesto žveplenege vonja mitigala.“ Beseda mitigal naj bi bila namreč v ciganskem taborišču svoj čas pogostejše uporabljena kot beseda kruh v otroških ustih. (Bernardac d, 205) “Calcium gluconicum je izredno čarobno učinkoval na strežnike, seveda nezdravnike.

Kakor hitro so prišli do kakšne 'pozicije', zlasti do kakšnega mesta v intendaturi, so dajali intravenozne injekcije kalcija svojim 'prijateljicam', čeprav jim sploh ni bil potreben, saj so imele proteinov, ogljikovih hidratov in maščobe na pretek. Kalcij je bil na neki način medicinski talisman predvsem zato, ker je dajal strežniku velikanski prestiž v očeh njegove 'dame'; 'dama', katere kavalirju se ni posrečilo nabaviti intravenoznega kalcija zanjo, se je počutila ponižano pred drugimi.“ (Bernardac d, 150151)

V spolnem življenju moških internirancev je tedaj imela družbena moč izjemno pomembno vlogo. Poleg tega, da je posameznikom omogočala ohranjanje telesne kondicije na nadpovprečni ravni, so kot taki lahko zbrali tudi dovolj (redkih) dobrin, potrebnih za doseganje ljubezenskih uspehov. Med ženskami ni bilo nič drugače. Tiste, ki so bile bolj brezobzirne do sointernirank, so prav tako ohranjale nadpovprečno telesno kondicijo in z njo večjo privlačnost. Margareta Glas je bila kozmetičarka starešine taborišča in tudi drugih prominentk, občasno pa so jo poiskali celo esesovci. (Glas-Larsson, 145 in 159) Redna telesna nega, čeden videz in urejena obleka so bili zlasti za interniranke velikega pomena za preživetje. Vse to pa je bilo skoraj vedno mogoče le na račun večine internirancev in je pomembno prispevalo k favoriziranju brezobzirnosti: bili so siti zaradi lakote drugih, elegantni zaradi golote drugih. (Švalbová, 94) Tako se je uresničevalo načelo, po katerem je bilo odvzeto tistim, ki so imeli premalo, in dano tistim, ki so imeli preveč. To je imelo pomembno vlogo pri socialnem razslojevanju: "Intimni prijatelji so se prepirali zaradi kosti, vtem ko je za njimi sedela prostitutka Hélèn, jedoč sočne kose pečenke.“ (Żywulska, 32; Szmaglewska a, 249; Fénelon, 92)

Interniranci so v ženskem sektorju vzdrževali odnose predvsem z internirankami na položajih. "Me, navadne interniranke, sploh nismo šteje. Samo tiste, ki so imele brata ali starega prijatelja v moškem taborišču, so lahko pričakovale pomoč. Vendar so bili tudi primeri 'nesebične' ljubezni. Moški je pritihtapil 'kocko margarine'." (Żywulska, 32; Szmaglewska a, 249; Sternberg-Newmann, 62; Fénelon, 92; Spritzer, 101)

Moški so imeli hrane premalo, da bi jo delili kar tako, zato so jo dajali le tistim ženskam, ki so jim jo vračale z ljubeznijo. (Lengyel, 62) V kontekstu lakote in smrti so ženske spoznale, da je treba žrtvovati tradicionalno dostojanstvo. "Nekega dne je nekdo od njih vzel blokovo v kotu - seks prav pred očmi, če bi kdorkoli drug razen mene bil buden ali bi si lahko belil glavo z opazovanjem. Po naravi svojega dela sta bila oba, moški in blokova, privilegirana interniranca, drugače ne bi imela moči za seks. Vse skupaj je bilo končano v nekaj minutah. Kos kruha je zamenjal roke, in to je bilo konec.“ (Hart b, 78; Donat, 307)

Dvorjenje à la Auschwitz ni bilo vedno povsem v skladu z romantičnimi predstavami o zapeljevanju: "Običajen pristop je bil veliko bolj surov in stvaren.“ (Lengyel, 61-62) Podrobno ga je opisal interniranec, ki je v ženskem taborišču skrivaj poslušal dialog med kapojem, ki je vodil skupino moških delavcev, in neko interniranko. "Tretjina štruce bo dovolj, ali ne?" je vprašal kapo.

'Prosim, daj polovico,' ga je rotila ženska. Kapo je reagiral z divjimi udarci po oprsju nesrečnega bitja. 'Ali boš legla z menoj za

tretjino štruce ali pa boš legla sploh brez vsakršnega kruha!' Grobo je vrgel žensko na pograd. Kriknila je od bolečine.

'Utihni, nehaj vreščati!' jo je miril kapo. 'Pridi na vrh pograda. Tam naju ne bo nihče videl.' Izvlekel je krajec kruha in ga dal ženski. Medtem ko sta plezala na pograd, je ženska začela glodati kruh. Videti je bila popolnoma izčrpano, bolno bitje, nekaj na pol med človekom in živaljo. Ruta je bila ohlapno zavezana okrog njene glave; dolga obleka, ki jo je nosila, je morala biti nekoč večerna. Skozi raztrganine so se videle rane na njenem telesu. Morala je imeti Schonung, to je dan bolniškega dopusta. Bolezen je bilo videti povsod na njej, ko se je vzpenjala na vrhnji pograd, da bi predala kapu svoje izsušeno telo. Drgetaje sem ju opazoval iz svojega skrivališča, gledal kapoja, ki se je gnal do vrhunca divjosti, slišal sem njegove pesti, ki so udarjale po bolni ženski v sadistični ekstazi, dokler z zadnjim tleskom ni signaliziral, da je bilo akta konec.“ (Heimler a, 54)

Po zatrjevanju nekdanjih internirancev pa glavni motiv za razmerja z ženskami ni bil toliko seksualen, temveč preprosto bolj potreba imeti nekoga in skrbeti zanj. Vse družinske vezi so bile nasilno pretrgane in pošasten občutek osamljenosti je v skoraj vsakomur prebudil hrepenenje, da bi imeli nekoga, da bi skrbel za nekoga. Darila, ki so jih pretihotapili v ženska taborišča, bodisi kruh, margarino, svilene nogavice ali za tiste okoliščine čudne potrebščine, kot je bil francoski parfum, so nekoč pripadali ljudem, ki pa niso bili več živi. Toda tistim, ki so še živeli in trpeli, so dali nekaj malega razvedrila in tolažbe v vsakdanjem boju za golo življenje.

(F. Müller, 63)

O razlogih za takšne odnose je nekdanji interniranec iz Auschwitza razmišljal takole: "Preživel sem vse večere s Caro. Tedaj sem čutil, da je bila ona edino bitje, s katerim sem se lahko pogovarjal in ki me je lahko razumela. Je bila to ljubezen, kar se je razvilo med nama, med temi počasi minevajočimi dnevi? Ne vem. Če je bila ljubezen, je bila taboriščna vrsta ljubezni. Bila je mešanica otrplosti, trpljenja, brezupnosti, smrti in krčevite agonije užitka.“ (Heimler a, 62-63)

Ženske so skušale pomagati po svojih močeh, zbirale so hrano in oblačila ter prale in krpale za moške. "Organizirale" so tudi hrano in jo delile z moškimi, češ, "moški jo potrebujejo bolj, oni morajo biti močnejši". (Kraus & Kulka b, 119; Oberski, 56) Vendar je bil močnejši tok v nasprotni smeri in ženske so praviloma plačevale razne usluge z ljubeznivostjo. "V življenju ženskih taborišč je spolnost igrala nesorazmerno večjo vlogo. To je razumljivo, če upoštevamo večjo intenzivnost ženske čutnosti in njene močnejše korenine ter na drugi strani, da je to bila pot do živil. Na to so vplivale sorazmerno lažje življenjske razmere. Taboriščno osebje, ki je uradno hodilo v ženska taborišča, je vedno našlo priložnosti za lahko ljubezen.“ (Debreczeni, 170)

Interniranci niso dajali in prejeli zgolj zato, da bi podkupili ali pridobili, temveč ker je že samo dajanje in različne. Nekateri dvigovalo duha. (Bettelheim b, 138; Des Pres, 139) "Izkušnja preživelega je dokaz, da je potreba pomagati enako temeljna kot potreba po pomoči; dejstvo, ki kaže na prvobitno socialno naravo življenja v ekstremnih razmerah in pojasni nepričakovano, toda zelo razširjeno delavnost med preživelimi. V

koncentracijskih taboriščih je bila ena važnejših oblik vedenja dajanje daril. Interniranci so si nenehno podarjali in delili majhne predmete med seboj. Takšna drobna dejanja so bila neprecenljive vrednosti kot moralna podpora in pogosto tudi kot resnična pomoč v boju za življenje.“ (Des Pres, 136)

Za obstoj človeške čutnosti je nujen predpogoj drug človek. Posameznik je sploh možen kot človek šele v odnosu do drugih človeških bitij. In ne samo to: tudi narava njegovih lastnosti in njegove čutnosti je določena z naravo posameznikovega odnosa do drugega človeka. Spolni nagon spada v skupino nagonov za ohranitev vrste. Toda biološki smisel nagona ni primarno dan naši zavesti, dana je samo želja, potreba čutnosti ali čutna potreba po objektu. Ali z besedami nekdanje interniranke: “Manjkala nam je toplota, človeška toplota in nežnost...” (Glas-Larsson, 176)

Ker je bila za internirance najpomembnejša njihova spolna identifikacija, jim je največ pomenila naklonjenost nasprotnega spola. Neki interniranec je o tem pisal sointerniranki v Auschwitzu takole: “Rabim naklonjenost ženske. Ne vem, ali ženske občutite enako, toda mi, potem ko potešimo lakoto, začutimo potrebo po ljubezni. Smešno je, saj ni možnosti, da bi se srečala, in ne verjamem, da bom odšel od tod... Toda zavest, da bom dobil pismo od ženske, mi lajša bivanje.” (Żywulska, 153) Nekdanja interniranka pa se je spominjala: “Njegova eksistenca mi je dajala nekaj, da sem vztrajala še nekaj časa. Prepričala sem samo sebe, da mu na neki način pomagam, in to je pomagalo tudi meni.” (Hart b, 80)

V taboriščih je bila ljubezen še redkejša kot druge dobrine. Zato se je včasih zdelo, da je razcep med emocionalnim in seksualnim funkcioniranjem pri posameznikih skoraj popoln. Ali kot je na kratko zapisala nekdanja interniranka: “Tukaj se ne ljubi, ampak se pari.” (Fénelon, 165) Toda razvila se je tudi resnična ljubezen, ki je bila tem ognjevitejša in silovita, čim bolj so se zavedali, da njihovo hrepenenje nikdar ne bo izpolnjeno, ker je bilo v stavi življenje. “Le v senci smrti se lahko takšno čustvo stopnjuje do neskončnosti.” (Škodová, 150) Nekdanji poljski interniranec se spominja, da mu je postala interniranka iz ženskega taborišča tako blizu, da je v bojazni, da je ne bi izpostavljaj nevarnosti in opravljanju, nikdar ni predlagal srečanja v dvoje. (Piotrowski, 89)

Tisti interniranci, ki so razmišljali o ljubezni, so gledali nanjo različno. Nekateri so se celo spraševali, ali ni ljubezen v teh okoliščinah zlo. Ne samo zaradi zavisti. Do takšne ljubezni so imeli veliko pomislekov in zato so skušali odvrniti zaljubljenca od nadaljevanja njihove zveze. “Po določenem času sem vzdrževal prisrčen stik s Czesio T., številka 10135, iz Radoma. Če je le bila prosta po nočni izmeni, se je pred poldnevom sprehajala v bližini našega delovišča. Kmalu sem se brezmejno zaljubil, kot se reče, čeprav sem se trudil, da tega ne bi pokazal. Včasih sem zaupal svoja čustva starejšim kolegom, a njihove reakcije so bile različne. Nekateri so se posmehovali in se norčevali iz ‘zaljubljenih’ internirancev. Nekoč mi je Lutek Kutylowski iz Varšave rekel: ‘Zapomni si, ko te raztegnejo na kozlu in ti naložijo 25 udarcev z bikovko, boš hitro ozdravljen od te ljubezenske bolezni.’ Starejši moški so pogosto vulgarizirali platonična čustva, kakršna so še zmogli ljudje v tem nenormalnem svetu, ali menili, da takšne zveze ne morejo prinesiti

nič dobrega ter izpostavljajo ne le neposredno zainteresirane internirance, temveč tudi tiste, ki jim pomagajo.“ (Piotrowski, 88)

Slovenski kapici Jelki je “zeleni“ nemški interniranec večkrat prinesel darila: tople rokavice, kruh s salamo. Ščasoma sta postala prijatelja, tako da ga je težko pogrešala. In ko so jo konec leta 1944 prestavili na delo v kuhinjo, mu je začela vračati ljubeznivosti. Skrivaj mu je dajala hrano, on pa je skrbel, da je lahko prihajal v njeno bližino. Rojakinje so jo zaradi tega gledale postrani: “Tako mlado in brhko dekle, pa se druží s šepavim Nemcem. Vsem dela sramoto. Pusti naj ga! Jelka pa ni mogla več nazaj. Preveč samote je užila in preveč lakote. Navezala se je nanj. Le rojakinja Silva jo je razumela in tolažila, druge je niso več niti pogledale. Kljub temu je mislila nanje, kradla je Nemcem hrano in jo dodajala k obrokom... Johan najbrž ni vedel, da rojakinje ne marajo Jelke. Pa četudi bi vedel, ga to ne bi odvrnilo od nje, saj je ni izpustil niti za trenutek izpred oči. Ljubimkal se je z njo in ji vneto zatrjeval, da ji bo zvest do smrti. Nekoč je pripeljal tri politične internirance. V temi, da jih ne bi odkrili stražarji, je eden izmed internirancev – morebiti je bil duhovnik – prijel njuni roki in nekaj govoril, druga dva pa sta bila priči. ‘To je bila taboriščna poroka,’ je rekel Johan. ‘Zdaj si tudi po zakonu moja žena.’ S tem je prepričal Jelko, da se mu je popolnoma vdala.“ (Veble-Hodnikova, 149-150)

Redkejši pa so bili prepričani, da je vsemu navkljub ljubezen največja vrednota: “Ko bi verjela v Boga, bi rekla, da je na tem kraju, kjer vlada Zlo, doživetje čistega, nedolžnega občutja znak božjega blagoslova!“ (Fénelon, 203) Kajti zaljubljeni so bili srečni tudi v takšnih razmerah in pozabili so na nesrečo okrog sebe. Lažje so prenašali dolge apele in tudi kruta ponižanja in trpinčenja. Ženske in moški, ki so imeli koga, da so mislili nanj, ki so vedeli, da nekdo misli nanje, so lahko bolje prenašali vse, kar se je dogajalo okrog njih. Prav ljubezen jim je dajala voljo do življenja. (Kraus & Kulka b, 120; Jagielski, 54; Zbornik Auschwitz, 210; Rubinstein, 128) “Moški in ženske, ki so bili dovolj srečni, da so lahko pomagali drug drugemu, so imeli velik vir veselja in upanja. Z žrtvovanjem drug za drugega so mogli bolje prenašati svoje breme trpljenja in so bili okrepljeni v svoji veri v končno osvoboditev.“ (Kraus & Kulka b, 119)

Kako globoko so pozabili na življenjsko resničnost, morda najbolje ponazarja primer esesovca Victorja Pestka iz Auschwitza. Pestek se je zaljubil v Rene Karen, dekle iz češke četrti, in ji predlagal, da skupaj pobegneta. Rene ni hotela pustiti matere same, zato je Pestek začel iskati drugega partnerja za pobeg. Nameraval se je vrniti in rešiti Rene in njeno mater. Sredi aprila 1944 je pobegnil iz taborišča skupaj z internirancem Ledererjem, oblečenim v esesovsko uniformo, in 25. maja sta se vrnila v Auschwitz. Pestek je prišel v češko četrt, kjer pa so ga prijeli in obsodili na smrt z ustrelitvijo. (Czarnecki, 88-92) “Bila je nora ideja, obsojena na propad, kajti zdaj je bil preganjan človek. Vendar ljubezen redkokdaj pozna logiko. Očitno je bil prepričan, da lahko tudi ona za en dan postane Obersturmbannführer, če si bo le postrigla lase.“ (Vrba & Bestic, 220)

Vsaka skupnost ima svoje legende, svoje mite. Auschwitz je imel svojo romanco o Mali in njenem ljubimcu. Njuna ljubezen in usoda je ustvarila legendo. Ko sta belgijska Židinja Mala (Malka

Zimetbaum) in Poljak Edek (Edward Galiński) pobegnila iz taborišča, je bila to edina tema pogovorov; njuni imeni sta postali sinonim svobode in junaštva. "Vse taborišče je govorilo o tem. Ta par je postal fascinanten simbol za vse internirance. Njuna ljubezenska zveza, njun pogum, pobeg in njuno mučenje je imelo vse elemente tragedije Romea in Julije, vendar v okolju Auschwitza." (Nomborg-Przytyk, 102) "O njiju so govorili kot o herojih. Celo taboriščni kriminalci in kajpak tudi esesovci so ju imeli za trdna človeka. Niti pri mučenju nista izdala stražarja, ki jima je dal uniformo." (Sobański, 68)

Iz taborišča sta pobegnila 24. junija 1944. Edek, preoblečen v uniformo esesovskega Rottenführerja², je spremljal Malo, ki je bila preoblečena v moškega interniranca, vodovodnega inštalaterja; na glavo si je poveznila porcelanski umivalnik in pod njega skrila lase. Po dveh tednih iskanja ju je prišla nemška obmejna straža na slovaški meji. Vrnili so ju v taborišče. Z dolgotrajnim, a neuspešnim mučenjem so skušali od njiju izvedeti, od koga sta dobila uniformo in pištolo. Bila sta javno eksekutirana 15. septembra 1944 v moškem oziroma ženskem delu taborišča Birkenau. Mala si je pred vešali z britvico prerezala žile in udarila v obraz esesovca, ki je hotel preprečiti, da bi izkravela. (Sobański, 63-69; Spritzer, 109; Kielar, 328; Fénelon, 224-231; Adelsberger, 130; Donat, 309; Birenbaum, 181; Sternberg-Newmann, 55; Glas-Larsson, 173-174 in 250; Švalbová, 19; Škodová, 156-157; Ptakowski, 105; Nomborg-Przytyk, 103; Iwaszko, 163-164; Czarniecki, 82-84)

Pravila so esesovcem strogo prepovedovala "prijateljevati" z interniranci. Theodor Eicke je že 1. oktobra 1933 prepovedal esesovskim stražarjem osebne pogovore z interniranci. Še 27. februarja 1945 je predstojnik SS-WVHA zagrozil z vojaškim sodiščem, zaporom in celo s smrtjo vsakomur, ki bi imel osebne stike z interniranci in internirankami, neuradno govoril z njimi, jim kaj dal ali prodal, od njih kaj vzel, posređoval zanje pismo ali sporočilo, ker bi s tem izdal načela SS, nacionalsocialističnega svetovnega nazora in nemškega ljudstva. (Broszat, 434; Zbornik Ravensbrück, 20) Seveda je bilo strogo prepovedano tudi vsakršno zbliževanje med taboriščnimi stražarji in internirankami. "Spolni odnosi med esesovci in internirankami so bili, hvala bogu, strogo prepovedani. Verjetno iz disciplinskih razlogov. (Tillon, 59) Zato je za večino esesovcev veljalo, da so bili do internirank ravnodušni: "Z nami ni hotel imeti ničesar, ker smo bile zanj banditke in preumazane. Zato nas ni nikoli pogledal." (Veble-Hodnikova, 97) Seveda tudi tega predpisa niso spoštovali vsi. O komandantu Ravensbrücka Fritzu Suhrenu je nekdanja nadzornica Emma Vocke po osvoboditvi pred zavezniškimi pravosodnimi organi povedala, da si je med jetnicami izbiral najlepše ženske, da jih je zlorabljal in da se nobena od njih menda ni vrnila v taborišče. (Hajkova et al., 30)

Tudi interniranke so bile v splošnem nenaklonjene zvezam z esesovci, četudi so bili med njimi takšni, kot je bil neki starejši esesovec v Ravensbrücku, ki po pričevanju internirank "ni bil slab, celo dober je bil z nami". Kako globoka je bila ta nenaklonjenost, govori zgodba Ivanke

² Dogodek je bil tako izreden, da se nekaterim ni zdelo verjetno, da bi ga interniranec mogel izpeljati. Tako so nekateri ta dogodek opisali takole: »Nekoč je zelo lepo dekle s Poljske zbudila simpatije esesovca. Priskrbel je stražarjevo uniformo zanj in jo ponoči prethotapil iz taborišča.« (Sternberg Newmann, 54)

Kocjančič. Nekoč, ko se je pogreznila v močvirje, je prišel k nji omenjeni esesovec in ji po češko rekel, naj ga objame okrog vratu, ter jo izvlekel. "Pozneje smo se norčevale, da sem objemala esesovca. Toda takrat sem se ga res z vsem zaupanjem oklenila..." (Zbornik Ravensbrück, 249)

Celo esesovski zdravnik iz Auschwitza je bil prepričan, da je "psihološko dejstvo, da ljudje ne morejo živeti skupaj brez prijateljstva". (Linton, 226) In ljubezen je uspešno premagovala tudi tako visoke ovire, kakršne so bile v državi KZ med taboriščnimi stražarji in njihovimi varovanci, praviloma internirankami, ter med pripadniki tako imenovane arijske rase in manjvrednimi rasami. Prestopek zoper predpisani red je bil kazniv in ljubezen je pripeljala v taboriščni bunker kar nekaj civilistov. "Bilo je nekaj afer in prestreženih ljubezenskih pisem deklet internirancem ali narobe." (Nový, 156) Prizanešeno pa ni bilo niti taboriščnim oblastnikom, če so odkrili prestopek. Tako viri iz Ravensbrücka navajajo, da sta morala taboriščni zdravnik Rolf Rosenthal in kapo na revirju Gerda Quernheim oktobra 1944 za kazen v bunker, ker so odkrili njuno razmerje. Po drugih virih naj bi bil Rosenthal obsojen na sedem let ječe, Quernheimova pa poslana v Auschwitz. (Buchmann, 80; Buber-Neumann a, 222; Buber-Neumann b, 212; Hajkova et al., 43; Laska ed., 221)

Najsi so bile kazni za esesovske stražarje za tovrstne prestopke še tako hude, se je v njih vendarle jasno očitovala dvojna morala. V Auschwitzu je vodja ženske delovne komande v peščeni jami, Storch po imenu, oplodil predelavko svoje delovne enote. Ko je to postalo znano, jo je enostavno ustrelil. Kljub temu ni mogel potlačiti afere in je bil za kazen zamenjan. (Langbein, 459) Ko pa je glavni kapo na gradbišču v Mauthausnu, "zeleni" Dunajčan Matucha, poslal pismo ženi esesovskega firerja Streiwiserja, je bila kazen dosti strožja. Kaznovana sta bila tudi interniranca, ki sta mu pomagala sestaviti pismo: Matucha je dobil 50 udarcev, onadva 25; potem so nad prestopnike spustili pse, da so jih raztrgali. (Bizzarri, 70; Berdych, 126; Krukowski, 92)

Na naklonjenost esesovcev so se interniranke različno odzivale. Nekatere so bile gluhe za vsa nagovarjanja, druge so se "zelo rade" družile z njimi. (Veble-Hodnikova, 157) Vendar kot se spominja nekdanja židovska interniranka, so tistim, ki so imele takšnega prijatelja, druga dekleta zavidale. "Dal nam je upanje. In zame se je znova prebujalo čudovito čustvo. Moški je gledal vame! Še sem bila dekle! Mariji se je posrečilo narediti mi majhno ruto, da sem si pokrila glavo, tako da se je videl samo koder mojih las, in nekaj dni, kadar me je stražnik pogledal in se mi zasmel, sem se počutila lepo, počutila sem se mlado in spet sem upala." (Rubinstein, 154)

Katerikrat so takšno "slabost" taboriščnega oblastnika znale s pridom izkoristiti prijateljice dekleta, v katero se je zagledal. Tako je bilo na primer, ko se je v Auschwitzu stražar Jub, ki je bil sicer "ves vražji", zagledal v slovensko interniranko. "Vedno se je drl, jezil, nas pretepal, toda imel je slabost, ki smo jo znale izkoristiti v svoj prid. Silno rad je gledal našo Tilčko. Bila je lepe, močne postave, in ko je postala predelavka, si je pričarala bel ovratnik na obleko, kar jo je naredilo še bolj prikupno. Posebno če se je zasmejala in pokazala niz lepih, belih zob." "Kadar se je Tilčka nasmejala, je bil Jup čisto iz sebe. Nikar misliti, da je resno jemala njegovo ljubezen! Le norčevala se je iz njega. Seveda Jup tega ni vedel. Me

pa smo imele korist.“ (Veble-Hodnikova, 97-98)

Esesovske naklonjenosti pa praviloma nikoli niso bile deležne židovske interniranke. Takšni primeri so bili tako zelo redki, da je taboriščna uprava v Auschwitzu, da bi preprečila preveliko zbližanje med esesovci in internirankami, v pisarnah zaposlovala Židinje. S tem je hotela preprečiti, da bi esesovci navezovali stike z Nemkami. (Hart b, 72; Škodová, 50) Vendar se je zgodilo, da se je kak esesovski uslužbenec zaljubil v Židinj. Tako navaja interniranka iz Auschwitza, da je bil taboriščni zdravnik dr. Rhode “zelo zaljubljen v našo židovsko zdravnico“. (Linton, 230-232)

V nasprotju s predstavami, da so esesovci židovske interniranke množično spolno zlorabljali, so tovrstne stike, kolikor so jih imeli, imeli skoraj izključno z internirankami nemške narodnosti. Visoki taboriščni oblastniki so v takšne odnose vstopali redkeje, vtem ko so taboriščni stražarji v ženskih taboriščih večkrat imeli ljubice med internirankami funkcionarkami. (Hoess, 141; Veble-Hodnikova, 66; Zbornik Auschwitz, 278; Bernardac b, I: 121) Eden od takšnih je bil Hauptscharführer Rakas v Auschwitzu; pred njim naj bi ne bila varna nobena ženska in tudi rasni predpisi ga niso zadržali. Ampak skoraj še večji je bil njegov užitek, če je zalotil interniranca skupaj z dekletom. Spraševal ga je, ali je bil zadovoljen, zaslišal dekle, najprej z besedami in nato mogoče tudi z dejanji. Za to mu je bila primerna kar njegova pisarna. (Kautsky, 139-140)

Med svojim obstojem je Auschwitz postal ogromna črna borza, tisti čas morda največja v Evropi, s stalno izmenjavo blaga z zunanjim svetom. Cene na njej so bile zelo visoke: majhna čebula je bila vredna kot zlata ura, kos masla kot diamant. (Garliński, 89-90) Na njej so pridno sodelovali tudi esesovski stražarji, ki so bili v večini bolj ali manj korumpirani. “Šarfirerje se je dalo podkupiti z denarjem in nasploh je veljalo, da bi v taborišču lahko kupil tudi strojnico, le da bi imel dovolj denarja. Tega pa je na žalost bilo malo. Taboriščna uprava je bržčas vedela, zakaj izdaja denar heftlingom le po majhnih delih in v daljših obdobjih. Heftlingi bi bili drugače pokupili vse taborišče, tudi z gospodom šturmbandfirerjem!“ (Lisický, 42)

V takšnih okoliščinah je disciplina nujno oslabela, saj celo Rudolf Höss, “zagotovo najbolj nepodkupljiv in najbolj korekten komandant taborišča, kar jih je bilo“, (Linton, 201) ni bil sposoben obvladovati svoje sle do posesti. Mnogi interniranci so delali zanj: pazili otroke, obdelovali vrt; neka slovaška Židinja je dve leti pletla za gospo Höss. Höss je nekajkrat obiskal strojarno in od njenega nadkapoja prejel številne dragocene predmete, vzete iz Kanade. (Spritzer, 80; Garliński, 90; Pozner, 85)

O Rudolfu Hössu, ki je živel z ženo in otroki v vili poleg osrednjega taborišča, je po Auschwitzu krožila govorica, da je imel ljubezensko razmerje z židovsko interniranko. (Linton, 201; Federn, 66) Govorica je bila delno resnična: imel je razmerje z interniranko Eleonore Mattaliano - Hodys, ki je bila kapo v Effektenkammer, kjer si je tudi prislužila nadimek “Brillanten-Nora“, in delno netočna: ni bila Židinja, ampak je bila - normalno za takšno funkcijo! - Nemka - in v tem zadnjem pogledu bolj škandalозна kot resničnost. Höss naj bi Hodysovo skušal umoriti, ko je zanosila. (Garliński, 112; Langbein, 460 in 462; Linton, 201) “V takšnih okoliščinah je postala nacistična rasna politika v Birkenau do neke mere tragikomedija. Pogosto se je zgodilo, da

so njeni glavni privrženci v taborišču, esesovci, tako zelo pozabili svojo bogato literaturo o čistosti esesovske nordijske rase, da so se zaljubili v židovska dekleta. Mnogi so to seveda plačali s svojimi življenji.“ (Kraus & Kulka b, 163)

Eden takšnih je bil notorični Rapportführer Gerhard Palitzsch. Njegova šibka točka so bile ženske. Ko mu je umrla žena, je kruti esesovec začel pogostejše obiskovati žensko taborišče in prebil tam več časa kot poprej. Ni bil zadovoljen zgolj s čistokrvnimi esesovskimi nadzornicami, enako so ga privlačile Židinke in Ciganke. Navzlic strogi prepovedi odnosov z internirankami je začel razmerje z Židinko iz Slovaške Katjo Singer in kasneje s Ciganko Vero Larca. Palitzscha so zalotili in flagranti in njegove kariere je bilo nenadoma konec. Za kazen je bil junija 1944 izključen iz SS zaradi Rassenschande in poslan na bojišče, kjer je decembra 1944 padel v bojih pri Budimpešti. (Kraus & Kulka b, 203 in 236; Kozaczka, 66; Joachimowski, 192; Garliński, 207; Langbein, 458)

Strah pred kaznimi je bil velik in učinkovit, in kot se spominja neka nekdanja interniranka, so se taboriščni oblastniki le redko spozabili: “Med vsem svojim bivanjem v Auschwitzu sem slišala samo o treh primerih, pa še ti so bili zunaj v Birkenauu. Bilo je dovolj lepih deklet med nami, ki so ugajale esesovcem, toda strah pred bičem je bil večji. Celó v pijanem stanju se niso spozabili, in včasih sem se morala čuditi, kako disciplinirani so bili.“ (Spritzer, 60)

Nekoliko drugačno mnenje pa so imeli o tem moški interniranci: “Stražarji so po službi seveda šli v mesto in si našli žensko družbo ali pa so se sestajali z esesovkami; toda najlažje osvojitve je bilo najti znotraj taborišč. Res je, da so bile zelo stroge kazni za stike z internirankami, v Auschwitzu, kjer so bili esesovski stražarji že precej korumpirani z zakladi iz Kanade, je grožnja kaznovanja prestrašila redke. Ženska se je dobila že za kos kruha ali pod grožnjo tepeža, selekcije za plinsko celico ali denunciacije, saj s čim pa bi se lahko branila? Kakšen majhen prostor je bilo tudi vedno mogoče najti, bodisi v sobi starešine bloka ali v kakšnem skladišču ali na delovnem mestu. Nekateri vplivni zaupniki, ki so bili tedaj bolj nevarni kot esesovci, so ravnali podobno.“ (Garliński, 112)

Po nekaterih pričevanjih je bilo v koncentracijskih taboriščih tudi nekaj primerov posilstev. Zlasti po vojni je bilo o tem veliko besed. “Popularen povojni mit, občasno izrabljan in senzacionaliziran, je bil, da so bile Židinke prisiljene služiti kot prostitutke v bordelih za esesovce in da so bile pogosto posiljene. Čeprav so takšni primeri nedvomno bili, to ni bilo pravilo in odseva pošastno povojno zlorabo holokavsta za ljudsko vznemirjanje. Kitty Hart imenuje te seksualne fantazije povojne literature in televizije ‘absurdne napačne predstave’.“ (Milton, 315)

“Nekatere smešne napačne predstave so razširjali ljudje s polteno domišljijo. Popularen je mit, da so bile številne židovske interniranke zaposlene v esesovskih javnih hišah. Niti enkrat nisem slišala o čem takšnem, ne takrat niti kasneje. Ves čas je bilo Nemce iz rajha združiti se z Židinko kaznivo s smrtjo. Te ženske so bile primerne za zasužnjenje, pretepanje in masakriranje, nikakor pa ne, da bi imele intimne fizične stike s Herrenvolkom. Esesovske javne hiše so bile oskrbovane iz drugih virov, z

nemškimi političnimi internirankami in civilnimi kriminalkami vred.“ (Hart b, 122) Spolno občevanje z Židinj, tudi v bordelu, je sodilo pod rasno zakonodajo tretjega rajha in je imelo za pripadnike Wehrmachta hude posledice; za pripadnike SS je to lahko pomenilo celo smrtno kazen. (Seidler, 181) Posiljevanje Židinj je bilo prepovedano iz istega razloga kot poročanje z njimi: veljalo je za skrunitev rase. “Vendar dokazi kažejo, da so se posilstva dogajala, morda zaradi odloga ali nerednosti kaznovanja, v prvi vrsti v getih, med kristalno nočjo in v začetnem nasilju Einsatzgruppen (mobilnih ubijalskih enot) v Rusiji in Vzhodni Evropi.“ (Heinemann, 15)

Navedenega nikakor ne gre razumeti v smislu, da interniranke niso bile nikoli žrtve posilstva. “Od drugih vem, da je bilo nekaj žensk posiljenih skupinsko, toda to ni bila praksa. Zakaj bi esesovci tvegali svoj vrat za občevanje z umazanimi, neprivlačnimi ženskami brez las, v sivih bluzah, ko so lahko dobili vse, kar so želeli med esesovkami? Več možnosti za spolnost je bilo med kapoji in drugimi prominenti ali med skupino v Kanadi, med običajnimi häftlingi pa ne.“ (Laska ed., 181)

Posilstvo internirank je bilo namreč prepovedano in kaznivo. Himmler je za vse pripadnike SS aprila 1939 izdal ukaz o ljudskem samospoštovanju (Befehl über die volkische Selbstachtung), po katerem je vsak spolni stik z ženskami in dekleti prebivalstva druge rase pomenil greh zoper lastno kri; prestopnikom je grozil z degradacijo in izključitvijo. Po direktivi, z dne 9. decembra 1941, je bilo treba vsak tak prestopnik sporočiti državnemu vodji SS osebno. (Bleuel, 236; Seidler, 181) Italijansko interniranko Lydio je še pred internacijo posililo deset nemških vojakov. “Ironija te zadeve se je nadaljevala, ko so nemški preiskovalni organi našli in kaznovali deset odgovornih moških, enega so celo privedli v Ravensbrück, da ga je identificirala, medtem ko so sočasno nemške čete v Italiji uničevale in ubijale veliko število državljanov...” (Bles, 273)

Če je posilstvo prizadelo le majhno število žensk v koncentracijskih taboriščih, pa so bile druge oblike seksualne kontrole in zlorabe pogostejše, zlasti prostitucija. Ta je bila prisotna med interniranci v različnih stopnjah. Večina internirancev je stradala, privilegirani funkcionarji in esesovci pa so lahko dobili dodaten kruh, ki so ga zamenjali za seks. Čeprav je bilo v javnih hišah v koncentracijskih taboriščih le malo internirank, so številni nekdanji interniranci poročali o vsakdanjosti prostitucije v taboriščih. (Heinemann, 16)

“Sredi vsega tega se je razvilo edino razmerje, o katerem sem vedela, med esesovcem in židovskim dekletom.” “V naši skupini v Kanadi smo bile neposredno deležne nekaterih koncesij od esesovskega uslužbenca in vodje skladišč Avstrijca Wünscha, ki se je resnično zaljubil v madžarsko dekle. Njej se je posrečilo vsemu navkljub ostati privlačna. Nekateri smo stražile, medtem ko sta se ljubila za kupi blaga, ki je čakalo na uskladiščenje; v povračilo je ‘Wiener Schnitzel’, kot smo ga imenovali, ravnal z nami precej dobro.” (Hart b, 122)

V prepovedane odnose pa se niso podajali samo moški esesovski stražarji, temveč tudi nekatere esesovske nadzornice. V Auschwitzu je tako neki stražar zalotil “pri nežni idili” nekega kapoja in

esesovsko nadzornico; kapo je bil za kazen poslan za šest mesecev v kazensko četo in je izgubil svoj položaj. (Altmann, 89) Ustna tradicija v Auschwitzu je poročala o neki nadzornici, ki si je izmenjavala ljubezenska pisma z internirancem. Za to naj bi jo kaznoval Himmler osebno. Dobila je 25 udarcev po zadnjici in poslali so jo v taborišče kot interniranko. (Langbein, 457) Po navedbah več virov to ni bil edini primer te vrste. Nekatere esesovske paznice so imele tudi spolne odnose z interniranci enega ali drugega spola in nekatere od njih so zaradi tega tudi same končale v taborišču. (Altmann, 89; Lingens-Reiner, 131; Kessel, 101; Langbein, 457; Bernardac b, I: 216)

Esesovske nadzornice naj bi ne poznale meja pri sprejemanju podkupnin: upale so, da bodo v službi rajhu zbrale za hišo in avtomobil. "Vedele so, da se je nakita in krzna, ki so ga ukradle, držala kri umorjenih žensk. Toda niso premišljevale o tem. Praktično jim nikoli ni prišlo na misel, da nosijo svoj del krivde pri teh umorih. Zaprle so svoje srce pred tem in so v splošnem vse, kar se je dogajalo, štele za moško zadevo. Čustev kot sočutje, groza ali sram skorajda niso poznale. Imele so elementarno averzijo do internirank, ki so bile čednejše in okusneje oblečene, kot so bile same." (Lingens-Reiner, 132) Toda da bi uresničile svoje želje, so bile nekatere med njimi pripravljene storiti marsikaj: "Ena od ženskih nadzornic je padla tako globoko, da je postala intimna z nekaterimi moškimi interniranci, v glavnem z 'zelenimi' kapoji. V povračilo za spolne odnose, v katerih je še preveč rada sodelovala, je dobila nakit, zlato in druge dragocenosti. Da bi prikrla svoje nesramno vedenje, je začela razmerje s starejšim esesovskim podoficirjem stražne enote in uporabljala njegovo hišo za varen kraj shranjevanja svojih težko zasluženih pridobitev. Ta ubogi tepček ni popolnoma nič slutil, kaj je snovala njegova ljubica, in je bil zelo presenečen, ko so bile odkrite vse te čedne stvari v njegovi hiši." (Hoess, 139)

JAVNE HIŠE

Po letu 1942, ko je zaradi vojne nastopilo občutno pomanjkanje delovne sile, so esesovski oblastniki velike upe v zvezi z oboroževalno industrijo polagali prav na delovno silo internirancev v koncentracijskih taboriščih. Toda ne glede na to, ali so ti delali kot kvalificirani delavci v tovarnah ali kot pomožni gradbeni delavci, je bila njihova storilnost le polovična. Himmler se ni mogel sprijazniti s takšnim stanjem: "Doseči je treba, da vsaj pomožni delavec iz koncentracijskega taborišča ustvari toliko kot svoboden pomožni delavec. Ne razumem, zakaj interniranec ne bi naredil toliko kot svoboden človek. Tukaj so še velike rezerve delovne sile." Da bi te rezerve čimbolj izkoristili, je dal pred 1. majem 1943 uvesti v koncentracijskih taboriščih sistem spodbud:

"Predstavljam si, da je prva stopnja dodelitev cigaret in podobnih doklad. Druga stopnja za izučenega delavca mora biti majhno plačilo, minimalno od 18 do 20 pfenningov dnevno, toda izplačano sme biti samo kot akordna mezda, tako da obstaja možnost, da zasluži moški pri dobrem učinku in dobrem akordu tudi do 30 ali 40 pfenningov na dan. Tretja stopnja mora biti možnost v vsakem taborišču, da moški enkrat ali dvakrat na teden obišče taboriščni bordel. Ves ta zadnji kompleks ni pretirano lep, vendar je naraven..." (Bock c, 103-104)

Esesovski oblastniki so drugače gledali in obravnavali moško in žensko spolnost. Če so z ustanovitvijo javnih hiš nekako priznali obstoj seksualnih problemov moških internirancev, v njihovih očeh tega problema pri ženskah ni bilo. (Lingens-Reiner, 106) To je seveda utrjevalo družbeno premoč moških. V vsakdanjem življenju se je ta lahko kazala tudi takole: neki "črni trikotnik" iz Auschwitza je interniranki, v katero je bil sicer zaljubljen, zaradi njene zadržanosti rekel, da če ne bo z njo, bo šel pa v bordel. (Glas-Larsson, 180) Primer jasno kaže, da spolni odnos nima nobene zveze z ljubeznijo, saj grožnja z odhodom v javno hišo pravzaprav ne bi smela spodbuditi ženske pripravljenosti k občevanju.

Javne hiše v koncentracijskih taboriščih za moške so bile mišljene predvsem kot spodbuda k delu. Toda čeprav bistvena, to ni bila njihova edina funkcija. Pomembno vlogo naj bi opravljale tudi pri preprečevanju širjenja homoseksualnosti. (Joos, 73; Berdych, 106; Boulanger, 93; Dobosiewicz, 175; Langbein, 454; Spritzer, 117; Plant, 167; Botz, 21) Himmler je v zvezi s tem dejal: "Če frustrirane moške zgolj odvrnemo od tega, da bi zašli v homoseksualnost, je

že v tem oziru bistvenega pomena biti 'ekstremno širokosrčen'.“ (Bleuel, 225)

Prva javna hiša v državi KZ je bila ustanovljena v matičnem taborišču Mauthausen, in sicer septembra 1941, novembra 1942 pa so odprli še javno hišo v podružnici tega taborišča Gusen. (Gošnik, 721; Bizzarri, 93; Grzesiuk, 254; Maršálek, 91) Po Himmlerjevem ukazu, izdanem poleti 1943, so jih nato zaporedoma odpirali v vseh večjih koncentracijskih taboriščih za moške, da bi "spodbudili veselje do dela"; (Kupfer-Koberwitz, II: 142; Nansen, 392; Kogon, 194; Kraus & Kulka b, 121; Cohen, 142; Leibbrand, 33; Langbein, 454; Kühnrich, 152; Arndt, 113) v Auschwitzu so jih odprli celo več. (Mirchuk, 121; Langbein, 454) Kolikšen pomen so taboriščne oblasti pripisovale javnim hišam, dovolj nazorno pove dejstvo, da je prvo javno hišo v Auschwitzu odprl komandant taborišča osebno. (Lewinska, 139)

Ustanovitev javnih hiš v koncentracijskih taboriščih je dejansko zaokrožila "natančno podobo popolnega paradoksa". (Živković, 149) Med interniranci je bilo veliko ugibanja in razpravljanja o vlogi in pomenu javnih hiš. Mnogi med njimi so bili prepričani, da ustanovitev javnih hiš v koncentracijskih taboriščih "ni bila neokusna šala, temveč umazana reklamna poteza, da bi se onstran zidov govorilo, da ljudje v taborišču ničesar ne pogrešajo". (Lalević a, 59) Vendar to ni ustrezalo resnici, saj so esesovski oblastniki pred javnostjo skušali prikriti obstoj javnih hiš v taboriščih. Sredi novembra 1943 je administracija pisno opozorila komandante koncentracijskih taborišč - očitno ni zaupala njihovemu političnemu občutku - da naj zunanjim obiskovalcem, esesovcem, vladnim uradnikom, industrialcem in redkim obiskovalcem iz tujine v taborišču ne kažejo naprav za uničevanje, peči za sežiganje trupel in javnih hiš. (Segev, 41; Arndt, 114)

Po mnenju drugih internirancev so bili "nemško-fašistični ciniki" tako širokosrčni, da so v taborišču ustanovili javno hišo, zato ker so se zavedali svojih porazov na vseh področjih. "S tem so hoteli morda zabrisati sledove svojih zločinov, ki so jih izvršili v letih njihove tiranije v tem istem taborišču." (Zajc, 49)

Javne hiše v koncentracijskih taboriščih so namestili v posebne barake. Od tod tudi ime, ki se je uporabljalo za to ustanovo v krepostnem uradnem žargonu: Sonderbau¹; v Dachauu so jo imenovali celo Kulturbaracke. Interniranci so jo imenovali seveda drugače, najpogosteje Puff, pa tudi Puppenhaus ali Freudenhaus. (Joos, 73; Lalević a, 59; Grzesiuk, 254; Maršálek, 295; Primožič, 140; Dobosiewicz, 175)

Javne hiše so bile za mnoge internirance največja privlačnost, saj tisti, ki niso hodili na delo izven taborišča, niso imeli priložnosti niti videti kakšne ženske. In mnogi so hrepeneli, da bi se mogli vsaj pogovarjati s kakšno žensko. "V taborišču že nekaj časa ne govorijo o ničemer drugem kot o bloku 24." (Blank, 111) Senzacijo so interniranci po večini komentirali strupeno: "Čuden je bil gestapovski okus. Niso nam dovolili nobenega kulturnega razvedrila, dopustili pa so nekaj, čemur smo se vsi silno čudili..." (Jeza, 144; Schiffko-Pungartnik, 38; Bezić, 136; Grzesiuk, 254) Nekateri so na te barake menda gledali celo "z večjim sovraštvom kot krematorij". (Bezić, 136)

¹ Sonderbau je bila uradna esesovska oznaka za bordel, plinsko celico, krematorij in taboriščno ječo. (Maršálek, 299)

Za vstop v javno hišo so interniranci morali imeti posebno dovoljenje, ki so ga praviloma dobili na podlagi pisne prošnje. Prošnjo je bilo treba predložiti neposredno predpostavljenu, ki jo je predložil naprej komandantu, ta pa komandantu taborišča, ki jo je moral preučiti "brez odlašanja". Za prošnjo so natisnili naslednji obrazec: "Der Häftlinge ... geborne ... zu ... Gef.Nr. ... Block ... Stube ... Arbeitskommando ... bittet um die Erlaubnis, den Sonderbau besuchen zu dürfen." (Interniranec ... rojen ... v ... jetn. šte. ... blok ... soba ... delovno mesto ... prosi za dovoljenje, da sme obiskati javno hišo.) (Kaimar, 173; Internationales Lagerkomitee Buchenwald, 84; Berdych, 107; Nosek, 274; Segev, 61; Oertel, 211) Tem dovoljenjem so v taboriščem žargonu rekli Fickschein, Fickkarte ali Sprungkarte. (Nosek, 274; Maršálek, 300)

Kdor je dobil dovoljenje, je moral za "obisk" plačati dve marki: 0,45 RM je dobila prostitutka, 0,05 RM je obdržala nadzornica bordela, poldruga marka je šla na račun esesovske gospodarske uprave. (Blank, 110; Hajkova et al., 23; Segev, 60; Nosek, 274; Dobosiewicz, 175)² Plačevali so v taboriščnih bonih, ki so bili v državi KZ edino plačilno sredstvo. Količina bonov je bila odvisna od vsote, ki so jo imeli shranjeno na računu pri taboriščni upravi. Na ta račun so jim vpisali denar, ki so ga imeli pri sebi ob prihodu v taborišče ali so ga dobili od svojcev prek denarnih nakazil, po letu 1942 pa tudi zaslužek za opravljeno delo in premije, ki so jih prejemale posebej prizadevni delavci kot dodatno spodbudo: "bon - tedenska plača". (Sorrentino, 65; Langbein, 454) "Dovoljenja (Schein) so se seveda kupovala in prodajala in tako boječim ni bilo treba zapisati svojega imena v blok, če so začutili nenravna poželenja." (Nansen, 393)

Dovoljenje za obisk javne hiše se je štelo kot posebna nagrada za tiste, ki so se odlikovali pri delu, zato so ta dovoljenja sprva dobivali predvsem taboriščni funkcionarji. "Obiskovalci" so bili skrbno izbrani po Arbeitsdienstu na podlagi zaslug. Najvišji po stopnji so bili nagrajeni za brutalnost in brezobzirnost, s katero so ti heroji iztiskali maksimalen učinek iz svojih izčrpanih sojetnikov." (Kraus & Kulka b, 121) Po drugi strani so taboriščne uprave funkcionarje iz vrst internirancev naravnost silile, da so hodili v Sonderbau: kdor ni zahajal tja, je tvegál odstranitev s položaja. (Kogon, 195) Kasneje se je vsak, ki je opravljal kakšno delo v taborišču, smel enkrat tedensko javiti na raport k esesovskemu podoficirju za dovoljenje za obisk javne hiše. (Živković, 150; Berdych, 127; Mirchuk, 121; Bravo & Jalla eds., 172; Bezić, 136; Spritzer, 117) Vendar niso vsi izkoristili te možnosti. "Na obisk v barako so odhajali seveda sami 'prominentniki', največ nemški kapoti, pisarji, blokovni starešine in osebje, ki je gospodarilo v taboriščni kuhinji - ljudje, ki se jim je v taboriščnih razmerah sorazmerno najbolje godilo, ki pa so tudi bili že najdlje časa v taborišču, nekateri skoro že od Hitlerjevega prihoda na oblast, tako da so imeli številke pod 100. V tako dolgem ujetništvu so seveda tudi moralno otopeli in jim morda tistega koraka ne bi smeli tako obsojati, kakor smo ga, ker bogve v kakšnem duševnem stanju bi bili mi sami čez deset let." (Jeza, 145)

Kakor so bile nacionalsocialistične oblasti na eni strani nedosledne, so bile neomajne pri izvajanju rasne teorije. Prostitutke so

² Za primerjavo: Komandant koncentracijskega taborišča esesovski polkovnik Wilhelm Goecke je leta 1942 zaslužil 740 mark na mesec; razni dodatki in otroške doklade so vsoto povečali na 955,40 RM, po odbitkih, s starostnim zavarovanjem vred, je ostalo za izplačilo še 666,13 RM. (Segev, 66)

“prevzgajali“ tako, da so jih pošiljali v javne hiše, vendar k njim niso smeli vsi interniranci. Prednost so imeli pripadniki tako imenovanega Herrenvolka, to je Nemci, Avstrijci in drugi Germani. Interniranci drugih narodnosti so imeli omejen vstop, Židom, Ciganom in Rusom pa je bil vstop sploh prepovedan. Prav tako tudi črnecem, ujetim pripadnikom ameriške vojske, ki so bili zadnje mesece pred koncem vojne internirani v Mauthausnu. (Nansen, 392; Faltus ed., 94; Grzesiuk, 255; Maršálek, 91; Svatá, 86; Geve, 130; Hoffmann ed., 273; Levi a, 97; Cohen, 142; Utović a, 35; Tarizzo ed., 385; Komidar, 74; Spritzer, 117; Langbein, 455; Prosen, 5; Zweig, 66)

“Vstop v ‘javno hišo’ je bil prvotno dovoljen samo nemškim državljanom, ki so se morali, če so hoteli v ‘javno hišo’, prijaviti pri blokovnem pisarju, kateri jim je izročil vstopnico proti plačilu ene rajhsmarke. Obisk je bil slab in čuli smo, da so se dekleta pritožila pri vodstvu taborišča kaj je temu vzrok, da jih obiskujejo sami stari dedi. Povsem razumljivo. Med priporniki Nemci ni bilo mnogo mladeničev, bili so večinoma starejši možakarji, ki so preživeli vse grozote taborišča zadnjih desetih let. Ti seveda tudi niso obiskovali ‘javne hiše’. Redni obiskovalci so bili po večini le kriminalci, pokvarjenci v vsakem pogledu. Na pritožbo deklet je uprava taborišča pozneje dovolila tudi pripadnikom poljske narodnosti, da smejo posecati ‘javno hišo’. Med Poljaki je bilo mnogo krepkih in zdravih mladeničev, ki pa so bili pod zelo močnim vplivom njihovih ‘duhovnih očetov’, ki so jim ta korak strogo prepovedali. Tudi ta odlok vodstva taborišča ni rodil zaželenega uspeha in ni dosegel določenega cilja.“ (Zajc, 50)

Po veljavni zakonodaji so bili vsem nemškim državljanom spolni odnosi s tujci prepovedani. Židi in Cigani so bili kastrirani; vsak tuj prisilni delavec, ki je imel odnose z Nemko, je bil steriliziran. Poljake in druge delavce z vzhoda je od leta 1941 ljubezenska zveza z nemškim dekletom lahko stala glavo; nekatere so namreč zaradi tega delikta obesili. Nemci in Nemke, ki so storili ta delikt, so bili lahko kaznovani s šestimi meseci koncentracijskega taborišča. (Schlotterbeck, 105-107; Siewert, 14; Buchmann, 18; Gellhorn, 174; Kern, 232) V taboriščih pa rasnih zakonov niso tako strogo upoštevali. Odnosi Nemk s tujci so bili vsaj v določeni meri institucionalizirani. Med taboriščnimi prostitutkami so nekatere bile internirane prav zaradi delikta Rassenschande. (Siewert, 14; Osten, 118; Grzesiuk, 254)

Obisk v taboriščni javni hiši je bil urejen vojaško. Obiskovalce so po večerji sklicali z žvižgom piščalke in ukazom: “Bordellgesuche heraus!“ Nato so jih postrojili na zbornem mestu, in zdravnik jim je pregledal ustrezne dele telesa (ali so “perfektno čisti“ in tudi drugače v redu). Pred spolnim občevanjem so jim razkužili sečnico in jo po njem izprali. Značilno je, da so za to delo od vsega začetka izbirali internirance, ki so imeli medicinsko izobrazbo, vtem ko so za delo v ambulantah za bolne internirance dolga leta zadoščali laiki. Tudi prostitutke so redno pregledovali in zdravili izobraženi ginekologi. Vendar so se spolne bolezni kljub vsemu širile. (Schifko-Pungartnik, 38-40; Bláha, 171; Živković, 151; Grzesiuk, 255; Spritzer, 117)

Tisti, ki so bili “sprungfähig“, so nato v vrsti po pet in pet odkorakali v Sonderbau. K izbranim ženskam so vstopali posamič. Za to priložnost so se navadno polepšali, kolikor so jim pač dopuščale možnosti. Razpoloženje med čakanjem so si dvigovali s pogovori, ki so bili “ozdravili“. Za prave homoseksualce je bil že sam “obisk“ v javni hiši mučno

“zelo prostaški“. Tudi vedenje v bordelu je bilo urejeno s predpisi: začetek in konec obiska je oznanil esesovec, ki se je oglasil vsakih dvajset minut. Najprej se je zadrl: “Alles herein!“ (Vsi noter!) in nato: “Alles raus!“ (Vsi ven!) Predpisan je bil tudi položaj pri koitiranju; podobno kot v bordelih za nemške vojake. (Kupfer-Kobervitz, II: 188; Nansen, 393; Bizzarri, 93; Svatá, 86; Blank, 112; Ragot, 99; Kozaczka, 55; Langbein, 456; Seidler, 187; Laska ed., 181)

“Vsak večer po večerji se je nabrala pred tisto barako precejšnja vrsta internirancev, ki so čakali na obisk pri dekletih. Pri vratih je stal SS-ovec in jih puščal drugega za drugim noter. V roki je držal uro in gledal nanjo. Obiskovalcev je bilo veliko in ker je hotela uprava taborišča - ali kdor je pač organiziral tisto stvar - čim več zaslužiti, je preostalo vsakemu obiskovalcu le malo časa. Pravili so, da nič več kot nekaj minut, in če po preteku tistih minut kdo še ni bil pripravljen za odhod, je SS-ovec odprl vrata, ga pograbil za ovratnik in ga brezobzirno treščil iz barake.“ (Jeza 45)

Taboriščni stražarji niso imeli vstopa v taboriščno javno hišo. Prostitutka Hilda iz Mauthausna naj bi nekoč s stolom udarila po glavi taboriščnega stražarja, ker je hotel na obisk kljub prepovedi. (Živković, 153; Bezić, 136) Izjema je bila javna hiša v Auschwitzu, namenjena taboriščnim stražarjem. Za esesovske stražarje so tam leta 1943 zgradili poseben bordel in sem ter tja so vanj smeli tudi kapoji. (Kessel, 101; Kozaczka, 52; Tarizzo ed., 374) Vendar so interniranci domnevali, da so mnogi esesovci kljub prepovedi spadali med redne obiskovalce taboriščnih javnih hiš. Pogosto naj bi se namreč zgodilo, da je esesovec, ki je stražaril v bordelu, enostavno napodil interniranca in se namesto njega napotil v sobo. (Schifko-Pungartnik, 40; Röder, 101)

Delovanje javnih hiš v koncentracijskih taboriščih je različno vplivalo na odnose med interniranci. Zaradi njih se je predvsem krepila ženska obsedenost. Neki taboriščni starešina iz Auschwitza je moral v kazenski transport, ker je bil povratnik pri plezanju skozi okno. Javne hiše so bile stalno obkrožene z množico najpomembnejših prebivalcev taborišča: blokovni starešine, kapoji, zdravniki so se pred bordeli zapletali v “scene ljubosumja“. Prominentni taboriščniki so med prostitutkami imeli svoje ljubljenske, ženske za katere se je zdelo, da jih imajo resnično radi. Kot Julije so nekatere imele svojega stalnega stalnega občudovalca in mnogo obljub o skupnem življenju po vojni. Nekateri so doživeli “svojo prvo veliko ljubezen v bordelu v Auschwitzu“. (Borowski, 88-89; Geve, 130; Berdych, 58; Spritzer, 118; Paix, 62; Langbein, 457) “Nič čudnega, če so dekleta iz puffa obravnavali kot normalne ženske, s katerimi se pogovarja o ljubezni in družini.“ (Borowski, 89)

“Porodile so se vsakršne simpatije in neki mlad, silen, zal rojak, član taboriščne požarne straže se je celo tako zelo zaljubil v svojo puffovsko partnerko, da ji je postavil jasno zahtevo po zvestobi. Bil si je na jasnem, zakaj je njegova ljubljena tam, in je kot dokaz njene ljubezni do njega zahteval od nje, ne da med ljubljenjem odreče gostom nežnosti, marveč da pri tem molči. Da lahko dela vse, česar si klienti zaželejo, toda nikakor se ne sme pogovarjati z njimi. In če bo izvedel, da se je s kom pogovarjala, je izjavil, bo to imel za takšno izdajo, da jo bo lastnoročno zadavil.“ (Kozaczka, 55)

Interniranci, ki leta niso videli nobene ženske, so bili voljni kavalirji. Dekletom iz javnih hiš so obljubljali kot darilo vsakršne

luksuzne predmete in zanje "organizirali" tako rekoč vse, od živil do cigaret, od glavnika prek nočne srajce do nedrčka, od domače halje do koketnega klobučka in zlatega nakita. (Schifko-Pungartnik, 40; Borowski, 89; Grzesiuk, 255; Nosek, 273; Blank, 110; Branny, 33; Dobosiewicz, 176; Röder, 100; Langbein, 456) "Po predvidevanjih Nemcev so bila ta darila ukradeni postni obroki nepriviligiranih internirancev, s čimer je bila ustvarjena nova tehnika za pospeševanje smrti. Toda niso se zavedali, da je bila na koncu hrana, ukradena enemu stradajočemu internirancu, preprosto dana drugemu." (Haas, 235)

Interniranci pa niso dajali prostitutkam daril samo iz "ljubezni". Z njimi so si želeli pridobiti možnost za vstop v "hišo veselja" tudi izven predpisanega obratovalnega časa in/ali podaljšanje uradno dovoljenega časa za "obisk". Spretni "organizatorji", ki so znali dobro zaslužiti in so jim zato lahko podarjali čipkaste srajce, svileni perilo, usnjene čevlje in podobno, so menda imeli na voljo "cele ure" za to obliko preživljanja prostega časa. Sredi tisočev nesrečnikov, ki so živeli na robu življenja in smrti, je bilo tako tudi nekaj takšnih, ki so pokali od moči in so se cele dneve postavljali pred sointerniranci s svojimi seksualnimi doživetji. Imeli so si kje nabrati moči, da so potem še bolj vneto opravljali svoje delo: priganjanje in tlačenje sointernirancev. (Kogon, 194; Geve, 130; Holuj, 315; Grzesiuk, 255)

Darila so svojim izbrankam seveda prinašali skrivaj, da jih esesovci ne bi zalotili. "Pisma privezujejo na konec vrvice, ki je vržena ribičev trnek z okna na ulico. Ena lepotica ima vselej službo in čaka, kdaj riba 'zagrabi'... Množijo se kajpada tudi neokusni dovtipi. Moški, zaposleni pri izdelavi salam, so poslali dekletom že veliko dolgih, esesovskih 'klobas'. Nekoč so namesto salame privezali na pripravljen trnek dolg konjski ud, zavit v svilen papir." (Blank, 111)

Proces, ki je po eni strani vodil v razslojevanje internirancev, pa je po drugi strani strani omogočal utrjevanje solidarnosti med njimi. Mnogi so nesli prostitutkam paket, ki so ga bili prejeli od doma, one pa so hrano razdale stradajočim. Menda so vsake četrte ure vrgle skozi okna hrano "stradajočim muslimanom, ki so se znenada prikazali natančno ob koncu obiska, boreč se kot živali za te dragocene zalogaje". (Haas, 235-236; Timofiejew, 230; Grzesiuk, 255; Bernik, II: 212; Langbein, 457; Matussek, 30) Poleg jetniške solidarnosti je bil vzrok te dobrodelnosti materinsko čustvo, ki so ga tudi prostitutke ("nenaravne ženske") doživljale kot bistveno dimenzijo svoje identitete. V Buchenwaldu so ženske iz javne hiše večkrat prosile, da jih je smel obiskati Juschu in mu dajale sladkorčke in ga razvajale. On sam je zato očetu pogosto kazal proti javni hiši: "Vidiš, tam je 'Puff' in tam so 'mamice'!" (Zweig, 66)

Javne hiše so postale neizčrpen vir intrig med interniranci, ki so imeli položaj v tako imenovani taboriščni samoupravi, in dragocen vir informacij za taboriščno upravo. Poleg vonja po ženski so v taborišča praviloma prinesle še več korupcije in kraj. Esesovske nadzornice v javnih hišah so se menda vedle "slabše od kurb": niso namreč imele "tesnih vezi" samo z esesovci, kar bi bilo v skladu s pojmovanji večine kacetnikov še "normalno", ampak so navdušeno legale tudi z interniranci za funt masla ali podobno darilom. Opravljale pa so tudi vlogo zvodnic, čeprav je bil obisk v javni hiši za internirance esesovcem prepovedan. Zato so do 10. decembra

1943 esesovske nadzornice zamenjali z "izkušenimi internirankami, ki so že bile zaposlene v bordelu in so bile na razpolago v FKL Ravensbrück". (Amdt, 115) Taboriščna uprava v Buchenwaldu je esesovske nadzornice v javni hiši zaradi korumpiranosti zamenjala z moškimi, a tudi ti so se že kmalu vedli enako: prostitutke so zlorabljali v vseh ozirih. Da bi javna hiša končno mogla delovati "normalno", so pred njo postavili pripadnike taboriščne zaščite (Häftlingslagerschutz), ki so pazili, da esesovci niso zahajali k ženskam. (Kogon, 195-196)

Javne hiše v koncentracijskih taboriščih so imele še eno pomembno funkcijo: bile so namreč prostor, kjer je bilo ponižanje internirancev na animalično raven popolno. Vrata v sobah so namreč imela vgrajena kukalnice, skozi katere so esesovci mogli nadzirati, "kaj se tam dela"; teh ni bilo edinole v javni hiši v Buni, podružnici Auschwitza. Tako so esesovci mogli opazovati pare med spolnim občevanjem in so s škornji brcali v vrata, če odnos ni potekal po predpisih. Nadzorovali so predvsem položaj pri koitiranju: uradno je bil dovoljen samo položaj moški zgoraj. Obiskovalcem javnih hiš pa je bilo prepovedano tudi pogovarjati se s prostitutkami. (Schifko-Pungartnik, 39; Bláha, 171; Kautsky, 230; Faltus ed., 94; Nosek, 274; Heger, 97; Grzesiuk, 255; Maršálek, 155; Röder, 99-101; Spritzer, 117; Langbein, 456; Matussek, 30)

Položaj moški zgoraj so pripoznali kot edini "naraven" že krščanski teologi v srednjem veku; vsi drugi položaji so veljali za "nenaravne", ker naj bi pri njih človek spominjal na žival, ker naj bi sprevračali naravo moškega in/ali ker naj bi preprečevali spočetje ter bili tako v nasprotju z naravo zakonske zveze. (Tannahill, 146) Ali kot je davno tega zapisal v svojem priročniku za babice Nicholas Culpepper: "Opičji običaji in navade pri kopulaciji zavirajo zanositev." (Culpepper, 122) Položaj pri koitiranju, pri katerem je ženska spodaj, je kot "najbolj naraven označil tudi profesor Max von Gruber z univerze v Münchnu v priročniku Hygiene des Geschlechtslebens (Higiena spolnega življenja), ki je bila natisnjena samo leta 1927 v nakladi 325.000 izvodov. (Bleuel, 22-23) Zanimivo je, da tega pravila niso spoštovali nemški oficirji, ampak so ga, vsaj v javnih hišah zavestno kršili. Ali kot se je spominjala interniranka Hete, ki je "delala" več mesecev v javni hiši za nemške oficirje: "Sploh si ne moreš predstavljati, kaj terjajo ti oficirji. Oni so prenasršeni v spolnosti, iščejo senzacije, izmišljajo si vedno nove načine za zadovoljevanje svojih patoloških potreb na tem področju..." (Naor, 87)

Kukal seveda niso uporabljali samo za nadzor, ob njih so tešili tudi svojo radovednost. Javne hiše so bile tako "pravzaprav gledališče za SS in vanje so dnevno zahajali vsi, tudi visoki vodje taborišča". (Bláha, 171) Internirance je sicer zelo motilo, da so jih opazovali, in zavoljo tega so veliko psovali, "vendar jih to ni odvrnilo od nadaljnjih obiskov". (Röder, 101)

Obiskovalci javnih hiš so veljali med sointerniranci za manjvredne že zato, ker so se tako izpostavljali esesovskemu pogledu. Zlasti politični interniranci so gledali javne hiše z velikim nezaupanjem in v splošnem so le redko zašli vanje, bodisi ker niso smeli ali ker niso hoteli. Mnogi med njimi so bili namreč prepričani, da je pravi smoter teh institucij korumpiranje "rdečih", vohlanje za njimi in njihovo odvrčanje od politike. (Bizzari, 93; Bláha, 171-172; Kogon, 194; Joos, 73; Cohen, 142; Langbein, 456) Zato so se borili proti obiskovanju

prostitutk in so vse, ki so to storili, bojkotirali, “v tem se je pokazala naša moralna premoč“. (Röder, 101)

V Buchenwaldu je mednarodni ilegalni komite internirancev, ki so ga vodili nemški komunisti, izdal navodilo, da naj interniranci ne zahajajo v to institucijo. Menili so, da je sramotno plačevati dve marki za obisk javne hiše, in to iz denarja, ki so jim ga pošiljale žene in matere od težko privarčevanega. (Kogon, 195) Politični interniranci so ignorirali javne hiše tudi po drugih taboriščih. Tako se na primer nekdanji interniranez iz Mauthausna spominja: “Za to predpravico se tudi ni potegoval noben komunist.“ (Hribar, 24)

Obiskovanje javne hiše so obsojali tudi v Dachauu internirani duhovniki. Celo kaznovani so bili zato, ker so s kruhom in cigaretami podkupili internirance, zlasti Ruse, da so prvi dan obratovanja javne hiše s huronskim rjoventjem pozdravljali vsakega obiskovalca, ko je odhajal od tam. (Hoffmann ed., 273) “Že takoj za odhajajočimi proti ‘javni hiši’ so se čuli iz množice protestni vzkliki: kruha, kruha nam dajte, žensk ne potrebujemo! Prve posetnike ‘javne hiše’, ki je bila odprta naslednji dan ob sedmih zvečer, je pričakovala na njihov povratak ogromna množica protestujočih pripornikov. Gotovo bi jih bila razjarjena množica na mestu linčala, da ni posegla vmes taboriščna policija, ki je pa morala poklicati na pomoč še dva esesovca.“ (Zajc, 50)

V Dachauu so slovenski interniranci sklenili bojkotirati tiste svoje rojake, ki so šli v javno hišo, češ da so z obiskom v njej “onečastili položaj političnih internirancev in pritrdil(i) ostudnemu izkoriščanju tistih deklet, ki so bile verjetno same politične interniranke, čeprav ne posebno trdne v svoji ideji in morali“. “Od Slovencev ni šel nihče tja, kolikor mi je znano, razen enega samega, ki so ga na splošno dolžili, da se je enkrat pomešal med ‘kapote’ v vrsti. Zaradi tega so ga mnogi med nami res bojkotirali ali hudo obsojali, a sam je odločno zatrjeval, da ni nič res in da se je le nekoč pošalil, da bo šel tja.“ (Jeza, 145) Drugi viri navajajo, da je bilo “obiskovalcev” javne hiše več in da so jih njihovi rojaki zaradi tega “ignorirali“. (Šinkovec) Po razpoložljivih virih pa naj bi izmed jugoslovanskih internirancev v Buchenwaldu samo dva obiskovala javno hišo. “Toda zaradi tega ju ni nihče obsojal niti izoliral. Še več, bila sta člana kolektiva in mnogi so se družili z njima.“ (Kočić, 67)

Obiskovalce javne hiše so grdo gledali tudi poljski interniranci in se jim posmehovali. “Če se je kateri vdal skušnjavi in šel tja, ga je doseglo splošno prekletstvo. Rojaki so poskrbeli za moralnost interniranca in se v tem odlikovali na tleh taborišča. Pa vendar so hodili v puff vsi...” (Timofiejew, 230; Grzesiuk, 255)

To stališče je bilo utemeljeno na prepričanju o škodljivosti užitka za moralno trdnost in samozavest. Ali z drugimi besedami: trpljenje v taborišču so “rdeči” pojmovali kot svoje samopotrjevanje. Iz bojkotiranja “hiše veselja” so črpali moralno moč, ki izvira iz vsake oblike samoobvladovanja. Obvladovanje vsakega nagona namreč osvobaja določeno energijo; nekateri interniranci so črpali takšno moč celo iz zavestnega

odpovedovanja hrani.³ Prav spolni nagon je še posebej primeren za sublimiranje, saj je njegovo zadovoljevanje mogoče odlagati dlje časa kot zadovoljevanje potrebe po hrani.

Na drugi strani pa nikoli ni manjkalo takih, ki so bili pripravljeni svoje poslednje moči vložiti v realizacijo izreka sv. Avgušтина: "Človek rabi prijatelja, in kdor ga nima, mora imeti človeka." (Kogon, 195) A če je bilo največ obiskovalcev javnih hiš iz vrst pripadnikov taboriščne aristokracije, je bilo med njimi tudi "precej na pol izstradanih in izčrpanih človeških razvalin, plavajočih med življenjem in smrtjo, ki so bili videti, kot da se bodo vsak hip zgrudili. Vendar so še vedno hoteli imeti svoj 'užitek'; jasen znak, da je spolnost najmočnejši med človeškimi nagoni." (Heger, 97)

Obisk v javni hiši je pri nekaterih internirancih poleg družbene sankcije povzročil tudi veliko slabe vesti. Menda si je nek interniranec v Buchenwaldu porezal žile in skoraj umrl zaradi tega, samo da bi dokazal, da ni šel v javno hišo "zgolj po tisto kot stotine drugih". "Ali se Louis ni mogel sprijazniti z dejstvom, da je bilo vse, kar si je želel, samo telesnost? In ko se je zasačil, kaj je želel, zakaj je hotel umreti? Ali zato, ker je bilo lažje sprejeti smrt kot resnico?" (Heimler a, 154)

Zaradi pritiska sointernirancev si nekateri niso upali obiskati javne hiše, dasiravno so si to na skrivaj želeli. Druge je odvrnilo to, da so morali za obisk vložiti pisno vlogo, ki bi jo esesovci utegnili ob kakšni priložnosti pokazati njihovim ženam, ki so vlagale prošnje za njihov izpust, in jim tako dokumentirano dokazali, kako zmorejo taboriščniki od denarja, ki so jim ga pošiljale, tudi kaj prihraniti in si za to tudi kaj privoščiti. (Kalmar, 174; Blank, 112; Matussek, 30)

Odprtje javnih hiš v koncentracijskih taboriščih je spodbudilo šale na račun piplov, češ da bodo odslej v nemilosti pri svojih "zaščitnikih". (Tarizzo ed., 406; Kessel, 102) "Vendar so blokovni starešine in kapoži kljub svojim rednim obiskom v javni hiši še naprej vzdrževali svoje ljubčke in so jim bili očitno vdani. Nisem jim zameril, kajti čeprav nisem bil intimen z nobenim od njih, so bili ti mladi Rusi in Poljaki čistejši in bolj človeški kot izrabljena dekleta iz javne hiše." (Heger, 98) Drugi so to pojasnjevali drugače: "Kajti vidiš, da si tu živel, da si prenesel ves ta pekel, je bilo treba koga silno ljubiti. Imeti moraš prepričanje, da si nekomu potreben. Ne zadošča predpisanih petnajst minut pri javni deklini, kajti sam fiziološki akt ni zadosten. Da bi ljubil, moraš občevati z ljubljenim človekom stalno in ne samo fizično, temveč tudi duhovno. Zakaj ljubezen se razprostrira na vse, kar se povezuje s človekom. Ljubiš glas, značaj, nagnjenje, celo muhe." (Timofiejew, 123)

Taboriščni red je bil utemeljen na načelu, da so interniranci morali ves čas delati samo tisto, česar niso marali, in da jim je bilo prepovedano delati vse tisto, kar so si želeli. Kacetnikom je bil uradno dovoljen en sam užitek: občudovanje esesovcev. Vsak drug užitek je bil strogo prepovedan. Drastičen primer zato so bili "rožnati trikotniki". Če so bili številni kandidati za obisk javne hiše vsak dan razočarani, ker niso dobili dovoljenja, je bil zanje obisk bordela enkrat na teden obvezen, da bi

³ Cf. npr. B. Jezernik: Človek ne živi samo od kruha; Borec 41/5-6, 1989, str. 578-586.

doživetje. "V kakšen užitek pa naj bi mi bilo, ko je ubogo dekcle dvignila noge in zaklicala: 'Pohiti že, pohiti!', da bi lahko kolikor mogoče hitro minil položaj, ki je bil zanjo zagotovo prav tako boleč. Povrhu tega sem vedel, da me kakšen esesovec lahko opazuje skozi lino. Od tega 'uživanja nasprotnega spola' vsekakor ni bilo pričakovati nobenega 'ozdravljenja'. Prav narobe, bil sem tako uničen od te oblike spolnega občevanja, da nikdar več nisem poskušal imeti odnosa z žensko, in moja homoseksualna usmeritev je bila samo še okrepljena." (Heger, 97-98)

V nekaterih taboriščih so bili homoseksualci iz "vzgojnih razlogov" prisiljeni prisostvovati spolnemu aktu kakega "zaslužnega interniranca". "Pri tem je treba pripomniti, da so bile 'taboriščne cipe' le v najredkejših primerih poklicne prostitutke. Ton občevanja med stražarji in rožnatimi trikotniki je bil tako 'seksualiziran', da bi v kakšnem drugem okolju celo brezčutne pocestnice zardele." (Wilde, 29)

Leta 1944 je dal državni vodja SS v Ravensbrücku izvesti tako imenovani test samozatajevanja. V tem ženskem koncentracijskem taborišču so uredili poseben blok za "rožnate trikotnike" in v njem zbrali homoseksualce iz drugih taborišč. Himmler je namreč menil, da je poglavitni vzrok homoseksualnosti pomanjkanje stikov z ženskami. In je sam svetoval tudi terapijo: homoseksualci so bili diskretno razmeščeni na delo v družbi s prostitutkami ("črni trikotniki"). Tem so ukazali, naj spolno vznemirjajo homoseksualce. Za nagrado so bile oproščene dela in ob morebitnem uspehu so dobile več hrane. (Hoess, 96; Sterpellone, 127; Moose, 169; Rector, 125-126; Theweleit, IV: 170)

"Ampak je zelo težko pritegniti 'rožnate trikotnike': kljub novemu življenju v koncentracijskem taborišču so ohranili lastna nagnjenja, govorijo in gibljejo se na način, ki je druge internirance neredko spodbudil, da so jih žalili in celo pretepli. Vrh tega te ženske v resnici niso preveč privlačne, tudi če so pred mesecem še bile! V takšnih razmerah je nadvse težko opraviti zadano nalogo: večinoma so bile grozljivo suhe, čeprav so bile v povprečju stare od 18 do 20 let. Na sebi so imele ohlapno jakno, ki je bila komajda kaj več kot capa, nepočesane, brez ličila, v mnogih primerih brez zob. Nekatere so si namazale obraz s pudrom in rdečilom, narejenim iz kdo ve česa: toda pod tem 'ličilom' je ta videti kot kakšna ostudna, halucinantna maska.

Ne glede na to želja pojesti krožnik plehke juhe več spodbudi te ženske. Približajo se skupini homoseksualcev, pozibavajoč se v bokih in govoreč vabljuje besede.

Rožnati trikotniki jih ošvrknejo s pogledom, se umikajo z zadržanimi gibi in ne kažejo nobenega zanimanja za njihovo vabilo. Z vzvišeno brezbriznostjo šepetajo med seboj, vzdikajo, se posmehujejo, raje pogledujoč proti lepim esesovcem, ki se zabavajo ob prizoru.

Ko ženske spoznajo, da so besede zaman, razgalijo prsi in nagovarjajo homoseksualce z vulgarnimi izrazi. Besednjak postaja vse bolj grob, dokler ni napadalen in žaljiv.

Na tej točki so se homoseksualci jezni umaknili v barako, s preudarnimi koraki, šepetaje...

Le nekaj dni po jalovi 'zdravilni kuri' so esesovci izgubili potrpljenje in poskušali potisniti 'rožnate trikotnike' proti ženskam s

palicami, biči in ščuvanjem psov nadnje.“ (Sterpellone, 127)

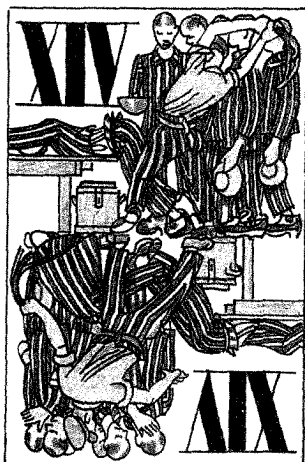
“Ozdravljeni“ so takoj izkoristili to priložnost in le redko so potrebovali kakšno spodbudo. “Neozdravljivi“ pa sploh niso opazili teh žensk, in če so se jim približale na preveč vsiljiv način, so se obrnili proč, tresoč se od studa. V nadaljnjem postopku je bila tistim, ki so se zdeli primerni za odpust, dana priložnost občevati z istim spolom. “Skoraj vsi so s prezirom zavrnil ponudeno priložnost in odločno odbili približevanje pravih homoseksualcev. Bili so mejni primeri, posamezniki, ki so izkoristili obe priložnosti. Ne vem, ali bi bilo te moške mogoče opisati kot biseksualce.“ (Hoess, 96-97)

Jeseni 1944 je danski endokrinolog SS Sturmbannführer Carl Vaernet dobil esesovsko štipendijo za testiranje svoje metode zdravljenja homoseksualnosti s pomočjo implantacije umetnih moških spolnih hormonov. Državni zdravnik Grawitz se je takoj strinjal s Himmlerjem pri podpori eksperimentu. Upal je, da bo to odkritje moč uporabiti tudi zoper impotenco in da ga bo mogoče prodajati v tujino, da bi država dobila dragocene devize. Eksperiment odpravljanja homoseksualnosti z umetnimi žlezami in sintetičnimi hormoni so izvajali v koncentracijskih taboriščih Buchenwald in Neuengamme. Skupini “prostovoljcev“ so naredili incizijo v kožo v trebušnem predelu in jim vstavili moške hormone. S tem naj bi zagotovili pri poskusni osebi ustrezno količino testosterona za približno leto dni. Interniranci so govorili o “ogrnjenem kamnu“, ki naj bi poskusnim zajčkom spet pomagal na pravo pot. Vaernet je za poskusne osebe izbral skoraj izključno homoseksualce. Menil je, da ti lahko s pomočjo hormonske terapije postanejo heteroseksualci. Med 15 poskusnimi osebami je bilo tudi nekaj kastriranih; dva sta umrla, eden zaradi posledic operacije, razvila se je namreč močna flegmona, drugi nekaj tednov kasneje zaradi splošne oslabelosti. Človeški poskusni zajčki te posebne vrste sicer niso bili slabo obravnavani. Kakšnih pozitivnih uspehov seveda tudi ni dosegel. (Kogon, 190; Wilde, 31; Sterpellone, 128-129; Stümke & Finkler, 277; Plant, 175; Cocks, 209)

Vaernet je v pismu Himmlerju, z dne 30. oktobra 1944, dokazoval uspešnost svojih prizadevanj: “O pacientu, petindvajsetletnem teologu, ki je od dvaindvajsetega leta naprej bil nesposoben imeti heteroseksualne odnose zaradi, kakor je protokoliral Vaernet, ‘anksioznosti’, in je takoj postal homoseksualec, je trdil, da je takoj po operaciji začel sanjati o spolnem odnosu z ženskami in da so sanje spremljale erekcije. Bolje je spal in njegovi napadi depresije so izginili. Vendar je bila težava. Pacientovo versko prepričanje ga je odvrnilo od obiska bordela, da bi lahko preskusil svojo novo sposobnost.“ (Cocks, 209; Sterpellone, 129)

Morda o podobnih poskusih govori pričevanje iz Mauthausna, po katerem so pri skupini desetih (kastiriranih) internirancev, zbranih iz vseh taborišč, izvedli podoben poskus. “Interniranci so bili šest mesecev posebej dobro hranjeni, dobivali so hormonske tablete in injekcije, s katerimi naj bi bila oživiljena njihova seksualna in reproduktivna sposobnost. Občasno so jih privedli v bordel in jih pod grožnjo z ustrelitvijo ali težkega dela v kamnolomu silili k spolnim odnosom s prostitutkami. Poskus je seveda imel negativen izid in s hormonskimi tabletami se je živahno trgovalo med kriminalnimi prominenti.“ (Berdych, 84)

PROSTITUTKE

Kljub radikalni retoriki je bila ena od glavnih sestavin nacizma (in fašizma) poudarek na tradicionalnih vrednotah, utemeljenih na tradicionalnem pojmovanju moškosti in spolnih vlog. Po nacističnem pojmovanju je bilo materinstvo naravna vloga ženske in "poštena nemška ženska" razen materinskega instinkta ni smela občutiti nobenega seksualnega nagnjenja: bila je stroj za rojevanje otrok (Gebärmachine). Spolnost zaradi užitka je bila ponižujoča za žensko in mater. Smoter tega zanikanja je bila degradacija ženske v seksualni objekt moškega in v objekt razmnoževanja za državo. (Za "nearijske" ženske je bila predpisana vloga povsem drugačna, čeprav enako biološka: za Židinke je zahtevala sterilizacijo in genetsko eksperimentiranje.) (Reich a, 116-117;

Grunberger, 320; Seidel, 137; Kessler, 54-55; Stümke & Finkler, 217; Stephenson, 37) S tem se sklada tudi izjava na nemškem radiu za veliko noč 1934, da so javne hiše "zaščitnice družinskega življenja".¹ (Whately, 2; Browning, 20) Sam Himmler je menil, da je stik s prostitutkami posebej pomemben za mladeniče v mestih: "Prostitutke imajo funkcijo pri ohranjanju normalnosti in treba jim je dovoliti, da izpolnijo svojo nalogo..." je Himmler izjavil v govoru esesovskim oficirjem leta 1937. (Moose, 167)

Ker je bila prostitucija po nacističnem prepričanju žarišče spolnih bolezni, je bila dovoljena samo v določenih ulicah in hišah, kamor je bil vstop omejen in kjer je bila pod strogim nadzorom, da se ne bi širile spolne bolezni. "Prostitutka, ki na določeni dan ni prišla na pregled ali je samovoljno spremenila svoje 'delovišče', je bila takoj aretirana in odvedena v koncentracijsko taborišče." (Hajkova et al., 40)

Hitlerjev program je obljubljal, da bo žensko podredil moškemu, ukinil njeno ekonomsko neodvisnost, jo izključil iz procesa odločanja o družbenem življenju in jo vrnil v kuhinjo ter k otrokom. (Reich b, 199) In res so kmalu po prevzemu oblasti nacisti ženske naravnost bombardirali z novo zakonodajo, usmerjeno na njihovo delo in njihovo telo; skoraj vsi zakoni so zadevali posebej tudi prostitutke. "Odkrito sovražna politika nacionalsocialističnega režima do prostitutk je v središču njegove celotne politike, sovražne do žensk. Z napadom na (relativno) neodvisnost in moč

¹ »V Evropi je 'ohranitev družine' vedno predstavljajo abstraktno frazo, za katero so se skrivali najbolj reakcionarna mentaliteta in vedenje.« (Reich b, 203)

prostitutk v določenih situacijah svetovne gospodarske krize so želeli spodkopati (relativno) neodvisnost in moč vseh žensk.“ (Bock c, 87-88)

Preganjanje prostitutk je imelo podobno funkcijo kot preganjanje homoseksualcev. Prostitucija v tridesetih letih je bila namreč v Nemčiji v precejšnji meri posledica odpuščanja ženske delovne sile iz industrije in z drugih delovnih mest. (Browning, 20) Nacistične oblasti so odgovornost za pojav, ki so ga sprožile same, prevalele na žrtve. Podobno kot preganjanje homoseksualnosti so tudi preganjanje prostitutk predstavili kot dokaz svojega zavzemanja za varovanje morale. “Komaj so nacisti prišli na oblast, že so zaprli tisoče, prej celo desetisoče prostitutk in ‘prostitutk’, žensk, ki niso ne javno ne skrivaj ali morebiti tudi celo ne nič storile. Smoter akcije: končno ‘očediti poulično podobo’, to se pravi, provokativno dejstvo seks je delo in delo je plačilo, ki je bilo tukaj demonstrirano vsak dan, narediti nevidno z izločitvijo.“ (Bock c, 83)

V večjem številu so prišle prostitutke in “prostitutke“ v koncentracijska taborišča, ko so oblasti izvedle akcijo zoper tako imenovane asocialne. Med olimpijskimi igrami so berači in klateži bili odstranjeni s cest in poslani na delo v koncentracijska taborišča in sočasno so v mestih in kopališčih prijeli številne prostitutke in homoseksualce. Prostitutke so veljale za manjvredna bitja (podljudi), ki so zaradi svoje mentalne manjvrednosti ali prirojene slaboumnosti nesposobna prostovoljno opravljati koristno produktivno delo razen zgolj začasno. Te značilnosti so navajali kot opravičilo, da so jih pošiljali v koncentracijska taborišča, nad vrati katerih se je vilo prevzgojno geslo “Delo osvobaja“. V koncentracijskih taboriščih so prostitutke tako kot drugi “asocialni“ interniranci morale nositi črne trikotnike. (Hoess, 92; Bleuel, 225; Spritzer, 40; Bock c, 82) Z zapiranjem in interniranjem prostitutk se je oblastem posrečilo vnesti med žrtvami celo razdor. “V zaščitnem priporu in KZ so sedele prostitutke skupaj s ‘političnimi’, od katerih se režimu vsekakor ni bilo treba bati kakšne solidarnosti s ‘takšnimi’ ženskami. Medtem ko je bilo to stanje za ‘politične’ povod za globljo depresijo in demoraliziranje.“ (Bock c, 85)

Poleg političnih “sovražnikov države“ so tako v koncentracijskih taboriščih začeli “prevzgajati“ tudi “spolne delinkvente“. Njihova usoda za bodečo žico je bila v skladu z vrednostnim sistemom nacističnih oblastnikov dokaj različna. Če so se namreč homoseksualci znašli na samem dnu taboriščnega sveta, so nasprotno prostitutkam zaupali najuglednejše položaje v tako imenovani taboriščni samoupravi. V Ravensbrücku in v Auschwitzu so med taboriščnimi funkcionarkami od začetka do konca prevladoval prav interniranke iz vrst “črnih“ in “zelenih trikotnikov“. (Ravensbrücker Häftlingen, 13; Dobaczewska, 111; Lewinska, 131, 133 in 147; Zbornik Auschwitz, 460) “Državni vodja SS jih je štel za posebno primerne v službi kapojev nad Židinjami...” (Hoess, 135)

V Mauthausnu je bilo po razpustu tamkajšnje javne hiše marca 1945 nekaj nemških prostitutk sprejetih med paznice v ženskih barakah taborišča. Podobno kot so bili internirani nemški in avstrijski kriminalci rekrutirani v vojaške enote kot vojaki ali so dobili orožje med evakuacijo internirancev iz Auschwitza. Prostitutke v Mauthausnu so po

“prekvalifikaciji“ dobile posebno esesovsko uniformo, vtem ko so druge interniranke nosile progaste obleke po vzoru moškega jetniškega kroja. (Hruban, 91; Bizzarri, 100; Boulanger, 94; Berdych, 213; Gortner, 174; Utović b, št. 10; Milton, 328) “Kriminalci in prostitutke: tako je uniforma SS končala, kjer je morala končati.“ (Bizzarri, 100)

“Z internirankami so bile (prostitutke, op. B. J.) še posebej grobe, med njimi zlasti nemška Ciganka, ki je veljala za najlepšo in najbolj vabljivo prostitutko med esesovskimi oficirji. Ko je zdaj oblekla uniformo in si obula škornje, je bila prava podoba pobesnelega esesovca iz prvih zmagovitih dni tretjega rajha. Njeno grobost so v komandi taborišča takoj zaznali, dali so ji višji čin in jo določili za poveljnico novopečenim nadzornikom - nemškim prostitutkam. Ker je imela višji čin, so morali tudi esesovci v taborišču pozdravljati predstavnico nižje rase - Ciganko. To je bila svojevrstna komedija propadajočega ‘Herenvolka’. Ciganka je kot poklicna prostitutka in delomrznica nagonso sovražila politične zapornice, zato so občutile njeno grobost na vsakem koraku. Ironija je bila še v tem, da je Ciganka sovražila tudi esesovce, ker so ji pač vzeli svobodo. Zato jim je zvesto služila in si prizadevala, da si še poveča privilegije, ki jih je imela že poprej v javni hiši. Ko so esesovci nekaj dni pred koncem vojne bežali iz taborišča, niso pozabili na svoje kolegice - esesovske prostitutke, vzeli so jih s seboj.“ (Utović b, št. 10)

Prvobitni smoter internacije nepolitičnih internirancev (tedaj tudi prostitutk) je bil enak kot pri političnih: prevzgoja s koristnim delom. Vendar je to namero Himmler sam pripeljal do absurda. Država je namreč prostitutke poslala na prevzgojo v koncentracijsko taborišče, od tam pa jih je poslala v javne hiše, ki jih je ustanovila sama za pripadnike nemške vojske ali za moške internirance; po šestih mesecih takšne službe jim je obljubljala odpust na prostost kot “prevzgojene“. (Ravensbrücker Häftlingen, 21; Buchmann, 86; Buber-Neumann a, 180; Hajkova et al., 22; Póttawska, 104; Oertel, 211) “Svojevrsten paradoks je bil, da je prostitutka, ki je bila aretirana zaradi prostitucije, zdaj - skrbeč enako za stražarje kakor za internirance - postala opora istim oblastem, ki so jo nekoč preganjale.“ (Geve, 130)

V javnih hišah, ki so jih ustanovile oblasti v državi KZ, so namreč zaposlovali mlade in zdrave interniranke iz Ravensbrücka. Le v javnih hišah kompleksa koncentracijskega taborišča Auschwitz so delale tamkajšnje interniranke. Koncentracijski taborišči Ravensbrück in Auschwitz nista dajali na razpolago žensk samo za taboriščne javne hiše, temveč tudi za javne hiše za oficirje in vojake nemške vojske. (Buchmann, 85; Vipotnik, 215; Lingens-Reiner, 104; Naor, 86; Schiffko-Pungartnik, 39; Bizzarri, 93; Leibbrand, 33; Hajkova et al., 22; Grzesiuk, 254; Póttawska, 104; Kühnrich, 152)

V Ravensbrücku so že leta 1942 naredili med internirankami reklamo za prostitucijo. V taborišče je prišla skupina esesovskih oficirjev iz Mauthausna in v bloku številka 2, imenovanem Dirnenblock, kjer so bile nastanjene internirane prostitutke nemške narodnosti, skupaj s taboriščnim zdravnikom in s taboriščnim komandantom na čelu komisijsko preverila “primernost“ internirank, ki so se bodisi prostovoljno javile ali jih je za to izbral taboriščni komandant. O primernosti vsake posebej sta odločala glavna nadzornica in esesovski odposlanec iz Mauthausna. Dekleta so morale biti polnoletne, zdrave in že prej dokazljivo

vpeljane v obrt ter niso smele biti poročene. Tiste z jedrimi prsi, zdravimi udi in splošno fizično privlačnostjo so bile vpisane na seznam kandidatinj. (Buber-Neumann a, 86; Vipotnik, 215; Ka-tzetnik a, 149; Arndt, 113) Takšni obiski so se v naslednjih letih večkrat ponovili tako v Ravensbrücku kot v ženskem delu taborišča Auschwitz. Taboriščni zdravnik iz Ravensbrücka dr. Schiedlausky je na primer navedel, da je v času svojega uradovanja od sredine decembra 1941 do avgusta 1943 sodeloval pri izbiri približno 44 žensk za bordele v koncentracijskih taboriščih, pretežno Nemk, nekaj Poljakinj in nekaj nemških Cigank mešane krvi ("Zigeunermischlingen") ter jih pregledal. (Arndt, 113)

"Hkrati je potekala prostitucija v bolj prikriti obliki. Esesovci so prišli v spremstvu glavne nadzornice v koncentracijska taborišča za ženske izbrat mlade interniranke za postrežbo. Običajno so prišli med dezinfekcijo, ko so bile ženske gole. Pokazali so na mlado dekle, in če ji je bilo prav, so jo vzeli s seboj kot osebno služabnico. Dekle je od glavne nadzornice dobila navodila, da mora storiti vse, kar bodo zahtevali od nje." (Kraus & Kulka b, 122)

Pridobivanje internirank za delo v javnih hišah je temeljilo na vulgarno materialistični koncepciji človeka, češ, kaj bi tukaj trpele in delale, raje pojdite v bordel, kjer vam bo šlo dobro: ne bo vam treba delati in ne hoditi na apele, imele boste svojo ogrevano sobo, dosti boljšo hrano, dnevno kopel, spodobno obleko in perilo, cigarete in - moške (šest na večer). Vse skupaj so vsaj še oktobra 1942 začinili z obljubo o prostosti po šestih mesecih takšne "službe".² (Ravensbrücker Häftlingen, 21; Nansen, 392; Schiffko-Pungartnik, 39; Blank, 113; Lingens-Reiner, 104; Kogelnik; Vipotnik, 215; Grzesiuk, 254; Póttawska, 104; Berdych, 127; Dobosiewicz, 175; Spritzer, 118; Röder, 100; Oertel, 211; Arndt, 113-114) "Na to delo so se naše prostitutke javljale prostovoljno in si štele v čast, če so bile izbrane. Rade so zamenjale ravensbrüški pekel za staro obrt z upanjem na svobodo, povezano z 'odobritvijo' uradnih mest." (Hajkova et al., 22-23)

Interniranke so se bale za svoje življenje, saj so se zlasti v letih vojne življenjske razmere stalno slabšale: hrane je bilo vse manj in bila je vse slabša, taborišča so bila prenapolnjena in število mrtvih je naraščalo. Branile so se z edinim, kar jim je še ostalo: s telesom. (Blank, 113; Grzesiuk, 254; Röder, 100) "Nekatere mlade ženske so branile svoj položaj v taborišču s preprosto in brutalno logiko. Menile so, da ne morejo preživeti kot navadne interniranke s premalo hrane in s prenapornim delovnikom. Vedele so, da lahko umrejo, tako so izbrale alternativo, ki je morala biti po svoje domala za vse enaka duševna obremenitev kot običajno taboriščno življenje." (Bles, 295)

Nekdanja interniranka se spominja, da so nekoč iz njene barake izbrali dvajset samih mladih žensk. Ko je neko Poljakinjo vprašala, kaj bodo delale, ji je ta povedala, da bodo "lepo služile vojakom", delale nič in jedle dobro. Izmed vseh dvajsetih se je uprla samo ena. (Kogelnik) V Auschwitzu se je ob neki priložnosti leta 1944 na takšne obljube odzvalo toliko prostovoljk, da jih je moral komandant ženskega taborišča Hessler precej zavrniti. (Kraus & Kulka b, 121) In ko so istega leta v Ravensbrücku na

² S podobnimi obljubami so privabljali tudi novinke za paznice v koncentracijskih taboriščih: tudi njim so obljubljali zastoj bivanje, dobro hrano in lahko delo. (Vermeiren, 61)

jutranjem apelu pozvali ženske z dolgimi lasmi, naj se priglasijo za javno hišo, se je javila tudi gologlava Poljakinja: "Mich nehmen, ich besser wie alle mit Haare." (Mene vzeti, jaz boljša kot vse z lasmi.) Vendar je niso vzeli, bilo je dovolj boljših kandidatk. (Zbornik Ravensbrück, 181)

Tudi večina internirancev je menila, da so dobro izbrale, saj niso bile ne lačne, niti jim ni bilo treba težko delati. (Röder, 102)

Za delo v javni hiši so se javljale predvsem nekdanje prostitutke ("črne"), vendar so bile med njimi tudi interniranke drugih kategorij, tudi "rdeče", to je politične. Med njimi so bile zastopane interniranke vseh narodnosti, vendar je bilo relativno največ Nemk, Poljakinj, Rusinj, Francozinj in Cigank. (Internationales Lagerkomitee Buchenwald, 83; Kogon, 194; Živković, 149-150; Blank, 112; Hajšman, 287; Szmaglewska a, 201; Steinbock, 22; Kalmar, 175; Svatá, 86; Ragot, 99; Buber-Neumann a, 180; Kozaczka, 55; Zbornik Ravensbrück, 24; Spritzer, 117; Linton, 271) Med prostovoljkami so bile tudi Židinke, ki pa so jih praviloma zavrnil, ker so sprejemali samo arijke. Židinke niso sprejemali zaradi zakonske prepovedi glede skrunitve rase. (Haas, 235; Bravo & Jalla eds., 209; Glas-Larsson, 180; Blank, 112; Spritzer, 117; Langbein, 455) Vendar tega načela pri izbiranju prostovoljk za delo v javnih hišah niso zmeraj dosledno spoštovali, saj so 16 do 26 let stare Židinke čednega videza pošiljali celo v vojaške bordele na vzhodni fronti. In to kljub temu, da je vrhovna komanda Wehrmachta marca 1942 prepovedala zaposlovati Židinke v bordelih nemške vojske, in kljub opozorilu, naslovljenem na vojaške enote, da je spolno občevanje s pripadniki tujih ras prepovedano. (M. Gilbert, 39; Seidler, 154)

O Himmlerjevih predsodkih zadosti pove pismo, ki ga je pisal Pohl po svojem obisku v Dachauu novembra 1942. V njem se jezi, ker je neko mlado dekle dobrih rasnih značilnosti delalo v taboriščnem bordelu, in ob tem naroča, da naj podrejene oblasti razlikujejo med "nepopravljivimi" in tistimi, ki so "morda lahko rešene". Odpust, ki jim ga je obljubil "neki blaznež", piše naprej Himmler, pride pri teh ženskah v poštev šele, ko niso več nevarne za mladino, zdravje, javni red in splošno varnost. Tedaj je ukazal izbirati za taboriščne bordele samo takšne ženske, ki jim glede na prejšnje življenje in vedenje ni več pomoči za kasnejše urejeno življenje, da si nikoli ne bo mogel očitati, da je brez potrebe dvignil roke in za vedno prepustil zločinu kakšnega mladega člana človeške skupnosti; SS se ne sme postaviti na isto raven s pravosodjem, v zaporih katerega se mladi ljudje pokvarijo za vse življenje. (Arndt, 114; Nolte, 401)

Čeprav je bilo kandidatka za prostovoljno delo v javnih hišah dovolj, pa je večina njihovih sointernirank le stežka razumela, kaj jih je navedlo na takšno odločitev. (Szmaglewska a, 201; Bles, 295) Zlasti če prostovoljke niso bile iz vrst "črnih trikotnikov". In če se je priglasila kakšna "rdeča", so o njej sploh menile, da gre pravzaprav za "profesionalno prostitutko, ki je nekako dobila rdeč trikotnik političnih internirancev". (Póttawska, 104) Podobno so bili tudi moški interniranci prepričani, da so se "rdeče" interniranke znašle v javnih hišah zaradi disciplinske kazni, ker so nasprotovale taboriščnim oblastem. (Svatá, 86)

Politične interniranke so skušale prostovoljke za delo v javnih hišah, ki niso nosile črnih trikotnikov, zlasti če so bile njihove rojakinje, večkrat odvrniti od tega. V Auschwitzu se je nekoč prijavila

prostovoljka iz bloka "rdečih" Poljakinj in sprožila pravi vihar neodobravanja: "Vse smo bile besne. Prvič smo občutile tak bes, da nam ni bilo prav nič mar za to, da smo ogrožale svoja življenja. Poslale smo skupino delegatk h komandantu taborišča z vljudno prošnjo, naj ne bo tak predlog nikdar več postavljen poljskim internirankam. To je bila žalitev našega ženskega samospoštovanja, smo mu povedale, me nismo prostitutke, ampak politične ujetnice, in prosile, da Herr Kommandant ne pozabi tega." (Pöltawska, 104)

Podoben pripetljaj je v Ravensbrücku nekoč vznemiril tudi jugoslovanske interniranke. "Dali so razglasiti, da naj se prostovoljno javijo teste, katere so pripravljene iti v puf, dali so jih menda v moške lagerje, da so moški hitreje propadali. Izmed Jugoslovanek se je žalibog oglasila ena Srbkinja. Bila pa ni politično zaprta, čeprav je imela rdeči znak. Prišla je na prostovoljno delo v Nemčijo in ker je bilo slabše kot so obetali je ušla, pa so jo ujeli in poslali v lagar. Ko se je javila so jo pregledali pa ni bila dosti dobra zanje in ni bilo nič, vsakega niso hoteli, sram nas je pa le bilo. Francozinje so se nam zasmehovale češ Jugoslovanke katere si toliko domišljajo kaj da so, pa jim ga je ena polomila. Imela pa ni več miru pred nami. Zmeraj smo jo potiskale stran od sebe in vpile nad njo. Bilo je pa takrat več Hrvatice in par Srbkinj, katere so prišle na prostovoljno delo v Nemčijo, pa so ušle, potem so jih pa pritirali v lagar, pa nobena ni bila kaj prida. Francozinj se je pa več javilo, ker je bilo menda med njimi veliko prostitutk, pa so jih imeli Nemci in tako so bile politično zaprte." (Blažič; Zbornik Ravensbrück, 181)

Vsaka družbena skupnost ima izoblikovane nekatere norme, ki jih šteje za zelo pomembne in vsi pripadniki te skupnosti so hkrati tudi potencialni kršilci v njenem imenu postavljenih norm. "Kajti tistega, česar nihče noče delati, ni treba prepovedovati, v vsakem primeru pa mora tisto, kar je najbolj energično prepovedano, biti predmet želje." (Freud, IV: 192) Po pravilu, da zgledi vlečejo, bi lahko kršilec sprožil vsesplošno kršenje norme, kar bi v konkretnem primeru pomenilo razkroj tistega, na čemer so politične interniranke utemeljevale svojo samozavest. Zoper kršilca je bilo treba potemtakem uveljaviti sankcijo, ki podpira določeno zapoved, in sicer po načelu, da užitek, ki ga ponuja kršitev norme, zniči s trpljenjem, ki ga povzroča kazen. Tako so v Ravensbrücku neki Poljakinji, ki se je priglasila za delo v javni hiši, njene rojakinje ponoči postrigle lase do golega. (Ravensbrücker Häftlingen, 21)

Problem je očitno postal tako pereč, da so ga skušali reševati tudi taboriščni oblastniki. V Auschwitzu je Lagerführer Hössler pri apelih priložnostno imel govor internirankam, da teh žensk, prostitutk, ne smejo obravnavati s prezirom, češ da je njihova služba natančno tako delo kot tisto, ki ga opravljajo one. (Spritzer, 118)

Prostitutke so imele svoje uradne ure v sobici, veliki 1,5 krat 3 metre "okusne notranjosti", razsvetljeni z rdečimi lučmi in opremljeni s posteljo, omarico in umivalnikom s toplo in hladno vodo, s preprogo na tleh in slikami in rezbarijami na stenah. Na posteljah so bile namesto kockastih vreč, kakršne so imeli interniranci po barakah, bele rjuhe, na gramofonu je igrala plesna glasba. (Schifko-Pungartnik, 39; Svatá, 86; Tarizzo ed., 152; Ka-tzetnik a, 169; Spritzer, 117; Segev, 60-61; Röder, 97; Bernardac a, 270) V Mauthausnu je bil na

hodniku javne hiše "nevsakdanji pregled ženskih aktov v slikarstvu in kiparstvu od antike do sedanjosti". (Kalmár, 172) V Dachauu pa so si med čakanjem "obiskovalci" lahko ogledovali slike sramežljivih dam in brezmadežnih jezdecev iz bavarskega osemnajstega stoletja v prizorih romantične ljubezni. (Tarizzo ed., 152)

Taboriščnim prostitutkam ni bilo treba nositi na oblačilih našitih števil, dasiravno so bile obvezne tudi za otroke, smele so imeti civilne obleke, si barvati lase in se šminkati. "Oblačile so se lepo, celo elegantno, kot da so prišle iz Pariza ali Pešte, in dišale po vseh mogočih parfumi." (Živković, 150) Prostitutka je po prevladujočem prepričanju veljala za "nenaravno žensko". "S svojim vedenjem in zunanostjo so bile nekatere ženske iz puffa zares podobne tistim, kakršne je srečati na prostosti in ki so ta del človeškega privilegija spremenile v poklic." (Živković, 149) Bile so "nališpane, sfrizirane in našminkane elegantke". Presojne bluze in tesno prilegajoča se krila, ki so poudarjala telesne obline, so bili njihova najbolj priljubljena oblačila. (Steinbock, 22; Szmaglewska a, 201; Svatá, 86; V. Kralj, 32; Grzesiuk, 254; Timofiejew, 231; Utović a, 35; Spritzer, 117; Röder, 99) Nakit, močni vzorci, dovršene tkanine, kozmetika - vsi ti elementi konotirajo, da je prostitutka prestopila zakone boga, narave in spoštovanja vredne družbe. (Nead, 175) Zunanost taboriščnih prostitutk je bila takšna, da je "vsak na prvi pogled takoj prepoznal, s čim so se preživljale, preden so prišle v taborišče". (Nosek, 273) "Morda sta tudi njé naše življenje in odnos do ljudi spremenila in jim dala ta videz, ne glede na to, kako so prispele sem, toda njihova prisotnost in vedenje sta bila zelo moteča. One se sicer niso smele gibati po taborišču in niso smele hoditi iz svoje barake, kadar pa so jim to dovolili, so smele biti samo za barako in ne več kot dva metra od zidu. Tedaj so se tam zbirali kapoji in drugi bogovi in jih javno objemali. Nemci tega niso preprečevali, nasprotno, to jim je bilo v posebno zadovoljstvo..." (Živković, 149)

Nacistična propaganda se je zavzemala za preprosta in enostavna ženska oblačila in zoper uporabo kozmetike; "poštene nemške ženske" naj bi se vrnile k "prvobitnim vrlinam". Močno našminkane ženske so sopotniki na berlinskih avtobusih, na primer, zmerjali s "kurbami" in "izdajalkami". (Grunberger, 334; Kessler, 74) Ta pravila so uveljavljala tudi taboriščne oblasti, ki so občasno izvajale preiskave med internirankami. "In gorje tisti, pri kateri so našli cigareto, pudrnico, ki je služila zgolj kot ogledalo..." (Spritzer, 42) Interniranke so tudi zelo težko prišle do ličil, in še to le po ilegalni poti. V Auschwitzu so jih "organizirale" iz Kanade. Ličila so bila med internirankami zelo zaželeni. Neka interniranka je, ko je videla šminko, rekla: "Tako blazno si želim, črtalnik za ustnice, to je moje znamenje svobode." (Glas-Larsson, 158)

Taboriščne prostitutke so smele le malokdaj zapustiti svoja bivališča in so le redko našle priložnost pokazati se na oknu. "Kadar so se, pa nikoli nismo zamudili priložnosti, da bi jih gledali. Nekateri med nami so prezirali te pobarvane, vulgarne punce, drugi so jih pomilovali, toda ker so bile sointerniranke, si nismo mogli kaj, da jih ne bi spoštovali kot take." (Geve, 130) Sovražna čustva med interniranci so bila tako močna, da so

bile same prepričane, da bi jih interniranci pobili, če bi jih mogli.³ (Živković, 152) Verjetno so bile ženske do njih bolj sovražne kot moški. Interniranke so jih sovražile, ker so bile "debele", ker so bile bolj preskrbljene za preživetje. Sovražile so jih tudi zato, ker je bilo varneje kazati sovraštvo do njih kot do tistih, ki so določali, koliko hrane bo šlo v kotel. Slednje seveda niso delali interniranci, ampak esesovci. Tako so se pač jezile na prostitutke: "Tiste se bašejo z našim kruhom!" (Ka-tzetnik a, 141) "Naš kruh!... Naša margarina!... Z našimi življenji se redijo." Po drugi strani pa so prostitutke gledale zviška na sointerniranke "tako kot gledajo sorodniki čez rob velikanskega skupnega groba ob izkopavanju okostnjakov. Vsak drobec te trohnobe je lahko tvoja sestra." (Ka-tzetnik a, 196)

Prostitutko, ki je zanosila ali dobila spolno bolezen, so poslali v Ravensbrück. (Arndt, 113) V Auschwitzu pa so jih pošiljali v blok 10. (Blank, 114) Kljub vsemu niso marale nazaj v delovno taborišče, zato so nosečnost ali bolezen prikrivale. (Naor, 87) V Dachauu sta dve ženski tako dolgo prikrivali svojo nosečnost, dokler nista predčasno rodili. (Bláha, 160) Ko so po ukazu Bachmayerja neki prostitutki iz javne hiše v Mauthausnu naredili abortus, se je tega zelo razveselila, posebej, ker je "na svoje veliko veselje" dobila šest tednov počitka. (Živković, 152; Schiffko-Pungartnik, 40)

Svetislav Živković, ki je v Mauthausnu kot ginekolog skrbel za ženske iz javne hiše, se spominja, da so ga nenehno klicale; tri med njimi so bile sploh stalno "bolne" in so kar naprej zahtevale dovoljenje za počitek. Zlasti spočetka so si izmišljale vse mogoče bolezni, pozneje so ga prosile, da bi jim podaljšal pravico do počitka, češ da ne zdržijo več. Neka Estonka mu je ves čas grozila, da se bo ubila, če ne bo dobila počitka. Edino Puffmutti ni prosila za počitek in se je še celo hvalila s svojim zdravjem. Opazil pa je, da "bolne" niso bile vedno bolne: pogosto je bil namreč v taborišču kdo, za katerega so bile zdrave. (Živković, 151)

Po "službi v KL" naj bi bile "po skoraj 2.000 ljubezenskih aktih" odpuščene, vendar so le redke resnično prišle na prostost. Večinoma so jih po nekaj mesecih zaradi "slabega vedenja", pogosto s spolno boleznijo in/ali noseče vrnili ali poslali v Ravensbrück ali Auschwitz in zamenjali z novimi internirankami-prostitutkami. Tako se je osebje v taboriščnih javnih hišah nekajkrat zamenjalo. (Buchmann, 85; Vipotnik, 215; Naor, 87; Heger, 97; Osten, 118; Berdych, 127; Nosek, 273; Grzesiuk, 254; Maršálek, 91; Oertel, 211; Milton, 310; Arndt, 113)

Prostitutke so imele pomembno vlogo tudi pri tako imenovanih medicinskih poskusih z ohlajevanjem z mrzlo vodo, ki so v Dachauu potekali pod vodstvom esesovskega zdravnika Rascherja. Za poskusne osebe so izbirali Žide, državljane Sovjetske zveze in druge Slovane ter katoliške duhovnike. V vodi, ki je imela temperaturo od 4 do 9 stopinj Celzija, so poskusno osebo pustili, dokler ni njena rektalna temperatura padla na 30 stopinj Celzija in je že bila v stanju nezavesti. Tako ohlajenega človeka

³ Po osvoboditvi taborišča je bilo v Mauthausnu med žrtvami tudi nekaj žensk; ali so bile med njimi tudi nekdanje prostitutke, iz virov ni razvidno: »Nekaj žensk je bilo žrtev sadizma, očitno so bile ubite neposredno pred zapustitvijo taborišča... Ženske so bile zlorabljene, ustreljene in zadavljene.« (Faramus, 291)

so potem ogrevali na različne načine. Rascher je posebej užival pri ogrevanju s tako imenovano animalično toploto. Nezavestne moške so dali ležat v široko posteljo bodisi z eno, bodisi z dvema golima ženskama in jih pokrili z odejo. Ženski sta ga morali vzeti golega medse in si prizadevati, da bi ga ogreli. Pri tem je Rascherja in družbo zanimalo, ali se bo v poskusni osebi prebudila seksualnost in zmožnost spolnega občevanja. Ta del poskusa je predvsem pri obiskovalcih zbujal vedno največje zanimanje; ob gledanju so se režali in valjali od smeha. Himmler si je osebno ogledal poskus 13. novembra 1942 in se pri "cirkusu" živo zabaval tri ure dolgo. Ker so nekatere udeleženske do poskusov oživljanja v troje imele zadržke, so jih izvajali tudi samo z eno žensko. Pokazalo se je, da se je ta pač tesneje privila k ohlajenemu. Štiri poskusne osebe so pri telesni temperaturi 30-32 stopinj Celzija koitirale, po čemer se jim je telesna temperatura naglo dvignila. Rascherjev "znanstveni" sklep je med drugim bil: "Samo poskusne osebe, katerih fizična kondicija je dopuščala spolni odnos, so se ogrele presenetljivo hitro in so kazale enako presenetljivo hitro vrnitev v popolno telesno blagostanje." (Schnabel a, 282-285; Arndt, 113; Kupfer-Koberwitz, II: 125; Bláha, 86; Kalmar, 164-165; Cohen, 86-87; van Eeckhaut, 178; Aslanov & Šišinová, 75; Mietscherlich & Mielke, 69-93; Sterpellone, 166-167; Arndt, 113)

Za te poskuse je Rascher po Himmlerjevem ukazu dobil štiri prostovoljke iz Ravensbrücka. Vendar je eno od njih odklonil, ker se je njegovemu rasnemu čutu upiralo, da bi dekleta, ki je bilo po svoji zunanosti "popolnoma nordijsko", tj. plavih las in oči in normalne postave, prepustil kot javno žensko "rasno manjvrednim taboriščnim elementom". Očital ji je celo, da je "neskončno sramotno prostovoljno priglasiti se za javno žensko". Ona pa ga je zavrnila, češ da je še zmeraj bolje pol leta bordela kot pol leta kaceta. (Schnabel a, 290; Cohen, 83; Mietscherlich & Mielke, 69-93; Sterpellone, 159; Arndt, 113)

O teh poskusih je nekoliko po svoje pripovedovala tudi taboriščna folklor: "Močne jetnike, zdrave in duševno odporne, mučijo in stradajo mesece in mesece, tako da so popolnoma onemogli in apatični do vsega. Takega človeka, kateremu ni več drugega mar kakor to, da bi prišla čimprej smrt-rešiteljica, slečejo in ga zaprejo v posebno sobo. Nato mu privedejo iz ženskega taborišča mlado, zdravo in ponavadi spolno živahno žensko. Ta ženska ima potem nalogo, da moškega, ki je izgubil smisel za življenje, poskuša gola vrniti nazaj v življenje. Te poskuse delajo menda zato, da bi na osnovi tega mogli dognati, koliko je ženska sposobna s svojo sugestijo vrniti moškemu voljo do življenja." (Križnar, 147)

CIGANSKO TABORIŠČE

Ušoda židovskih internirancev v nemških koncentracijskih taboriščih je dobro znana, manj je znano, da so nacistični oblastniki podobno usodo kot njim namenili tudi evropskim Ciganom. Etnologi v tretjem rajhu so namreč tudi Cigane oklasificirali kot manjvredno raso. V eseju o ljudstvu in državi (Volk und Staat) je na primer Robert Koerber leta 1936 zapisal: "Židi in Cigani so danes daleč proč od nas, ker so bili njihovi aziatski pradedi popolnoma drugačni od naših nordijskih prednikov." (Tenenbaum, 400; Nyiszli, 35)

Nacistične oblasti so nameravale sprva Cigane naseliti za stalno, vendar ta namera ni bila uresničljiva: občine in krajevne policijske postaje niso vedele, kam s "klateži", saj jih niso mogle več preganjati iz kraja v kraj kot prej, ker niso imeli

več svobode gibanja. V letih 1937 in 1938 so bili vsi potujoči Cigani zbrani v tako imenovana nastanitvena taborišča blizu večjih mest, da bi bil olajšan nadzor nad njimi. Po izbruhu vojne so jih aretirali in deportirali na Poljsko. (Kogon, 46; Hoess, 124; Müller-Hill, 58) Zakaj, je pojasnil štajerski Gauleiter dr. Portschy takole: "Ker so Cigani nosilci notorično zle in bolne dednosti, sprevrženi kriminalci, paraziti našega ljudstva, ki ne morejo prinesiti drugega kot hude škode..." (Sterpellone, 91)

Poseben oddelek državne kriminalne policijske pisarne se je ukvarjal izključno z nadzorovanjem Ciganov. Cigane so kot asocialne internirali v koncentracijska taborišča že pred začetkom vojne. Ciganska taborišča so redno preiskovali iz bioloških razlogov. Dr. Ritter je leta 1937 opravil raziskavo na vseh nemških Ciganih, registriral in preučil naj bi 30.000 oseb. Rezultati raziskave so "potrdili" njegovo hipotezo iz leta 1935, da večina med njimi sploh niso bili Cigani, ampak "produkti parjenja z nemškim kriminalnim asocialnim subproletariatom". Zato je januarja 1940 predvidel rešitev ciganskega vprašanja: večina asocialnih in manjvrednih ciganskih posameznikov mešane krvi naj bi bila koncentrirana v velikih taboriščih, kjer bi delali pod nadzorom in bi bila "enkrat za vselej zaustavljena nadaljnja ploditev te populacije mešane krvi". (Müller-Hill, 57-59)

Sredi decembra 1942 je Himmler izdal ukaz, da je treba aretirati in deportirati v Auschwitz vse osebe ciganskega videza na nemškem ozemlju, z mešanci vred in ne glede na spol in starost. Izjeme so bili le tisti, ki so bili uradno prepoznani kot čistokrvni pripadniki dveh glavnih ciganskih plemen. Ti naj bi bili naseljeni v rezervatih v okrožju Ödenburg v

Neusiedlerseeju. S tem je Himmler želel zagotoviti ohranitev Sintov in Romov, ki so bili po njegovem mnenju neposredni potomci izvirne indogermanske rase in so ohranili svoje običaje in navade bolj ali manj čiste in nedotaknjene. Želel je imeti zbrane vse skupaj v raziskovalne namene. Bili naj bi natančno registrirani in ohranjeni kot zgodovinski spomenik.¹ (Hoess, 125) Cigani, ki so bili deportirani v Auschwitz, naj bi ostali tam do konca vojne v družinskem taborišču. Ukaz o deportaciji se ni nanašal na tiste, ki so bili poročeni z arijci, in na tako imenovane mešance (Mischlingen), ki so se izkazali na fronti. Tem so dali na izbiro: "prostovoljna" sterilizacija ali Auschwitz. (Hoess, 126; Müller-Hill, 60; Bernardac d, 197; Kárný, 239)

Prve Cigane, ki so po Himmlerjevem ukazu iz decembra 1942 prišli v Auschwitz januarja 1943, so nastanili v Birkenauu v blok številka 18. Od marca tega leta pa so jih transportirali neposredno v tako imenovani Zigeunerlager, cigansko taborišče, kjer so se jim pozneje pridružili tudi tisti iz bloka 18. Bilo jih je toliko, da so v Birkenauu povsem napolnili sektor B II e, to je bilo 32 hlevov, vsak za 52 konj, ki je bil predviden za namestitvev 10.000 oseb. (Hoess, 125-126; Ficowski, 104) Od marca 1943 so zapirali v Auschwitz tudi tiste, ki so bili na fronti v nemški vojski kot vojaki ali oficirji, četudi so imeli visoko odlikovanje za zasluge na bojišču in so bili po nekajkrat ranjeni, in to le zato, ker je bil njihov oče ali mati ali ded Cigan ali ciganski mešanec. Med njimi sta se znašla celo visok član NSDAP, katerega ciganski ded se je naselil v Leipzigu in je bil večkrat odlikovan med prvo svetovno vojno, pa študentka, ki je bila vodja berlinske Zveze nemških deklet. Ker je bilo takšnih primerov več, je komandant Höss napisal poročilo državni pisarni kriminalne policije. Ta je ukrepala z rednim pregledovanjem Ciganskega taborišča in posledica tega je bilo veliko odpustov, ki so bili po Hössovi oceni vendarle komaj opazni, tako veliko število je bilo tistih, ki so ostali. (Hoess, 125; Broad, 73; Menasche, 86; Ficowski, 105)

Med 26. februarjem 1943 in 21. julijem 1944 je bilo vpisanih v registrske knjige 10.094 moških in 10.849 žensk Ciganov. Po poklicni pripadnosti je bilo med njimi veliko cirkuških ljudi, žonglerjev, plesalcev, godbenikov in lastnikov plesišč. Po poreklu so prevladovali nemški in češki Cigani. Zastopani so bili tudi poljski Cigani in v manjšem številu ruski, madžarski, holandski, norveški, litovski ter celo skupina francoskih Ciganov. Med njimi pa ni bilo Ciganov iz držav, ki so bile nacistični sateliti, kot sta bili Madžarska in Slovaška; tudi v Romuniji je preživela večina ciganske skupnosti. (Ficowski, 105; Streck, 115; Robinson, 8; Meyer, 19)

Kot najmlajši med moškimi je bil registriran poljski Cigan Stefan Czernikiewicz, tedaj star dva meseca. Kot najstarejša pa Alfred Brandt, rojen 18. marca 1853, in poljski Cigan Onufry Urbanowicz, star čez 90 let (točen datum njegovega rojstva ni bil vpisan). V ženski knjigi je bila kot najmlajša vpisana Viktorija Ditloff, ki je bila ob vpisu stara mesec dni in je umrla v taborišču 4. junija 1943. Kot najstarejše pa nemška Ciganka Anna

¹ Höss pravi, da bi bil sam posvetil velik interes opazovanju njihovih običajev in navad, če se ne bi zavedal neogibne groze, namreč ukaza za njihovo uničenje, ki so ga do sredine leta 1944 poznali samo on in zdravniki v Auschwitzu. (Hoess, 128)

Horwac, rojena 7. marca 1851, Anna Brozinska, rojena 17. junija 1851, in poljska Ciganka Hanna Tomaszewicz, stara 110 let (točen datum njenega rojstva ni bil vpisan). Iz registrskih knjig je razvidno, da so se v ciganskem taborišču tudi rojevali otroci. Prva sta se rodila 11. marca 1943 Anna Malik in Peter Wachler s številko Z-1936 oziroma Z-2086, zadnji pa 20. junija 1944 Oskar Weindlich, registriran pod številko Z-10077. (Ficowski, 105 in 110-111; Broad, 74; Glas-Larsson, 240; Oświęcim, 49; Müller-Hill, 60; Meyer, 16)

Cigansko taborišče je bilo prvo družinsko taborišče v državi KZ sploh. Organizacija v tem delu taborišča je bila drugačna kot v drugih delih: "Teoretično Cigani niso bili tretirani kot häftlingi, ampak kot interniranci." (Ficowski, 104) "Ciganske družine imajo baje popolno svobodo, pojejo, igrajo, plešejo in preživljajo dneve udobno brez dela." (Blank, 75) Cigani so smeli nositi civilno obleko, niso jim postrigli las, tako da "niso (bili) podobni internirancem", razen redkim izjemam jim ni bilo treba hoditi na delo izven svojega taborišča in niso bili izpostavljeni ne mučenju ne tepežu. Nastanjeni so bili skupaj z družinami: vsaka družina je imela svoj ločeni prostor na pogradih, velik glede na število članov družine, tako da so mogli ležati drug poleg drugega. (Ramati, 185; Blank, 75 in 78; Mareš, 186; F. Müller, 149; Markiewicz, 2; Naor, 106; Streck, 71; Ficowski, 104) V ciganskem taborišču je bilo veliko igrišče, kjer so otroci lahko tekali naokrog po mili volji in se igrali z igračami vseh vrst. Za Hitlerjev rojstni dan, 20. aprila 1944, so odprli otroški vrtec z gugalnicami in s pravim vrtiljakom z lesenimi konji. Vrtec pa so kmalu spremenili v sirotišnico: "Pri tako množičnem umiranju je bilo stotine osirotelih otrok." (Ramati, 194 in 196-197; Hoess, 127; Menasche, 15; Ficowski, 109)

Za Hitlerjev rojstni dan je bila v ciganskem taborišču tudi vojaška parada. "Kakšnih dvesto moških nam je korakalo naproti v vojaški formaciji, v četverstopih, cela četa v progastih taboriščnih uniformah, z vojnimi odlikovanji, celo nekaj železnih križcev je bilo pripetih na prsih nekdanjih vojakov za to priložnost. To so bili Sinti, nemški Cigani, ki so jih z vzhodne fronte poslali v Auschwitz." (Ramati, 194)

Nekateri taboriščni oblastniki so večkrat obiskali cigansko taborišče in prinesli otrokom različne dobrrote. Zlasti dr. Mengele jim je pogosto prinašal hrano in slaščice, včasih manjše igrače, in jih jemal s sabo na kratke sprehode. Kadar koli se je pojavil, so ga toplo pozdravili z vzkliki: "Onkel Mengele!" (Stric Mengele). (Linton, 185)

Ciganom, ki so živeli v taborišču skupaj z družinami, so drugi interniranci zavidali, češ da živijo "kot v pravljici". (Holuj, 238) "Za nas, ki nam srce trga bolečina zaradi pokola naših družin in naših najdražjih, so bili Cigani prototip srečnih ljudi v tem svetu. Njihove splošne življenjske razmere so bile skoraj enake kot v našem lagerju: omejena svoboda, prepovedano vsakršno branje in skoraj identičen prehrambeni režim. No, imeli pa so veliko, ogromno prednost: Cigani so živeli v družini." (Bernardac d, 172) O tem, kako so na njihov položaj gledali interniranci iz drugih sektorjev, govori naslednja anekdota: "Ti si srečen, saj je tvoja prva vtetovirana številka 7. Dodaj majhno črtico, pa bo iz 7 nastal Z."² (Bernardac d, 179)

² Cigani v Auschwitzu so namreč imeli pred številko vtetovirano črko Z (= Zigeuner).

V skladu s to predstavo so tudi videli njihovo taborišče: "Goli temnopolti otroci so tekali naokrog in se igrali. Ženske s kreolskimi obrazi in barvno pestrimi oblačili in napol nagi moški, sedeč na tleh v skupinah, kramljajoč, medtem ko so opazovali otroke med igro. To je bilo znamenito 'Cigansko taborišče'." (Nyiszli, 35)

Resnično podobo, ki ni bila prav nič pravljična, pa so imeli priložnost videti tisti redki interniranci, ki so si lahko od blizu ogledali cigansko taborišče. Interniranci iz drugih sektorjev namreč niso imeli vstopa v cigansko taborišče, Cigani pa praviloma niso hodili na delo izven svojega taborišča. "Po drugi strani je bila posledica te izolacije, da so trpeli bolj kot večina internirancev zaradi stalnega pomanjkanja hrane in katastrofalnih higienskih razmer. Ker niso mogli priti ven, si tudi niso mogli "organizirati" nobenih dobrin. Na majhnem prostoru je bilo nakopičeno ogromno ljudi in njihovo število je stalno naraščalo zaradi novih rojstev; zaradi pomanjkanja tablet, zdravil in hrane je umiranje bilo veliko, zlasti med novorojenčki. Nekaj čeških in poljskih zdravnikov je neutrudno delalo med bolnimi Cigani. Tudi mi smo jim dali kakšna okrepečila in zdravila, kar smo pač lahko priskrbeli in prihranili, toda vse to ni bilo več kot kaplja v ocean." (F. Müller, 149)

Tudi komandant Höss se je spominjal, da ni bilo pravih razlogov za zavist: "Razmere v Birkenauu so bile skrajno neprimerne za družinsko taborišče. Primanjkovalo je vseh nujnih potrebščin, celo če je bilo predvideno, da bi Cigane tam zadržali zgolj za čas trajanja vojne. Bilo je popolnoma nemogoče preskrbeti primerno hrano za otroke, čeprav mi je s sklicevanjem na državnega vodjo SS uspelo začasno ukaniti prehrambeni urad, da mi je dal hrano za najmlajše. Vendar ne za dolgo, ker je ministrstvo za hrano predpisalo, da koncentracijska taborišča ne smejo dobivati nobene posebne hrane za otroke." (Hoess, 126)

Torej ni bilo res, da so bili obroki hrane, dostavljeni v taborišče, zadostni, da bi vsi preživel, kakor so zatrjevali nekateri esesovski zdravniki, in da je do pomanjkanja prišlo, ker so jo nekateri Cigani na visokih položajih večino zadržali zase in jo na ta način odtegnili vsem drugim, tudi lačnim otrokom. (Linton, 323) To naj bi bil po njihovih navedbah tudi glavni vzrok za "stradanje otrok v ciganskem taborišču, kjer je 80 odstotkov prebivalcev v splošnem umiralo od lakote, vtem ko jih je nekaj lahko 'živel zelo dobro'". (Linton, 199)

Nekateri esesovci v Auschwitzu, ki so se približe zanimali za položaj Ciganov, so osupnili nad prizori očetov in mater, ki so jedli, medtem ko so njihovi lastni otroci stradali. Nekdo od njih je povedal: "Odkar sem doživel to cigansko taborišče, imam najslabše možno mnenje o Ciganih. In kadar vidim Cigana, se potrudim, da se hitro izmaknem... Ne prenesem ciganske glasbe." (Linton, 260)

V Ciganskem taborišču ni bilo vode, zato so bile higienske razmere že od vsega začetka grozljive celo za Auschwitz: Cigani so res smeli imeti svojo obleko, toda niso je mogli oprati. In ker se niso mogli umiti, so tisoči živeli v smradu in hudi umazaniji. (Bernardac d, 172; Langbein, 272; Ficowski, 106; Linton, 323) V takšnih razmerah se je celo velik privilegij (dolgi lasje) izkazal kot nevarnost: v njih so se redile uši, ki so prenašale nevarno bolezen - tifus. Prav zaradi tifusa so jim lase postrigli marca ali aprila 1944. Svoje so

prispevali še predsodki: некоč so videli Ciganko, ki je nekaj tiščala v roki, kot da je zlato ali kaj podobnega, bila pa je uš. Pojasnila je, da je to storila zato, da bi imela veliko sreče, kajti "ko uši zapustijo človeka, potem to pomeni smrt". (Ficowski, 108)

Po maju 1943 se je zdravstveno stanje v Ciganskem taborišču naglo slabšalo. Izbruhnile so epidemije pegastega in trebušnega tifusa, skorbuta, griže in garij; pojavilo se je tudi več primerov redke bolezni nome.³ Dva meseca po ustanovitvi ciganskega taborišča so namenili za bolnišnico primitivne barake, vendar v njej nikoli ni bilo zdravil razen oglja in tanalbina. Zaradi množice bolnikov je bila kmalu prenatrpana, da so morali na eni postelji ležati po trije bolniki. Zlasti otroci in starejši so umirali "kot podgane od tifusa in črevesnega katarja" in je že v nekaj mesecih do septembra 1943 bilo več tisoč žrtev. (Bezvińska ed., 59; Blank, 88; Spritzer, 77; Bernardac d, 198; Streck, 94; Ficowski, 107; Meyer, 17; Pozner, 197)

Češki interniranec zdravnik František Janouch, ki je delal v tamkajšnji bolnišnici je razmere v njej opisal takole: "Ni bilo nobenih sanitarnih priprav in tudi nobenega vedra. Otroci so pogosto opravili potrebo v skleda, iz katerih so kasneje jedli. Tam je sirotno smrdelo... in nastopile so takšne bolezni kot škrlatinka, tifus, davica, ošpice in druge. Otroci, ki so trpeli v tej bolnišnici, so ležali vsi skupaj, eden poleg drugega." (Meyer, 18)

"Navzlic neugodnim razmeram večina Ciganov, kot sem sam lahko opazil, ni tako zelo psihološko trpela zaradi ujetništva kot zaradi dejstva, da je to omejilo njihove potepuške navade.

Prenaseljenost, slaba sanitarna ureditev in do določene mere celo pomanjkanje hrane so bile razmere, ki so jih bili navajeni v svojem normalnem, primitivnem načinu življenja. Niti niso bolezni in visoke umrljivosti šteli za posebno tragični. Ves njihov odnos je bil dejansko otroški, razposajen v besedi in dejanju. Radi so se igrali, celo pri delu, ki ga nikdar niso jemali popolnoma resno. Celó v slabih časih so vedno skušali videti svetlo stran. Bili so optimisti... Vedno se mi je zdelo, da niso zares razumeli o svojem ujetništvu." (Hoess, 127)

Julija 1943 je državni vodja SS obiskal taborišče.

³ Noma je prizadela le ciganske otroke, drugače pa so imeli iste bolezni kot češki, poljski in židovski otroci. Iz tega so nekateri sklepali, da je bolezen povezana s prisotnostjo heredosifilisa, kajti razširjenost sifilisa je bila v ciganskem taborišču »ekstremno visoka«. (Nylszli, 35) Bolezen se začne z rdečo vneto ustno sluznico, ki se v nekaj dneh zagnoji, kasneje prebije lice in doseže čeljust. Otroci so umirali zaradi pnevmonije, ker so požirali lastni gnoj. Kot navaja v svojih spominih komandant Höss, ga je ta bolezen »vedno spravila v drget, ker me je spominjala na gobavost in gobavce, ki sem jih bil videl v Palestini – njihova majhna telesa, ki so propadala, z luknjami, ki so zevale v njihovih licih in bile dovolj velike, da je bilo mogoče videti skozi nje, počasno razkrajanje živega telesa«. (Hoess, 126) Zdravniki v Auschwitzu so noma prej poznali samo iz knjig. »Po zaslugi hitlerizma je bila ta bolezen obujena v življenje, in to kako! Stotine ciganskih otrok je umrlo zaradi nje v neizrekljivih mukah, pljuvaje kose svojih lic, kose jezika; s kužnim smradom so odgnali od sebe celo najbolj vdane negovateljke.« Bernardac d, 218-219)

»Ta bolezen, ki jo je redko najti v normalnih razmerah, je napeljala nemške zdravnike, da so dali vse primere preiskati bakteriološko. To je bilo urejeno na tipičen nemški nehumani način. Glave so bile odsekane od teles teh pomilovanja vrednih malih Ciganov in poslane v vrečah v laboratorij.« (Tomášek, 84)

Höss ga je popeljal po vsem ciganskem taborišču. To je bila najpopolnejša inšpekcija vsega: opazil je prenatlačene barake, nehygienske razmere, prepolno poslopje bolnišnice. Videl je bolnike z nalezljivimi boleznimi in otroke, ki jih je prizadela noma. Seznanil se je s stopnjo umrljivosti, ki je bila relativno nizka v primerjavi s celotnim taboriščem. "Toda umrljivost otrok je bila izredno visoka. Ne verjamem, da je veliko novorojenčkov preživel več kot nekaj tednov." Ko si je tako ogledal "vse v podrobnosti in tako, kot je bilo v resnici", je ukazal Hössu, naj uniči vse nesposobne za delo, druge pa naj prej izloči, tako kot pri Židih. (Hoess, 126)

Pravljica o ciganskem taborišču se je končala v začetku avgusta 1944 tako, kot so se končevale vse pravljice v državi KZ: nenasitni zmaj je pogoltnil vse preostale prebivalce ciganskega taborišča. Zaradi epidemije tifusa so namreč tedaj zaplinili 2.897 moških, žensk in otrok. V cigansko taborišče je prišel taboriščni zdravnik in vsi prebivalci so morali goli predenj. Izbral je tiste, ki so bili še sposobni za delo. Vse prošnje, da ne bi bili ločeni od družin, je zavrnil kot brezpredmetne, le če je bila ženska poročena s sintskim vojnim veteranom, ji je dovolil ostati. Izločeni so bili poslani v glavno taborišče v Auschwitzu in od tam naprej v druga koncentracijska taborišča (Buchenwald, Ravensbrück). (Bezvińska ed., 62; Broad, 77; Adelsberger, 109; Lingens-Reiner, 67; Kraus & Kulka b, 204; Bartnikowski, 57; Ramati, 215; Bernardac d, 224; Spritzer, 77; Meyer, 19)

V Buchenwald je bilo poslanih 918 moških, od teh je bilo poslanih 40 naprej v Dachau kot poskusne osebe, in 490 žensk v podružnice Buchenwalda. Od obojih je bilo 10. oktobra 1944 800 fantov in deklet poslanih iz Buchenwalda nazaj v Auschwitz v plin. Tako je od skupno 20.943 registriranih Ciganov v Auschwitzu umrlo zaradi lakote, bolezni ali plina 20.078 oseb. (Streck, 113-115; Meyer, 19)

Cigansko taborišče je ostalo na začetku avgusta 1944 popolnoma prazno in taboriščne oblasti naj bi celo prepovedale uporabljati za ta sektor "najbolj vsakdanjo oznako cigansko taborišče". Leta 1944 je tam nastalo taborišče nedelavcev - ženski revirji, bloki otrok in starih internirancev. (Hoess, 128; Adelsberger, 111 in 114; Kraus & Kulka b, 204; Streck, 110; Ramati, 222; Švalbová, 127; Müller-Hill, 60; Ficowski, 109) V bloka številka 9 in 10 so junija 1944 premestili tako imenovane pripadnike Wehrmachta, nemške vojake in njihove družine. Obljubili so jim, da bodo tiste, ki se bodo "prostovoljno" sterilizirali, izpustili na "prostost", druge pa bodo poslali v koncentracijska taborišča. Toda na sterilizacijo ni pristal skoraj nihče, saj so se bali metod, ki jih je pri tem uporabljal Inštitut za higieno (kastracija). (Holuj, 311; Bernardac d, 199; Ramati, 222; Ficowski, 108)

Cigani, ki so bili izbrani za plinsko celico, do zadnjega trenutka niso vedeli, kaj jih čaka. Šele v krematoriju so zaslutili, kaj bo z njimi, in čez taborišče so se razlegli kriki obupa, lamentacije, obtožbe. Klicali so na pomoč in rjovel: izdajalci, podleži, morilci! Sklicevali so se na nemško državljanstvo, na to, da niso storili nič narobe, da so se celo borili za Nemčijo, da hočejo živeti; na esesovce so metali celo kose kruha. Zaman. Esesovci so bili premočni, predobro izurjeni in bilo jih je preveč. (Adelsberger, 112; Záhajevská, 4; Bernardac d, 240)

Tistikrat so pripadniki Sonderkommanda lahko opazovali še en nenavaden prizor, ki ga v tej predsobi smrti dotlej še niso

videli: "Številni moški so držali svoje žene v tesnem objemu, se krčevito stiskali k njim, kot bi se še zadnjič spojili v strastno, a brezupno ljubezensko igro." (F. Müller, 151)

Politični oddelek je izdal navodilo, da je treba kot dan smrti vseh Ciganov registrirati 1. avgust 1944. "Ta primer idiotskega reda je zbudil gnus in ogorčenje. Nihče na svetu ne bi verjel, da je 5.000 Ciganov umrlo naravne smrti v enem večeru. Ampak 'Red' je bil sveta beseda." (Żywulska, 215) Vse taborišče je vedelo, da so "šli skozi dimnik". Kadar je bruhal iz dimnikov krematorija velik ogenj, so otroci govorili: "Cigani letijo v nebo." (Bartnikowski, 55)

Esesovcem, ki niso imeli pomislekov ob uničevanju Židov, njihovo ubijanje je bilo zanje dnevna rutina, je bilo vendarle neprijetno in mučno pokončevati ljudi, s katerimi so bili do tedaj v precej dobrih odnosih. Hössu je leta 1944 prvi komandant zaščitnega taborišča Birkenau Schwarzenhuber izpovedal, da mu je bilo tedaj težje kot ob vseh prejšnjih množičnih uničevanjih Židov, saj je osebno poznal skoraj vse zaplinjene Cigane in je bil v dobrih odnosih z njimi. "Toda v tem nesrečnem kraju ni bilo prostora za sentimentalnost. Redni potek pokončevanja je šel svojo običajno pot." (F. Müller, 154; Hoess, 127; Bernardac d, 235)

Ker so v ciganskem taborišču živeli skupaj moški, ženske in otroci, je razumljivo, da je bilo spolno življenje tam pestrejšo kot v drugih delih taborišča. "Tukaj velja načelo: 'Kar lahko užiješ danes, ne odlašaj na jutri.' Vsakdo hoče užiti življenje. Kaj potem, če se širijo spolne bolezni! V žaru krematorija bojda vse ugasne." (Blank, 81)

Interniranci iz drugih delov taborišča so v cigansko taborišče kljub prepovedi lahko prišli s podkupnino. Za zavojček cigaret so jim esesovci dovolili prebiti noč v ciganskem taborišču. Cigani so namreč prodajali hčere in žene po načelu, kaj boš s krepostjo, bolje je izgubiti jo kot stradati. Mladoletna dekleta naj bi s prostituiranjem vzdrževala cele družine. (Bezwińska ed., 59; Kielar, 255; Mareš, 186; Streck, 92; Lurczyński, 45) "Iz našega bloka se je opotekla vitka Ciganka in se močno opita jokajoč vrgla v moževo naročje. Čakal je tu na svojo ženo, da se vrne iz 'službe', da bi zaslužila otrokom košček kruha. Od lakote shujšani mož že ni bil več ljubosumen. Zagrizel se je v beli kruh, dokler žena ni začela kričati nanj, naj misli na otroke..." (Blank, 88)

Vpliv lakote je bil po navedbah virov znaten tudi v ciganskem taborišču, vendar za spolnost ni bil zgolj zaviralen, temveč je lakota delovala tudi kot spodbuda. Ciganke so se zapeljivo smejale vsakomur, ki bi jim mogel dati kos kruha ali cigareto. (Blank, 78) "Ciganske ženske, ki so živele tu, v bloku z nami, niso omahovale. Zato da bi dobile cigareto, so se pustile ljubkovati, vtem ko smo mimo njih hodili po stopnicah. Obsipavale so nas tudi s plamenečimi zaljubljenimi pogledi.

Spočetka je to obrodilo uspeh, tu in tam so dobile kak čik, včasih celo cigareto. Čez čas pa so se tudi najbolj zaljubljeni naveličali, saj so te dame delale pod ustrežljivim in dobrohotnim pogledom svojega moža in z njim delile zasluženost kot poštene žene, vredne spoštovanja." (Montegut, 304; Bernardac d, 175)

V spominih sodobnikov sta imela v ciganskem taborišču veliko vlogo glasba in ples. (Montegut, 171; Bernardac d, 172; Blank, 75) Ob večerih

so glasbeniki igrali po bivalnih barakah v drugih delih taborišča in si tako služili dodaten kos kruha. Glasba je igrala, žganje je teklo in cvetela je ljubezen. V pijači in orgijah so se izgubljale tudi rasne razlike: poleg taboriščnih funkcionarjev iz vrst internirancev so sodelovali tudi esesovci. (Kielar, 252; Fryd, 298; Starčević, 30)

Prav v ciganskem taborišču so se esesovci in interniranci najbolj zbližali: "in v glavnem so pozabili na 'Achtung'. Tepli in zmerjali so le redki poljski in nemški interniranci, ki so imeli funkcijo v ciganskem taborišču; tem se je zdelo častno neizgubiti te navade. Sklepala so se prijateljstva, mnoge Ciganke so imele zveze z interniranci iz drugih taborišč in celo z esesovci. Nekateri med njimi so jih namreč redno obiskovali in menda se je pogosto dogajalo, da so hčere stražile, da matere in esesovca ne bi kdo presenetil. Pojem 'Rassenschande' (rasne oskrunitve) je bil za mnoge esesovce samo maska." (Bernardac d, 150) "Ljubka ciganska dekleta so zmešale glavo nekaterim esesovcem... Raportführer Palitsch, večkratni morilec in notorični rabelj iz Auschwitza, je z življenjem plačal zvezo s ciganskim dekletom." (Kraus & Kulka b, 203)

V takšne "divje zveze" naj bi se po pričevanju nekaterih internirancev spuščale predvsem nemške Ciganke, vtem ko naj bi bile češke vzor zvestobe. Češke Ciganke naj bi se zaradi hrane in obleke le zelo redko odločile postati konkubina ali žena "na ciganski način". Za razliko od nemških Ciganov naj bi namreč češki vedeli, zakaj so v koncentracijskem taborišču. (Bernardac d, 164; Streck, 82)

Oblast so vedno konkretni ljudje, ki hočejo zase kakšno ugodnost; tako so nemški sobni starešine v ciganskem taborišču vzdrževali vsak svojo "mlado zelo lepo Ciganko" in ob večerih prirejali zabave s plesom. (Bernardac d, 161-162) Pa ne samo oni: internirani madžarski Žid je na primer živel s sedemnajstletno Ciganko Caro, hčerko blokovnega starešine, kot "zvodnik te kurbe". Imela sta svojo sobo s posteljo in gramofonom in Cara ga je hranila s hrano, ki jo je njen oče odtegoval internirancem iz bloka. (Heimler a, 51)

Nemci, ki so se šteli za kulturne in civilizirane, so potrebovali nasprotje, da so se lahko prepoznavali in potrjevali kot takšni. In takšno nasprotje so med drugim našli v Ciganih, ki naj bi bili "po svoji naravi zaupljivi kot otroci". (Hoess, 127) Cigani naj bi tudi ne bili obremenjeni s formalnostmi. Živel brez omejitev civiliziranega življenja: "Pri njih nikoli ne veš, kdo je oče." (Müller-Hill, 143) V tem pogledu se tudi gledišče internirancev v bistvu ni razlikovalo. Družinsko cigansko taborišče je namreč zbuvalo med drugimi prebivalci "planeta Auschwitz" veliko zanimanja: "Kako to ljudstvo ljubi in živi, prosto in nevezano in nagonsko kot gozdne živali, še z daljno slutnjo na svojo pradomovino Indijo." (Adelsberger, 55) Splošno prepričanje je bilo, da so Cigani v internaciji bolj trpel kot drugi narodi, saj niso razumeli sveta koncentracijskih taborišč, ki je imel svoje lastne zakone, neverjetnosti, zločine, sovraštvo in ki je za to "ljudstvo svobode" pomenil nekaj povsem drugega kot za ostale, ki so se v tisočletjih naučili živeti za stalno, brez večjih problemov. (Bernardac d, 13)

V rasističnoseksističnih diskurzih so socialno, seksualno ali etnično tuje ženske prikazovane kot neženske - in tako grožnja

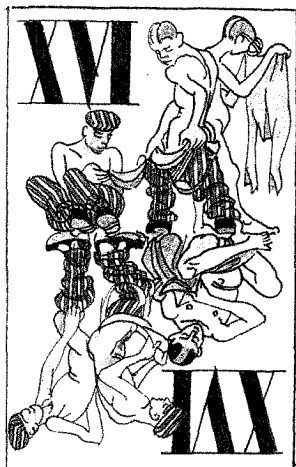
normam za vse druge ženske - ali kot grožnja in s tem spet kot neženske: od tod rasistični pogled na Ciganke kot prostitutke. (Bock a, 288) V državi KZ je to odsevalo v tem, da so Cigani in Ciganke po letu 1939 morali brez izjeme nositi prišite črne trikotnike. Po definiciji so tedaj spadali v kategorijo asocialnih, med katere so nacistične oblasti uvrščale med moškimi berače, klateže, zvodnike, spolne bolnike in delomrzneže, med ženskami pa prostitutke in tiste, ki so imele spolne odnose s pripadniki nižjih ras. Črni trikotniki so v taboriščnem vrednostnem sistemu označevali najnižjo kategorijo internirancev. (Heilig, 110; Wallner, 53; Lisický, 19 in 50; Adam, 21; Wiechert, 102; Louda, 60; Vitek, 16; Bizzarri, 30; Vermehren, 80; Cohen, 27-28; Hajkova et al., 22; Berti, 109; Kuraszkiewicz, 24; Beccaria Rolfi & Bruzzzone, 76; Freund, 102; Osten, 36; Hart b, 64; Schnabel b, 52; Devoto & Martini, 34-35; Bernardac d, 268; Ficowski, 104; Oświęcim, 51; Stümke & Finkler, 245)

V ciganskem taborišču so poleti 1943 posneli "dokumentarni film", v katerem so nastopili internirani Cigani vseh starosti. Za to priložnost so uredili "pravi ciganski tabor". Zakurili so ogenj, nad njim obesili kotel, razmeščali stole, vlažili in obešali perilo; asistent je skrbno brisal sledove avtomobilskih gum, da je bilo posneto gradivo karseda "avtentično": "Tabor se je prebudil. Neka starka meša juho. Neka druga umiva deklico v kovinskem lavorju. Moški plete košaro. Ded popravlja obuvalo... Okrog drugega ognja, v bližini drevja, to je zbor (sredi belega dne, kar je praktično za snemanje). Muzika, petje, ples." (Bernardac d, 323-324)

Cigani, ki so se desetletja dolgo učili, da najlaže najdejo svoj prostor pod soncem tako, da se prilagodijo zahtevam okolja, so prevzeli podobo, ki so jim jo vsilili od zunaj, kot nekakšno varovalno masko. "Kakšno cigansko taborišče pa bi bili brez orkestra?" so rekli taboriščni oblastniki. In nastal je ciganski orkester. Njegovi člani so dobivali posebne obroke hrane in celo žganje. Če je prišel na obisk kak taboriščni oblastnik, so pogosto pritekli iz barak in začeli igrati ali izvajati svoje običajne trike, otroci pa so plesali. Tudi oni se niso nikoli utrudili kazati se vesele, v prvi vrsti zato, ker so si s tem zaslužili priložnostno dodatno skledo juhe. (Ramati, 188; Geve, 142; Hoess, 127) "Seveda so tudi polagali karte, brali iz rok, kradli kot srake in vsega tega učili tudi svoje otroke." (Vermehren, 80)

Če so Cigani pod zunanjim pritiskom introjicirali takšno vlogo kot element svoje identite, je ta konstrukt s pigmalionsko močjo privlačil tudi Nemce; toliko bolj, ker je bil dejansko samo podoba lastne potlačene narave. "Čeprav so bili (Cigani, op. B. J.) zame vzrok velikih težav v Auschwitzu, so bili kljub temu moji najdražji jetniki, če se smem tako izraziti. Nikoli jim ni uspelo dolgo zdržati v nobeni službi. 'Ciganili so naokrog', preveč za karkoli, kar so delali. Njihova največja želja je bila, da bi bili v transportni četi, saj so se tako lahko vozili po vsem taborišču in potešili svojo neskončno radovednost ter imeli priložnost za krajo. Kraja in potepuštvo sta v njihovi krvi in ju ni mogoče izkoreniniti. Njihova moralna stališča so popolnoma drugačna kot pri drugih ljudeh. Kraje ne štejejo za kaznivo dejanje in niso mogli razumeti, zakaj naj bi bil kdo kaznovan zaradi nje. Mislim na večino od teh interniranih, pravih popotujočih Ciganih, pa tudi na tiste mešane krvi, ki so jim postali sorodni. Ne mislim na tiste, ki so se naselili v mestih. Ti so se naučili že preveč o civilizaciji, in kar so se naučili, na žalost, ni bilo najboljše." (Hoess, 128)

DRUŽINSKO TABORIŠČE

Družinsko taborišče Terezín je bilo ustanovljeno 9. septembra 1943 v taborišču Birkenau, ko so tja prignali 5.007 moških, žensk in otrok iz geta Terezín v bližini Prage. Med 16. in 20. decembrom je tja prispelo še 4.964 moških, žensk in otrok. Oba konvoja sta imela oznako: "SB s šestmesečno karanteno".¹ (Vrba Report, 20; Meyer, 20; Kárný, 229) Življenjske razmere v češkem sektorju so bile precej drugačne kot v drugih delih taborišča Auschwitz. Prava senzacija je bila že to, da češkim Židom ob prihodu ni bilo treba skozi selekcijo. Nadalje so jim dovolili obdržati prtljago in imetje, nosili so svojo obleko in niso jim postrigli las. Tudi jim ni bilo treba hoditi na prisilno delo izven taborišča, temveč so delali le za lastne potrebe. Dobivali naj bi tudi

celo mleko, maslo in bel kruh. Prebivalci češkega sektorja so smeli pisati v Terezín ali drugam in prejemati pošto in pakete. Niso sicer smeli pisati tako pogosto kot navajajo nekateri viri, to je enkrat na mesec, so pa lahko pisali ob občasnih "dopisnih akcijah". Toda v primerjavi z drugimi židovskimi interniranci v Auschwitzu so bili tudi v tem pogledu privilegirani. Tudi paketov niso prejemali toliko, kot navajajo viri, namreč do tisoč paketov na dan iz Češke in Moravske, so jih pa prejemali, medtem ko je bilo to drugim židovskim internirancem povsem onemogočeno. (Vrba Report, 20; F. Müller, 97-98; Kraus & Kulka b., 169, 171 in 174; Nyiszli, 73; Spritzer, 78; Menasche, 82; Švalbová, 54; Škodová, 132-133; Gill, 442; Laks, 77; Mayer, 362; Glas-Larsson, 232; Látník b., 239; Schwertfeger, 90; Kohner, 156; Eisen, 47; Kárný, 238, 242, 266, 269 in 271)

Taborišče se je uradno imenovalo Familienlager Theresienstadt, družinsko taborišče Terezín, oziroma Familienlager B II b. Najpomembnejša razlika v primerjavi z drugimi sektorji je bila, da njegovi prebivalci niso bili ločeni po spolu. "Moški, ženske in otroci so seveda bili ločeni po blokii, toda lahko so se videvali vsak dan." (Altmann, 70) Uradni naziv taborišča torej ni bil povsem v skladu z dejanskim stanjem, saj družine niso živele skupaj, tako kot so lahko v ciganskem taborišču. Moški so bivali v blokii na desni strani ulice, ženske v blokii na levi strani. Pred večernim

¹ SB je bila kratica za Sonderbehandlung (posebni tretma), kar je bila v Auschwitzu »zelo zlovesča fraza. Pomenila je uničenje.« (Vrba & Bestic, 180)

apelom so imeli tako imenovano prosto uro (Freistunde), ko so se lahko družine videvale. (Menasche, 82; Meyer, 133; Durlacher, 53; Švalbová, 54; Mareš, 187; Kárný, 239-240)

“Na prvi pogled so bile razmere v tem taborišču videti povsem drugačne od tistih v drugih delih. In to zaradi vodij taboriščne samouprave, ki za razliko od drugih v taborišču niso maltretirali in mučili svojih sojetnikov, ampak so jim pomagali, kolikor so mogli.

Tukaj večina internirancev ni vedela nič o navadah in 'morali' internirancev, pokvarjenih zaradi mnogih let v koncentracijskih taboriščih. Imeli so tudi to prednost, da so bili vsi iste nacionalnosti. Zato taborišče med njimi ni povzročalo enakih konfliktov kot v drugih delih taborišča.“ (Kraus & Kulka b, 170; Durlacher, 59)

Za otroke je bil prvotno namenjen en blok, pozneje dva. Internirana slikarka Gottliebová je morala porisati notranjost otroških barak z Disneyevo Sneguljčico in sedmimi palčki v orjaški velikosti. Otroci do sedmih let starosti so hodili v vrtec, starejši v šolo. V osnovni šoli so starejši fantje izdajali svoj časopis, ki je bil pisan na ovojnem papirju. V oddelku za najmlajše so jih učili pisanja, pesmic za otroke, otroškega dela. Material za to so matere kradle v tkalnici. V družinskem taborišču so imeli tudi orkester, ki so ga sestavljali znani glasbeniki, in bolnišnico, v kateri so delali zdravniki in univerzitetni profesorji. “Niti 100 m proč človeško življenje ni bilo vredno nič.“ (F. Müller, 97; Meyer, 101; Gill, 442; Eisen, 47; Kárný, 249)

Vendar so kljub precejšnjim razlikam v razmerah, ki so vladale v drugih delih taborišča, temeljna načela bila enaka kot v vsej državi KZ. V češkem taborišču je bil starešina interniranec Arno Böhm. Živel je na veliki nogi in se je rad hvalil s svojim razuzdanim življenjem z ženskami, ki si jih je po mili volji izbiral v taborišču. “Mislim, da ni bilo nobene, ki bi imela pogum upreti se mu.“ (Mareš, 194) “Strahovanje, pretepanje in mučenje internirancev je bilo njegovo priljubljeno razvedrilo in ni zamudil nobene priložnosti, da bi še bolj ne zagrenil njihove usode. Posebno rad je pretepal ženske. Njegovo prvo dejanje je bilo to, da si je izbral najlepše mlade ženske, ki jih je mogel najti, za služabnice v razkošnih sobah njegovih bivalnih prostorov.“ (Kraus & Kulka b, 168)

Takšnih podrobnosti interniranci v sosednjih sektorjih seveda niso mogli opaziti, bodisi ker je šlo za običajne zadeve, bodisi zato ker jih je od dogajanja v družinskem taborišču ločila bodeča žica. Toda razmere, v katerih so živeli njegovi prebivalci, so bile v očeh njihovih sosedov nadvse ugodne, vsega zavidevanja vredne. Njihov “tako izjemen status“ je bil za druge internirance naravnost “nedojemljiv“. (Vrba Report, 19; Spritzer, 78) “Z eno besedo raj, ki ima na tleh bližnjega pekla v sebi nekaj zloslutnega...“ (Laks, 77) Zato so skušali najti pojasnilo, kakšni nameni esesovcev se skrivajo za to fasado. Nekateri so menili, da gre za Žide, ki so se borili v prvi svetovni vojni za Nemčijo. (Sternberg Newmann, 59) Drugim se je zdelo verjetno, da jih imajo za alibi, da bi svetu pokazali, kako dobro ravnaajo z Židi v koncentracijskih taboriščih. Nacistični oblastniki so internirance iz geta v Terezinu nedvomno izkoristili za ekstenzivno propagandno kampanjo, v katero je sodil tudi skrbno pripravljen dokumentarni film, ki so ga v getu posneli avgusta in septembra 1944 pod naslovom Firer je Judom podaril državo. Dokumentarec je radikalno falsificiral dejanske življenjske razmere čeških Židov, izrabljajoč pri tem

govorice, da so bili ti pod posebno zaščito mednarodnega Rdečega križa. (F. Müller, 98 in 107; Durlacher, 43 in 67; Linton, 184) Mnogi so bili prepričani, da je namen esesovcev z nenavadno ugodnimi razmerami preslepiti češke Žide. Zato so jih tudi opozarjali, da bodo zaplinjeni, vendar jim tega niso verjeli, in ni jim uspelo spodbuditi jih h kakšni uporniški akciji. (F. Müller, 104; Kraus & Kulka b, 174; Z. Berger, 75) "Nihče od nas ni nič sumil. Končno so tisti, ki so prispeli prej, poslali dopisnice s stvarnimi in pomirjevalnimi sporočili. Dejansko so bile dopisnice datirane s 25. marcem in njihovi pisci so se že vzpeli v dim tri tedne prej." (Durlacher, 67)

Razmere v družinskem taborišču seveda niso bile tako ugodne, kot je bilo videti od daleč. Taborišče je bilo strašno prenatrpano navzlic kontingentom, ki so jih vsak dan pošiljali od tam v druga taborišča. Zaradi pomanjkljive prehrane so bili zlasti otroci in ostareli zelo oslabei: otroška telesa so bila sama kost in koža in starejši interniranci so bili tako slabotni, da so komaj mogli hoditi. Ko so začeli prihajati prvi transporti madžarskih Židov, so jim že tako pičle obroke naglo skrčili. Nekaj tednov kasneje, ko je bil pritok novih deportirancev še večji, je začelo zmanjkovati hrane. Kot običajno so taboriščne oblasti ukrepale drastično in učinkovito: v družinskem taborišču so praktično ukinili vse obroke. Interniranci so zaradi lakote skoraj zblazneli, bledlo se jim je, ječali so in v nekaj dneh je njihov že oslabljeni organizem dokončno propadel. Diareja, griža in tifus so začeli svoje smrtno delo. Petdeset ali šestdeset smrti na dan je bilo normalno. "Naravna" umrljivost je bila zelo visoka, kar 37 odstotna. Od 5.007 oseb iz prvega transporta jih je v šestih mesecih in pol umrlo 1.751. (Njiszli, 74; Glas-Larsson, 240; Kárný, 251)

Na začetku leta 1944 je v taborišču izbruhnila epidemija tifusa. Zato so v začetku marca 1944 izvedli selekcijo in približno tri tisoč mladih in zdravih moških in žensk prepeljali v druga koncentracijska taborišča, preostalih 3.791 moških, žensk in otrok pa odpeljali v plinsko celico. Preživel je približno 75 oseb, ki so bili zaposleni kot zdravniki ali ki so bili kot dvojčki pridržani za Mengelejeve antropološke raziskave. (Vrba Report, 20-21; Kraus & Kulka b, 108, 172 in 176-177; Z. Berger, 96; Durlacher, 57; Gill, 443; Glas-Larsson, 240)

Mlade in zdrave matere, sposobne za delo, so morale izbrati, ali se bodo ločile od svojih otrok in šle v delovno taborišče ali pa bodo ostale skupaj z njimi in umrle. "Za to se jih je odločilo le nekaj. Menijo, da je bilo žensk, ki so šle prostovoljno v smrt s svojimi otroki, šeststo." (Kárný, 267; Kraus & Kulka b, 179; Frenkl, 4) Neka mati s štirimesečnim otrokom je bila odločena obdržati svojega otroka in preživeti. Dobro je vedela, da oboje ni mogoče. Zato se je prijavila k ženskam brez otrok in skušala dojenčka v vreči odnesti iz taborišča, vendar so jo odkrili in oba sta končala v plinski celici. (Kraus & Kulka b, 180)

Stotine moških, žensk in otrok je pogumno prehodilo svojo zadnjo pot. Niso kričali in prosili milosti kot Cigani, ampak so peli češko himno in Hatikvah. (Vrba Report, 20; Vrba & Bestic, 195; A. Burger, 53; Kraus & Kulka b, 174; Kárný, 255) "Mladi ljudje so šli v smrt pojoč, toda na naše veliko razočaranje se nihče ni uprl." (Vrba Report, 20)

"V predsobi plinske celice je bila mati s svojo petletno hčerko. Otrok je bil nemiren, ker je bilo treba čakati tako dolgo. Kar

naprej je spraševala mamo, kako dolgo bo še, preden bodo začeli. S solzami v očeh jo je mati skušala potolažiti: 'Bodi pridna, zdaj ne bo več dolgo, kmalu bomo šli k babici in dedku. Moramo se samo še skopati, potem se bomo praznje oblekli in odšli...'

Toda otrok se ni pomiril; kazalo je, da čuti, da se dogaja nekaj nenavadnega. Mati je boječ se, da utegne otrokova muhavost sprovcirati esesovce na straži k nasilju - kajti ti pri tepežu otrok niso poznali mere - rekla: 'Daj, zapleši nam malo, in potem bomo kmalu proč in videli bomo babico.' In v tretje je otrok srečno zaplesal. Nekaj žensk in otrok je oblikovalo krog, medtem ko je deklica v njihovi sredi plesala očarljivo četverko v predsobi smrti. Zdelo se je, da je neobičajni prizor prevzel celo esesovce. Toda ples ni bil nikoli dokončan...

Izenada je planil v sobo Kramer in kričal: 'To ni teater!' Ukaz je premaknil ljudi v plinsko celico.' (Kraus & Kulka b, 110-111)

Za družinskim taboriščem je ostala zgolj suhoparna zabeležka: "Češki sektor koncentracijskega taborišča Auschwitz je bil likvidiran tega dne zaradi razširjenosti tifusa med interniranci. Podpisan: Dr. Mengele, Hauptsturmführer I Lagerarzt." (Nyszli, 75; Kárný, 268) Od 17.517 prebivalcev tega sektorja jih je preživel samo tri tisoč in pol. Številni od njih so kasneje pomrli v drugih taboriščih, tako da je osvoboditev dočakalo vsega 1.167 internirancev iz tega taborišča. (Kárný, 229)

Nekajmesečni obstoj družinskega taborišča za internirance v sosednjih sektorjih ni pomenil zgolj snovi za razmišljanje in organiziranje odpora med njegovimi prebivalci, ampak jih je zaposloval tudi drugače. "Drugi, starejši, zgovornejši od mene, so buljili čez žico z drugačnimi mislimi v glavah. Videli so privlačna mlada dekleta v svilenih nogavicah in čevljih z visokimi petami, prav takšne kot dekleta, ki so jih poznali pred večnostjo doma. Začela so se skrivna spogledovanja. Najprej so bila izmenjana imena. Napovedovali so si rendez vous in se sestajali na razdalji desetih jardov. Nenadoma so začele cveteti nežne romance v srcu osebnega pekla.

Pravzaprav so cvetele tako hitro, da je žica med obema taboriščema kmalu postala resna neprijetnost. Vendar moški iz Auschwitza niso bili nič, če niso bili prilagodljivi, in kmalu je bila ta ovira za drznejše odpravljena. Skupina, ki je kopala jarke za nove odvodne kanale ob žici, je naglo pustila lopatom, da so se izmuznile iz smeri; in rezultat je bil predor, predor ljubezni, skozi katerega so ponoči smuknili bolj vneti Romei. Seveda so tvegali smrt, toda povračila, so nam zagotavljali pozneje v živopisnih besedah, so bila zares sladka.

Sam nisem nikoli uporabil tega predora. To seveda ne pomeni, da sem bil imun za čare ljubkih mladih čeških deklet na drugi strani ograje. Daleč od tega. Občudoval sem jih od daleč, bil sem namreč veliko preveč plah, da bi užival v brezskrbnih zvezah, ki so razvedrile življenje mojih bolj izkušenih in smelih sointernirancev." (Vrba & Bestic, 182)

OTROCI

Koncentracijska taborišča so bila v prvi vrsti namenjena prevzgoji "sovražnikov države", torej predvsem odraslim moškim. Zato je bilo interniranje otrok, posebej če upoštevamo, da ga je izvajal sistem, ki je bil naravnano k produktivnosti, toliko bolj nenavadno; toda bilo je le ena od tolkih absurdnosti nacizma. Ko so v koncentracijska taborišča prišli prvi otroci, so se temu tudi esesovci čudili. (Rusinek, 126) Iz Buchenwalda so leta 1939 odpustili vse, ki so bili mlajši od 18 let. (Heilig, 227) In še leta 1941 so predvajali v kinodvoranah v Nemčiji propagandni film o britanskih taboriščih za burske ženske in otroke s prizori sestradanih in umirajočih mater z otroki. (Sternheim-Peters, 279) Toda sčasoma so postali otroci v državi KZ vsakdanji pojav, kajti logika totalitarizma je bila močnejša od mnogih

kulturnih obrazcev in predsodkov.

V državi KZ so bili otroci praviloma, toda ne povsod, nameščeni v posebnih barakah, kjer pa so bile življenjske razmere običajno še slabše kot po drugih blokkih. Toda, ko so bili enkrat v taborišču, so imeli načeloma enak status kot odrasli. V taboriščnem svetu ni bilo kategorije otroci: bili so številke in zanje so veljala enaka pravila kot za vse druge, živeli so v enakih razmerah, in običajno so morali tudi komaj malo odrasli delati in "umirati od dela". (Beccari Rolfi & Bruzzone, 51; Kraus & Kulka b, 114)

Tako kot vsi drugi kacetniki so morali nositi taboriščno številko. V Auschwitzu so jim jo tako kot odraslim vtetovirali na levo podlaket. Taboriščno številko so vtetovirali tudi novorojenčkom takoj po rojstvu, toda ker na drobnih podlahteh ni bilo dovolj prostora za petmestno številko, so jim jo vtetovirali na nogo. V Birkenauu je bilo registriranih 448 novorojenčkov, od tega 359 Sintov in Romov; tem so vtetovirali pred številko še črko Z. (Dobaczewska, 163; Szmaglewska b, 122 in 170; Hajkova et al., 126; Langbein, 272; Meyer, 15-16; Streck, 99; Pozner, 195; Heubner et al., 79) Hči nekega nemškega politika se je rodila v zaporu in nato skupaj z mamo prišla v Ravensbrück stara poldrugo leto. Znala je na pamet povedati svojo taboriščno številko. Kadar so jo vprašali, zakaj je zaprta, je odgovorila: "Ich bin politisch." (Sem politična.) Esesovske nadzornice so to rade slišale, zato so jo kar naprej spraševale o tem in se ob tem smejale. (Hajkova et al., 126)

Starejši od sedmih let so morali biti tako kot odrasli redno navzoči pri vsakdanjih jutranjih in večernih zborih, tako

imenovanih apelih, ko so taboriščne oblasti preverjale številčno stanje internirancev; če so med apelom jokali in s tem motili ritual, so bile tepene internirane matere. Le dokler so bili otroci zelo majhni, so se smeli po apelu vrniti v blok in tam ostati čez dan, drugače pa so morali iti na delo. Medtem ko so matere delale, so bili otroci prepuščeni samim sebi. Mlajši od sedmih let so se morali udeleževati tako imenovanih splošnih apelov, ki so bili občasno ob nedeljskih popoldnevih, drugih pa ne. (Dobaczewska, 163; Dufournier, 85; Hajkova et al., 126; Beccari Rolfi & Bruzzone, 51; Zbornik Ravensbrück, 326; Bruha, 113; Zweig, 41)

Za starejše od 12 let je veljala splošna delovna obveznost in nekateri mladoletniki so morali delati celo v nočnih izmenah. Delati pa so morali tudi mlajši. (Hajkova et al., 126; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 51; Zbornik Ravensbrück, 122; Zbornik Jeklo in ljudje, II: 203; Kiedrzyńska, 119) Za internirane mlade fante so oblasti v Mauthausnu, Buchenwaldu in Auschwitzu organizirale zidarske šole. V Mauthausnu so jih učili tudi za kamnoseke "za velike firerjeve gradnje po sklenitvi miru". (Maršálek, 86; Maršálek & Kohl, 14; Kraus & Kulka b, 115; Bartnikowski, 35; Bernardac d, 175) V Ravensbrücku, kjer ni bilo kamnoloma, so morali prekladati opeke z ene strani na drugo, korakati po taborišču in prepevati nemške pesmi. (Čepič, št.6; Zbornik Ravensbrück, 169) Šibkejši so v Mauthausnu zaposlili v kuhinji, da so lupili krompir, v Ravensbrücku pa so iz slame pletli čevlje za vojake. (Maršálek, 86; Zbornik Jeklo in ljudje, II: 203)

V Mauthausnu je komanda taborišča ukazala internirancem, da organizirajo šolo za otroke, vendar za pouk ni dala na razpolago nobenih pripomočkov. "Otroci, čeprav so se v celem naučili malo, so kljub temu spoznavali, da obstaja še drug svet za žicami taborišča." (Berdych, 64-65) Podobno skrb so pokazale taboriščne oblasti v Dachauu z zahtevo, da se otroci učijo nemščino. (Kupfer-Koberwitz, II: 187)

Tudi za otroke je veljala stroga ločenost po spolu. V Ravensbrücku so otroke do 14 leta starosti namestili v taboriščih skupaj z materami, nad 14 let stare dečke pa v moška koncentracijska taborišča. (Oberski; Bartnikowski, 16; Nyiszli, 12; Hajkova et al., 124; Zbornik Ravensbrück, 122; Bruha, 114) V taboriščih so otroci dobili enako obleko kot odrasle interniranke: včasih progaste uniforme, včasih cape. Ker v Ravensbrücku ni bilo na voljo moških oblačil, so bili v dekliška oblačila oblečeni tudi fantje. Obleke otrok so bile pogosto prevelike, tako da so se jim vlekle po tleh. Še slabše kot z obleko je bilo z obutvijo, ker praviloma ni bilo na razpolago otroške obutve. V Ravensbrücku so otrokom dajali najmanjše ženske številke, za najmanjše pa obutve ni bilo. (Ch. Müller, 46; Hajkova et al., 128; Čepič, št.6; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 51) Ustrezna oblačila so otroci v Ravensbrücku dobili šele pred začetkom zime 1944/45. "A s tem je bila povezana neka težava: lakota je bila močnejša kot zima. Za košček kruha so nekatere matere, zlasti Ciganke, rade volje slekle svojemu otroku plašček ali nogavičke. Že prej smo opazile, da so nekateri otroci, četudi so že dobili del dobrega oblačila, še naprej hodili v capah." (Hajkova et al., 128)

Lakota je najbolj prizadela prav otroke, ki so po nekaj mesecih taboriščnega življenja tako oslabei, da niso mogli več tekati po taborišču in so v glavnem samo še ždeli na ležiščih. (Bernardac b, II:52) "Kakor sence so se plazili po tleh, brezizrazno boljčali predse in grizljali peso." (Čeh) Zaradi podhranjenosti so zastali v razvoju, tako da so bili osemletniki videti, kot da so stari štiri, pet let. (Salvesen, 157; Adelsberger, 75) Ali kakor jih je opisal

Georges Fyfe v Daily Telegraphu 18. aprila 1945: "Ti dečki so bili videti kot starci in mnogi so se tako tudi vedli. Bili so rumeni v lica ali zelo bledi, z napetim izrazom, zabuhli, preudarni in molčeči..." (Moulis, 124) in Mauthausen.

Prvi otroci so prišli v koncentracijska taborišča skupaj s starši. Najprej so prišli v Ravensbrück ciganski otroci z Gradiščanskega, in to že junija 1939. Iz Ravensbrücka so jih premestili v Auschwitz leta 1942, ko so tam odprli cigansko taborišče. (Ch. Müller, 44; Priester; Kiedrzyńska, 119; Antoni, 43; Bernardac d, 269) Po izbruhu vojne, septembra 1939, so prišli skupaj s poljskimi interniranci otroci tudi v Buchenwald, jeseni 1940 pa so prignali v Mauthausen otroke zajetih španskih borcev iz Francije, stare med 13 in 18 let. (Bartel et al., 122; Ullrich, 7; Maršálek, 85) Z leti so jim sledili otroci iz različnih evropskih dežel. Največ jih je bilo prignanih v koncentracijska taborišča po letu 1943. V obravnavanih taboriščih je bilo v zadnjih mesecih vojne interniranih več tisoč otrok. Med njimi so prevladovali otroci z okupiranih področij Sovjetske zveze in ciganski in židovski otroci iz vse Evrope. Med varšavsko vstajo so v mestu zajeli precej otrok in jih poslali v Auschwitz in Ravensbrück: najmlajši "vstajnik" je imel šest let. (Kraus & Kulka b, 115; Szmaglewska b, 172; Hajšman, 117; Meyer, 20)

Med interniranimi otroki so bili poleg tistih, ki so prišli v taborišče skupaj s starši, tudi tako imenovani delinkventi in kriminalci. Po ukazu maršala Keitla so bili namreč vsi zajeti pripadniki partizanskih enot na Poljskem, Balkanu in okupiranih področjih Sovjetske zveze, stari med 16 in 55 let, transportirani v Nemčijo.¹ (Bernardac d, 306) Zaradi tega ukrepa se je število mladostnikov v koncentracijskih taboriščih zelo povečalo. V Mauthausnu, kjer je bilo na začetku leta 1940 interniranih 2.400 oseb, mlajših od 20 let, jih je bilo konec leta 1944 že 13.849. Po zadnji statistiki, opravljeni konec maja 1945, je bilo tam registriranih 15.046 internirancev, mlajših od 20 let; seveda so se medtem nekateri postarali, nekaj mladostnikov pa so v letih 1943 in 1944 odpeljali v Dachau in židovske otroke v Auschwitz. (Maršálek, 85-87) V Dachauu se je do pomladi 1944 nabralo okrog 400 otrok, najmlajši je imel šest let. (Kupfer-Koberwitz, II: 157)

Po osvoboditvi Auschwitza so sovjetske oblasti našle dokumente, iz katerih je razvidno, da je bilo samo v ženskem taborišču Birkenau v začetku oktobra 1944 interniranih 1.717 otrok, mlajših od 14 let. Precej otrok so sredi januarja 1945 evakuirali iz Auschwitza v taborišča v notranjosti Nemčije, vendar je ob osvoboditvi taborišča 27. januarja 1945, Rdeča armada v njem še vedno našla okrog 800 poljskih, ruskih in židovskih otrok. (Kraus & Kulka b, 108)

V Ravensbrücku je bilo konec 1944 okrog 500 otrok z materjo ali brez nje. V to taborišče so prišli iz taborišč na vzhodu. Kmalu po božiču 1944 se jim je pridružilo še okrog dva tisoč Židinj z otroki z Madžarskega, ki so jih v februarju in marcu 1945 prepeljali v Bergen-Belsen in Mauthausen. Na začetku marca 1945 je bilo v Mauthausnu okrog 2.000

¹ Med otroki iz te kategorije je bil tudi petnajstletni Marko, ki je bil zajet kot partizanski kurir na Dolenjskem. Ko ga je konec julija Nico Rost spraševal o njegovem očetu, mu je povedal: »Vater puff-puff Tito uns helfen.« (Očeta puf-puf Tito nam pomagati.) (Rost b, 46)

žensk, med njimi tudi nekaj Cigank z otroki. (Ch. Müller, 173-176; Dobaczewska, 164; Čepič, št. 6; Hajkova et al., 134-135; Maršálek, 86)

Nekateri otroci so bili prignani v taborišča tudi sami, brez staršev. Če so bili sirote in mlajši od 12 let, so zapadli pod zakon evtanazije. V skladu s Himmlerjevim ukazom o "posebnih primerih" pa so bili s tem ukrepom zajeti tudi tisti, ki so bili že stari 16 do 17 let, "in drugi". Ukaz je veleval, da je treba v interesu družine in države "te deformirane kreature, ki so enkrat prišle na svet", individualizirati in kar najhitreje eliminirati. (Serpellone, 80) Poleg "prizadetih" otrok je ukrep zajel vse židovske otroke, mlajše od 12 let, in precej ciganskih. Ti otroci so končali v plinskih celicah Auschwitzu, vtem ko je bilo veliko poljskih otrok "odšpricanih". Tako je bil v Auschwitzu leta 1943, čeprav je do tedaj bilo tam interniranih na stotine otrok vseh starosti, najmlajši prebivalec dvanajstletni poljski Žid, ki je tja prispel maja tega leta. (Geve, 77; Weidenreich, 19; Rawicz ed., 205-207; Oświęcim, 56)

Do leta 1944 v Auschwitzu otrok niso zadrževali za delo v taborišču. Šele potem se je del moških otrok med enajstim in trinajstim letom starosti rešil plinske celice. (Eisenberg, 139) Otroci, ki so po srečnem naključju prišli v delovne bloke Auschwitzu, so bili pozneje pogosto žrtve selekcij. Po nekaterih virih so jih izbirali tako, da so morali iti pod 120 centimetrov visoko palico, po drugih naj bi Mengele na otroškem bloku narisal na steno 150 do 156 centimetrov visoko črto. Vsi, ki niso dosegli te višine, so bili izločeni. Zavedajoč se usodnosti trenutka, so se manjši otroci povzpeli na prste in stopali po njih, ko so se približevali palici. (Wnuk, 108-109; Nalkowska, 89; Linton, 346)

V spominu se je ohranil tudi izredni primer, ko se je kak otrok izmaknil kruti usodi. "Majhen židovski deček, star deset ali dvanajst let, bi moral v 'kopel'. Ni hotel iti, izmaknil se je iz kolone, a so ga takoj prijeli. Postavili so ga nazaj v vrsto, toda spet je pobegnil iz nje. Ko so ga ponovno ujeli, so ga zaprli v tovornjak in zaklenili vrata. Razbil je okno in splezal ven. Lagerführer je menil, da se je deček pogumno boril za svoje življenje, in ga je pustil živeti. Domnevni zgled arijske velikodušnosti. Zdaj je otrok kurir in v neke vrste 'lahkotnem' odnosu z Lagerführerjem, ki ga treplja po rami in igra strica." (Nansen, 409)

Precej otrok, starih do 15 let, je bilo v zadnjih mesecih vojne, ko so praznili taborišča na vzhodu, prignanih v Buchenwald. Tam so jih namestili v tako imenovano Majhno taborišče. Bivali so skupaj z invalidi in ostarelimi v nekdanjih konjskih hlevih, v katerih se je gnetlo tudi po dva tisoč oseb in ki so bile brez slamnjač in pogosto tudi brez odej. Po načrtu naj bi bili otroci skupaj z ženskami transportirani naprej. Toda če se oče ni želel ločiti od svojega malega otroka, ki ni imel več matere, ali če otrok ni imel nobenega svojca, so sointerniranci iz Lagerschutza (taboriščne redarstvene službe, ki so jo opravljali interniranci) zamižali na eno oko. Otroci taboriščnih redarjev so namreč smeli ostati skupaj z očetmi, druge otroke pa so iz Buchenwalda poslali v Bergen-Belsen. (Leibbrand, 51; Bartel et al., 123)

Ob osvoboditvi Buchenwalda je bilo tam 940 otrok: 288 iz Poljske, 270 iz Češke in Slovaške, 290 iz Madžarske, 42 iz Jugoslavije, 6 iz Sovjetske zveze, 6 iz Avstrije in 2 iz Nemčije. Približno 85 odstotkov je bilo starih med 14 in 18 let. Najmlajši je bil poljski Žid Stefan Jerzy Zweig,

imenovan Juschu, rojen 28. januarja 1941 v Krakovu, s taboriščno številko 67509. V Buchenwald je prišel 5. avgusta 1944; na njegovem kartonu je bilo kot razlog internacije zapisano "Polit. Pole-Jude". Njegov oče Zacharias Zweig je bil član Lagerschutza, zato je smel ostati v Buchenwaldu. Juschu je bil v taborišču legalno. Nekaj mlajši od njega je bil Josef Streich. Oče ga je v taborišče pretihotapil v nahrbtniku, (Internationales Lagerkomitee Buchenwald, 43; Kogon, 266; Drobesch, 119-121; Beckert, 6; Becher ed., 16; Bartel et al., 123; Zweig, 41; Carlebach et al., 88-90) in to v času, ko v Buchenwaldu še ni bilo nobenega otroka. Interniranci so se bali, da ga bodo esesovci likvidirali, zato so se odločili, da ga skrijejo. Za goro kovčkov so mu naredili posteljo. Izdelali so obleko, igrače, banjo. Ko se je otrok kopal, je bilo poleg vedno veliko jetnikov. Vsak je bil srečen, da mu je lahko prinesel kosček belega kruha ali sladkorja. Kasneje, ko je bila nevarnost prevelika, so ga skrivali pod strehami v drugih barakah. Čeprav so mnogi interniranci vedeli zanj, ga nihče ni izdal. Po osvoboditvi taborišča je odšel domov skupaj z očetom. "Bil je zelo odprte glave, tako da se je potuhnil kot miš, ko je videl kakšno uniformo." (Bartel et al., 381) Po opisu drugega interniranca je bil Josef "najbolj žalostna podoba, kar sem jih kdaj videl, nenormalen v stasu, vedenju in govoru. Opohteval se je naokrog kot kakšna slabotna ranjena žival in klatil nemško-poljsko-jidiš latovščino."² (Geve, 203)

V Birkenauu se je podobno posrečilo preživeti Zbyszku, sinu strežnice v taboriščni bolnišnici Karole. Ko je Zbyszek prišel v taborišče, je bil star pet let. Mati ga je ves čas skrivala pri sebi. "Ker ni imel taboriščne številke, dejansko ni obstajal." Dokler je bila mati na delu, je ležal skrit na zgornjem pogradu. Zanj so vedele mnoge interniranke, vendar ga nobena ni izdala Nemcem. Menda je vedel zanj celo esesovski zdravnik dr. König. (Nomborg-Przytyk, 86)

V državi KZ so otroci zbujali med interniranci veliko zanimanja in sočutja. Mnogi so skrbeli zanje, jih varovali, jim dajali hrano, oblačila in jih skrivali pred esesovci. Veliko jih je celo kradlo hrano zanje. "Toliko let že nismo videle otrok. Ženske so ponorele..." (Póltawska, 138)

V Ravensbrücku so vodilne funkcionarke Poljakinje organizirale stalno pomoč za poljske otroke. Tiste, ki so delale v kuhinji, so sistematično shranjale svoje porcije kruha, margarine in klobas, ki so jih izdajali enkrat na teden. Ženske, ki so delale v esesovskih obratih in skladiščih, so "organizirale" oblačila, blago, volno, čevlje, za pomanjkljivo oblečene otroke. Nekatere interniranke so same od sebe popravljale otrokom prevelike obleke, jih krajšale in krpale. Iz esesovske kantine so dobile zanje porcelanast krožnik. "To je bilo veselje! Vsak je smel enkrat jesti iz tega krožnika. Ko se je končno razbil, so bili otroci neutolažljivi..." (Ch. Müller, 47-49; Buchmann, 134; Zbornik Ravensbrück, 157; Kierczyńska, 119-120)

Mnoge so si izbrale svojega taboriščnega otroka (Lagerkind), skrbela zanj in mu hranile kruh od svojih obrokov. (Bruha, 113) Če se je kak otrok brez matere posebej tesno navezal na katero od internirank, je postala njegova taboriščna mati (Lagermutter). Skrbela je zanj, ga vzgajala in ščitila. (Ch. Müller, 46; Hajkova et al., 127) Takšna taboriščna mati je bila tudi Ana

² Usodo obeh otrok je opisal Bruno Apitz v romanu Nag med volkovi.

Grunina Pavlinova. V oskrbo je vzela Hermanna Wolfa, ki je prišel v Ravensbrück skupaj z okrog 60 židovskimi otroki iz Auschwitza. Pavlinova je bila štabova v bloku številka 18 in njena blokovna starešina ji je naložila skrb za židovskega dečka, ki so mu že prvi dan v Ravensbrücku ukradli kruh. V strahu, da ne bi "izginil" skupaj z drugimi židovskimi otroki, mu je spremenila ime v Peter Fadejev in ga pomešala med ruske otroke na blokih številka 10 in 11. Po osvoboditvi je Peter odšel z njo in ostal pri njej vse do leta 1955. (Teršek)

V Ravensbrücku so interniranke novembra 1944 ustanovile "otroško komisijo", ki je imela nalogo urediti poseben blok za božično obdarovanje otrok. To božično praznovanje je bilo ena največjih solidarnostnih akcij v taborišču. Delalo je vse taborišče. To pot igrače: lutke, oblečene v noše različnih narodnosti, zverinice, žoge, otroške knjige. Poleg tega so šivale in pletle iz uradno dovoljenih ostankov blaga in volne, drugo so "organizirale". Nastale so jopice, hlačke, oblekice. Vsakemu otroku so pripravile majhen paket in vsak je dobil tudi kos kruha z maslom. Izdelale so stotine lutk in živali iz "organizirane" vrečevine, ki naj bi jih Božiček razdelil med otroke. Interniranke so razdelile tudi oblačila, a otroci so bili kmalu spet v capah, kakor je večina tudi pričakovala. (Buchmann, 135; Salvesen, 157; Hajkova et al., 128-130; Ch. Müller, 179; Čepič, št.6; Kiedrzyńska, 120;)

Prireditve so se udeležili tudi predstavniki taboriščnih oblasti Schutzhaftlagerführer Bräunig in Oberaufseherin Binz in taboriščna starešina Thury. Interniranke so pazile, kdaj pridejo, da so ob njihovem prihodu zakričale "Achtung". Tudi otroke so pripravili na to. Schutzhaftlagerführer je imel kratek nagovor, v katerem je opomnil otroke, naj bodo dobri "Volksgenossen", potem bodo lahko naslednji božič praznovali doma. (Ch. Müller, 177-178)

Pri pripravi so sodelovale tudi nekatere esesovske nadzornice. Ko je komandant taborišča zaprosil za mnenje predstojnike v Berlinu, so mu odgovorili, da v taborišču niso otroci, ampak interniranci. Nadzornice, ki so bile prej naklonjene pripravi obdarovanja otrok, so se naenkrat spreobrile. Vendar so interniranke z dovoljenjem taboriščne uprave 23. decembra 1944 otrokom pripravile božično zabavo in jim razdelile igrače. (Hajkova et al., 129; Ch. Müller, 179) Avstrijske interniranke so izvedle lutkovno predstavo, v kateri so nastopali Kašperl, princ, princesa, tolovaj, čarovnik in zli triglavi zmaj. Besedilo se je zgledovalo po predvojnih lutkarskih predstavah, komediji s Kašperlom in zmajem oziroma povesti o zmaji dobrega nad zlim: Kašperl je rešil Rozamundo pred groznimi razbojniki in strašnim zmajem. Predstava je bila v nemščini. (Ravensbrücker Häftlinge, 6; Hajkova et al., 129; Zbornik Ravensbrück, 169; Vavruška, 95 in 97)

Večina otrok dotlej še nikoli ni imela igrače v rokah in niso vedeli, kaj naj počnejo z njimi. Lutkovna predstava jih ni ganila. Večji del niso razumeli dogajanja, malo so se smejali in malo reagirali na dogajanje na odru. Interniranke so upale, da bodo slišale "droben otroški smeh in veselje". "Toda kakšno razočaranje za odrasle jetnice! Otroci, toliko časa oropani najnujnejšega, zlasti vsega lepega, niso razumeli, kaj vse to pomeni, topo so strmeli predse." Če se je kateri vendarle na glas zasmel, "je instinktivno dal roko na usta kot da bi storil kaj narobe, prav kot smo delali

v šoli, ko smo se smejali ob neprimernem trenutku“. Mnogi so se bali vrečevinastih zveri, saj razen psa niso videli drugih živali. (Ch. Müller, 178; Salvesen, 158; Hajkova et al., 129; Zbornik Ravensbrück, 169)

Za otroke so skrbeli tudi mnogi moški interniranci. Zlasti so se izkazali norveški študentje, internirani v Buchenwaldu. Iz svojih paketov so oskrbovali židovske otroke. (Internationales Lagerkomitee Buchenwald, 25; Drobisch, 120) Ilegalni mednarodni komite internirancev v Buchenwaldu je organiziral pomoč za internirane otroke. Ilegalna organizacija, ki so jo vodili (nemški) komunisti, je uredila, da je postal blokoven starešina v otroškem bloku učitelj Wilhelm Hammann. (Bartel et al., 382; Logunov, 159) “Komunisti se niso še posebej trudili s temi otroki zgolj iz humanitarnih razlogov, ampak tudi z namenom indoktrinacije. Njihove glave so polnili z idejami marksizma in leninizma, ker naj bi postali komunistična mladež špartanske prihodnosti, 'social value groups' v družbi jutrišnjega dne. Izkušnje in prav tako materialistična ideologija sta te otroke naučila, da so za vsakim človeškim dejanjem iskali sebične motive. Kdor je bil prijazen z njimi, je potemtakem moral biti ali homoseksualec, ki namerava izrabiti njihova telesa, ali nacistični špijon, ki jih hoče uporabiti kot informatorje. Ideja, da ima človeška duša tisoč odtenkov čustev, da je od časa do časa vse logično umovanje potopljeno v globinah duše, ideja da bi kdo utegnil želeti ponuditi jim roko preprosto zato, ker so bili nebogljeni in šibki, je bila za te otroke popolnoma nesprejemljiva in zamotana in je zbudila globok sum.“ (Heimler a, 166)

Odrasli so bili že socializirani v drugačnem svetu in so zato taborišča doživljali kot narobe svet, toda za nekatere otroke je bilo taborišče sploh edini svet, ki so ga poznali. Med njimi so namreč bili tudi takšni, ki niso vedeli niti tega, koliko so stari. Nekateri otroci so bili premajhni, da bi vedeli, kako se imenujejo in pišejo, in so še po koncu vojne iskali svoje starše in sorodnike. (Geve, 203; Beckert, 6; Internationales Lagerkomitee Buchenwald, 24; Oświęcim, 57)

Taboriščni svet je bil zlasti za najmlajše edini svet in vanj so se vživeli scela. Nekdanja interniranka iz Ravensbrücka se spominja dogodka, ki kaže, da so ti otroci sprejemali svoje življenje kot normalno: “Naša kleparska skupina je morala na ciganskem bloku popraviti vodovod. Ko smo prišle v umivalnico, smo videle kakšnih deset otrok okrog umivalnika za noge, napolnjenega z vodo. Spuščali so iz zavojnega papirja zgibane ladjice. Neka tovarišica iz Stubendiensta je pripovedovala otrokom o velikih ladjah na morju, ki jih je krmaril kapitan. Neki fant je hotel vedeti, kaj je 'kapitan'. Ko mu je to pojasnjevala, je uporabila besedo 'komandant'. Tedaj jo je prekinila neka deklica in vprašala: 'Je bil to potem naš esesovski komandant?'

Nato jim je tovarišica podrobno opisala ladijsko posadko in kako lahko ladja pluje po morju, kako se segreva velik kotel, kako nastaja para in poganja stroje, da lahko ladja plove. Toda otroci niso mogli doumeti, da na ladji niso potrebni niti esesovci niti jetniki. Po njihovih predstavah mora povsod biti tako kot v taborišču. Kajti tako daleč, kot so se lahko spomnili, niso poznali nič drugega. V njihovih glavah sta bili le dve vrsti ljudi - nasilni esesovci in jetniki, skratka, taboriščno življenje.“ (Ch. Müller, 48)

Medtem ko so bile matere na delu, so otroci ostajali v blokkih. Iz njih so smeli čez dan le v spremstvu blokove ali štabove. (Ravensbrücker Häftlingen, 6; Dobaczewska, 163; Ch. Müller, 46) Na prostem so se potikali po taborišču,

brskali po smetnjakih, da bi našli kaj za v usta, prosjačili in plesali za kruh, pobirali cigaretne ogorke ali se igrali. Igrali so se največkrat "grozljive igre, posnete po taboriščnem življenju". (Lalević a, 86; Lalević b, 154; Dobaczewska, 163; Čepič, št.6; Hajkova et al., 124; Zbornik Ravensbrück, 122; Eisen, 76 ff.)

Otroške igre in zabave niso transcendirale resničnosti niti je niso spreminjale. Zvesto so jo odsevale, postale njen integralni del ali vsaj del tega, kar so si otroci predstavljali kot resničnost. V taboriščnem svetu so otroške igre in zabave pomagale odraščajočim spoznavati okolje. Na ta način so si pomagali v svojem prizadevanju za razumevanje taboriščnega kaotično iracionalnega univerzuma, zagotavljajoč neko vrsto inkulturacije. (Eisen, 109) "Protislovja so bila enormna. Medij, ki je lahko ustvaril nerazločen in tanek most prek prepada med nejasno preteklostjo in mrtvaško sedanostjo, so bile igre in zabavne dejavnosti, ki so bile spontane celo sredi Auschwitza. Otrokom so pomagale prebaviti grozote na svoj lastni način in prilagoditi svoj psihični svet okolju. Verjetno ni bilo naključje, da med otroki ali najstniki skoraj ni bilo samomora v nasprotju s stanjem med odraslo populacijo. Eden od možnih razlogov za to anomalijo je bil, da so otroci imeli zmožnost in domišljijo, da so odreagirali okrutnosti skozi igro, kar je pri odraslih redko... Igre so za otroke postale pomembno sredstvo, s katerim so osmislili svet, ki jim je bil grozovito domač in najbližji, čeprav je spodbijal vrednote njihovih staršev." (Eisen, 81)

Koncentracijsko taborišče ni sanatorij, so imeli navado reči esesovci. Prav tako ni bilo igralnica; otrokom so ob prihodu odvzeli igrače. Zato so si pri igri morali pomagati s tistim, kar se je pač našlo pri roki. Njihove igrače so bili gumbi, kamni, prazne škatlice vžigalic, pisane nitke, tulci sukanca. In še s tem so se lahko igrali le skrivaj. Če so bili opozorjeni, da prihaja esesovec, so igrače skrili v žepe in švignili v svoje kote. Kajti če je nadzornica koga zasačila, mu je takoj odvzela primitivno igračo. (Ch. Müller, 47)

Otroci, ki so se po končanem jutranjem apelu smeli vrniti v blok, so si izmišljali razne igre. Toda ker niso imeli drugih možnosti za primerjavo, saj je bilo taborišče njihov edini svet, so v njih ponavljali modele, ki so jih videli v taborišču. Otroci v koncentracijskih taboriščih so revidirali tradicionalne igre po življenju, ki so ga živeli vsak dan. Igrali so se esesovce in zapornike, transport, umiranje, taboriščne in blokovne starešine, apele, selekcije za plinsko celico ("vergassen oder nicht vergassen"), vpili: "Mütze ab!", dajali Meldunge (naznanila) in se pošiljali v kazenski blok; igrali so se zdravnike in bolnike in slednjim odklonili vsakršno pomoč, če jih niso imeli s čim podkupiti. V Auschwitzu so se igrali tudi sežiganje Židov. (Dufournier, 85; Buchmann, 36; Ch. Müller, 47; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 51; Naikowska, 90; Eisen, 80)

Poljska interniranka v Auschwitzu je nekoč opazovala ciganske otroke pri igri. "Mučili so najmlajšega. Spotaknili so ga v blato in, posnemajoč esesovca, klicali 'los', 'ab'. Njihova žrtev se je skušala osvoboditi. Deček se je zvijal in vreščal iz vseh pljuč." Ko jih je vprašala, kaj počnejo, so ji odgovorili: "Sežigamo Žide." (Żywulska, 215) Podobno igro so se igrali otroci iz družinskega taborišča za češke Žide: naredili so luknjo v tla in metali vanjo kamenje. Kamni so bili ljudje, ki so prišli v krematorij, in oni so posnemali njihove krike. Ob luknji so hoteli postaviti dimnik in posvetovali

so se celo o tem, kako bi mogli zgraditi peč. Igro so imenovali Gaskammer-Spiel.³ (Eisen, 80-81; Meyer, 102)

Igre, kakršnekoli so že bile, so bile taboriščnim otrokom v zadovoljstvo. "Kakor koli že, niso bili videti nesrečni." (Dufournier, 85) Ker niso imeli občutka za čas, so največkrat zamudili razdeljevanje hrane. (Zavrl, 203) Iger, kakršne so se igrali njihovi vrstniki na prostosti, se niso marali igrati. Ko je nekoč nekdo predlagal skupini najstnikov iz različnih dežel, da bi se igrali indijance in kavbojce, so ga zavrnil, češ da so takšne igre "bedaste" oziroma "ogabne". Njihova priljubljena igra je bila "opazovanje", namreč "opazovanje esesovca". "Končno sem dojel, da je bilo to, kar so radi gledali, krutost in sadizem esesovcev. Opazovali so jih, ko so topli, brcali, mučili, ubijali. Dejansko niso rabili nobene agresivne igre, resničnost je odsevala njihovo domišljjsko življenje. Kar drugi otroci v normalnih družbah naturalistično odreagirajo skozi igro, so ti otroci videvali na lastne oči v resničnosti. In če je bila igra odsotna, se je zdelo, da je odsotna tudi krivda zaradi agresije. Če so jih drugi otroci vznejevoljili, so napadli zahrbtno, niso se brzdali na noben način, brcali so povsod po telesu ne glede na povzročeno poškodbo. Kmalu mi je postalo jasno, da so se zgledovali po esesovcih, da je bila njihova življenjska ambicija, bodisi skrivaj ali proklamirano, postati podoben esesovcem." (Heimler b, 12)

Podobno nagnjenje je zapazila tudi neka interniranka iz Auschwitza: "Jaz sem esesovec," je rekel nekdo, 'in ti se mi moraš pustiti tepsti in biti miren, kajti ti si häftling! Ko bom velik, potem ne bom več häftling, potem bom postal esesovec in vse, ki me ne bodo ubogali, bom pretepel, tako kot zdaj oni tepejo nas!'" (Bruha, 114)

Med otroki je identifikacija z agresorjem pogosta zaščita pred strahom. (Cohen, 178) Tudi med interniranci so prav otroci v največji meri sprejeli esesovske norme in vrednote, Herrenmoralo, ki je zaničevala vse slabotnejše internirance in od močnejših zahtevala, da z njimi ravnaajo slabo. (Langbein, 91-93; Heinemann, 101) Neki interniranec je mladeniče med pretepom opisal takole: "Bili so samo fanti, toda udarci so jih omamili in jih spravili v besnost. Opazoval sem jih, videl sem njihove obraze, ko so udarili, niso bili več ljudje, bili so živi zlodeji, obsedeni, zamaknjeni, v ekstazi." (Nansen, 438) "Tisto, kar je bilo najtežje in najbolj boleče, tisto, kar je trgalo srce pri pomisli na lastno usodo, je bila brutalnost otrok, njihova želja po grobosti, njihovo vedenje starih robijašev." V taborišču so namreč razvili "strast za pretepanje". (Bernardac d, 308)

"Zame je udariti koga pomenilo biti jezen nanj, toda pri grških dečkih je to bila igra. Imenovali so jo 'klepsi klepsi', kar je v slengu pomenilo krajo. Močnejše, ko si klofnil soigralca z zavezanimi očmi po licu, zabavneje je bilo opazovati ga, ko te je skušal prepoznati med množico režečih se gledalcev, ki so se vsak po svojih najboljših močeh trudili biti videti krivi. In če te je prepoznal, je bila vrsta na tebi, da si si pokrili oči in ugibal, kdo te je udaril." (Geve, 156-157)

³ Podobno je na primer v času sojenja Ludvika XVI. giljotina postala priljubljena igrača in pariški otroci so v resnici giljotinirali precej mačk. (Mastrak, 85)

Med njimi pa so bili tudi (redke) izjeme. Nekateri so bili namreč na neki način bolj odrasli od odraslih. Tako je dolenski kurirček znal reči trikrat, štirikrat starejšemu: "Tovariš, bodi zaveden!" (Lalevič a, 85)

Vendar se je kultura zunanjega sveta prenašala tudi na otroke. Tudi oni še niso bili idealni kacetniiki. V igri otrok so se ohranile zlasti spolne razlike in dečki so se igrali drugačne igre kot deklice. Fantovske dejavnosti so bile osredotočene predvsem na vojne igre. V Birkenauu so se nekateri večji fantje preskušali v drznosti. Približali so se električni ograji, nekateri so se jo celo na hitro dotaknili z vršički prstov. V splošnem so imeli srečo, saj je bil električni tok čez dan izklopljen čez. (Eisen, 77-80; Bernardac d, 261) Razlike med spoloma pa so v precejšnji meri izginile v govorjenju, saj so tudi deklice sprejele surovi taboriščni besednjak. Trinajstletna Ančka iz Maribora je v treh letih, ki jih je prebila v Auschwitzu, postala "pravi otrok taborišča": "Hladnokrvno leži poleg mene na tleh in žveči kruh. Je izkušena v taboriščnem življenju, prezgodaj dozorela. Prostaško zmerja in se smeji." Ančka je vedela, da moraš zmerjati (v taboriščih so to počeli predvsem esesovci in taboriščni funkcionarji), če hočeš, da drugi kaj dajo nate. "Pripoveduje mi neke gnusne smešnice, z lahkoto pijanega kočijaža izgovarja odvratne besede." (Volarič, 87-88)

"Razlike med nami nikoli niso povzročile resnih težav, temveč so zagotavljale razvedrilo. Ukrajinci, ponosni na svoje mišice, so izvajali akrobacije in vabili tiste, ki so še imeli zadosti moči, da se pomerijo z njimi... Židi, ki so dokazovali, da so enako dobri in večji delavci kot kdor koli drug, so se najboljše od vseh prilagodili novemu okolju. Ponosni, da so lahko pokazali svoje znanje. Mnogi med njimi so dobili vzdevek 'profesor'." (Geve, 68-69)

Kakor je bilo pri vzgoji esesovcev prepovedano uporabljati besedi "prosim" in "hvala", tako so se interniranim otrokom zdeli smešni tisti otroci, ki so ju uporabljali v taborišču: "Ne zna krasti, ko pri delitvi dobi svoj kruh, pravi 'hvala' in 'oprostite', nasploh je tako smešen..." (Bartnikowski, 28; Godorowski, 29) Kadili so že desetletniki. Kadar so v Dachauu srečali interniranca z rdečim trikotnikom in v njem vpisano črko J (Jugoslawe), so rekli: "Partizan, davaj odjin kusaček..." (Rusinek, 126; Lalevič b, 154)

Otroci so bili šibkejši od drugih internirancev, zato so bili v svetu, kjer je vladala pravica močnejšega, še bolj neodporni. Čeprav naj bi bila hrana v Auschwitzu na primer zanje nekoliko boljša kot za odrasle interniranke, so jo blokove in njene pomočnice dobršen del pridržale zase, da jih je tisto, kar so dobili, komaj ohranjalo pri življenju. (Bernardac d, 268) Tudi nekateri starši, matere in očetje, so skušali potešiti svojo lakoto s hrano, ki so jo vzeli svojim otrokom. (Bezić, 214; Labernik; Bernardac d, 260; Linton, 323) Ker so otrokom hrano odvezemali odrasli, so sami kradli manjšim in šibkejšim. Redki so bili menda starejši bratje oziroma sestre, ki niso pretepali mlajšega brata ali sestre ali mu oziroma ji jemali kruha. (Bartnikowski, 19) Že starši niso bili vedno zanesljiva opora svojim otrokom, a še na slabšem so bili tisti, ki so ostali brez njih: "Ne izmaknem se apelu, nič ne dobim, nihče me ne brani pred močnejšimi, nihče ne skrbi zame." (Bartnikowski, 79) Seveda pa so si mnoge matere celo odtrgovale od ust, da so lahko dajale svojim otrokom. (Bles, 289) Toda, ko so po osvoboditvi vprašali nekega otroka, kam želi biti repatriiran, je odgovoril: "V Ameriko, nekam daleč, kjer ni ljudi." (Berdych, 65)

NOVOROJENČKI

Med intenirankami so bile že od vsega začetka tudi nosečnice. Sistem ni predvideval rojstev otrok, zato se je s tem problemom ukvarjal samo občasno. V odnosu do novorojencev je apliciral rešitve, ki so bile manj drage, bolj praktične in bolj koristne in predvsem usklajene z metodami, značilnimi za državo KZ: "V koncentracijskih taboriščih za ženske je bil prenatalni, natalni in postnatalni antinatalizem prav tako malo razločljiv kot prisilno delo, lakota in umor." (Bock b, 453)

Nosečnice nemške narodnosti, ki so bile noseče z Nemcem in so bile internirane zaradi manjšega prekrška, so odpustili iz taborišča. Nežidovske "tujke" pa so bile prisiljene rojevati v taboriščih, in to v razmerah, da so otroci živeli le nekaj tednov.

Nosečnice niso bile oproščene ne apelov ne

prisilnega fizičnega dela, ampak so morale delati do poroda in potem spet že nekaj dni po njem, dostikrat celo težja dela kot druge interniranke. (Browning, 28; Jagielski, 51-52; Konobelj ed., II: 202; Gerk et al. eds., II: 1146; Kiedrzyńska, 116-117; Antoni, 43; Bock b, 452; Linton, 209) Do leta 1944 so morale nosečnice v Auschwitzu hoditi na delo tudi več kilometrov daleč. Med delom so jih pogosto še dodatno maltretirali. Ko je nekoč neka nosečnica prosila civilnega delavca, da ji dovoli počivati, jo je ta zavrnil in se celo norčeval iz nje. Potem pa jo je pretepel še esesovski stražar in med delom ves čas grobo ravnal z njo. Takšno ravnanje je bilo tipično. Po neki noseči slovenski interniranki naj bi kapica skakala tako dolgo, dokler ni izkravela. (Kraus & Kulka b, 112; Prislán-Mrgole; Zbornik Auschwitz, 430)

Do leta 1942 so pošiljali porodnice iz Ravensbrücka rojevat v Temlin. Kasneje so v taborišču uredili porodno sobo na revirju. Matere so se po nekaj dneh vrile na delo, otroke pa so dali v državno otroško zavetišče. (Ravensbrücker Häftlingen, 22; Buber-Neumann a, 221; Buber-Neumann b, 212; Hajkova et al., 122; Kiedrzyńska, 115) V Ravensbrücku je prva rodila poljska interniranka Francziska Rachocka. Štiri dni po prihodu v taborišče, 28. avgusta 1941, je Rachocka v revirju rodila sina Henryka Andrzeja. Dan po porodu so mater z otrokom prepeljali v bolnišnico v Temlinu. Tam je ležala na hodniku in nihče se ni smel pogovarjati z njo. Otroka je videla samo pri dojenju, drugače pa se mu ni smela približati, čeprav je še tako močno jokala. Po šestih dneh se je mati vrnila v taborišče, dojenček pa je bil poslan v sirotišnico. (Kiedrzyńska, 114-115)

Po letu 1942 je bil spremenjen smoter koncentracijskih taborišč. Delo je dobilo bistveno vlogo in noseče interniranke

so morale abortirati, da nosečnost ne bi motila produkcije. Abortus so prakticirali do osmega meseca; matere so takoj po abortusu ali rojstvu morale v tovarno. Leta 1943 je varnostna policija prepovedala pošiljati nosečnice v koncentracijska taborišča za ženske v Ravensbrücku, Auschwitzu in Lublinu. Nemke, ki so imele odnose z Židom ali s tujcem oziroma so bile tega obdolžene, so bile "obravnavane" tako kazenskopravno kot policijsko. Mnoge med njimi, ki so bile noseče, so bile kljub uradni prepovedi poslone v Ravensbrück. Tiste, ki so bile internirane zaradi spolnih odnosov z moškimi "manjvredne rase", so morale odpraviti "sadež sramote", tudi če so bile noseče že sedem ali celo osem mesecev: zaradi udarcev ali zdravniškega posega ali pa so otroka ubili takoj po rojstvu. Abortus so jim naredili s pomočjo kemičnih sredstev ali ginekološko, "delinkventkam" pa so odmerili še 50 do 70 udarcev z bičem in jim do golega ostrigli glave. Prva Nemka, ki je bila v Ravensbrücku podvržena takšnemu posegu, je bila že v osmem mesecu nosečnosti. Čeprav so ji predčasno sprožili porod, je rodila zdravega otroka, ki pa je bil takoj po rojstvu zadušen. (Buchmann, 80; Buber-Neumann a, 221; Hajkova et al., 123; Kessler, 28; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 48; Konobelj ed., II: 202; Kiedrzyńska, 115)

V koncentracijskih taboriščih so esesovski zdravniki opravljali abortuse tudi pri "tujih" ženskah. Zofia Flachs je bila na primer noseča osmi mesec, ko so ji v Auschwitzu sprožili predčasni porod. Novorojenčka so usmrtili takoj po rojstvu. V času, ko je ležala v revirju, je bila priča 14 podobnim primerom. Tudi v Ravensbrücku so internirani Poljakinji Zofii Baj naredili abortus v osmem mesecu nosečnosti. (Friedman, 49; Linton, 149; Kiedrzyńska, 15)

Leta 1943 so bila pravila, ki so zadevala nosečnice, spremenjena. Nosečnice so lahko nadaljevale nosečnost in rodile, a novorojenčke so, brž ko so prišli na svet, utopili v sodu vode ali zadavili. V Ravensbrücku je to delala interniranka višja medicinska sestra Gerda Queerheim, v Auschwitzu pa medicinski sestre Klara in Fani; sestra Klara je bila po poklicu babica. Svoje početje so opravičevale s tem, češ da tako pomagajo materi: "Moramo rešiti mater, drugače bi šla v plinsko celico." (Dobaczewska, 164; Buber-Neumann b, 212; Buchmann, 80; Sternberg Newmann, 43; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 48; Zbožíř, 155; Konobelj ed., II: 202; Meyer, 15; Feig, 184; Langer, 73)

V Auschwitzu je bil zaradi prostorske stiske režim še hujši. Novorojenčkov niso niti registrirali v seznamu internirancev. Še leta 1942 so matere in dojenčke ne glede na njihovo narodnost usmrtili z injekcijo fenola. Pozneje novorojenčkov "arijskega rodu" s tihim privoljenjem taboriščne uprave niso več ubijali. Prvi registrirani novorojenček je bila 18. septembra 1943 rojena deklica. Vendar so novorojenčke ubijali vse do septembra 1944. Od tedaj naprej pa so v Auschwitzu dovolili živeti materam in njihovim otrokom. (Švalbová, 119; Glas-Larsson, 253; Kovačič a, 42; Jezierska, 1146; Zbornik Auschwitz, 525; Prislán-Mrgole; Garliński, 112; Meyer, 14-15)

Po letu 1943 so svetlolase in modrooke otroke internirank začeli odvezmati materam in jih pošiljati v centre organizacije Lebensborn, kjer so bili do treh let starosti na razpolago za posvojitev. Vsak esesovski oficir je bil član te organizacije in je moral imeti vsaj štiri otroke - lastne ali posvojene. Himmler je namreč menil, "da bo v takšni mešanici ljudi vedno nekaj rasno dobrih primerkov. V takšnih primerih menim, da je naša dolžnost vzeti otroke in jih odstraniti iz njihovega okolja, če ne gre drugače,

tudi z ugrabitvijo. Ali pridobimo nekaj dobre krvi, ki jo lahko uporabimo zase in ji damo mesto v našem narodu, ali jo uničimo.“ Za židovske otroke to seveda ni prišlo v poštev. (Bleuel, 166; Kraus & Kuika a, 112; Żymulska, 66; Rawicz ed., 164; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 48; Zbornik Auschwitz, 46; Brezovar et al., 30; Szmaglewska b, 173; Meyer, 15)

Nekatere nosečnice so poslali v “okrevališče“. Interniranke so se upirale, saj so bile prepričane, da gredo v plinsko celico. Vendar so jih zares pošiljali v Bergen-Belsen. Vse drugače je bilo z nosečimi Židinjami in Cigankami. Te so iz Ravensbrücka poslali v Auschwitz ali Lublin. (Buchmann, 79; Kogon, 262-263; Konobelj ed., II: 202; Gerk et al. eds., II: 1146; Linton, 373)

V Ravensbrücku in v Auschwitzu so oblasti od 1943 naprej dovoljevale, da so novorojeni otroci ostali skupaj z materami v delovnih blokih. Toda njihovo preživetje je bilo na različne načine onemogočano. Če je mati preživela vse infekcije, je morala sama poskrbeti za prehrano in nego otroka. Matere pa za to niso imele na razpolago nič, ne povojev, ne majic, ne dud in stekleničk, samo svoje dojke. Z dela so odhajale dojit otroke petkrat na dan. Medtem ko so bile na delu, dojenčkov ni nihče varoval. Zaradi naporov jim je mleko kmalu presahnilo, kravjega mleka pa jim oblasti niso privoščile. Poleg tega so si morale še odtrgovati od ust, da so prihranile kruh, s katerim so lahko na črni borzi kupovale oblačila za dojenčke. Do poroda so dobivale dvojni obrok, takoj po porodu pa običajnega. Plenice so dobile premalo, zato je namesto njih prišlo prav vse, kar so pač imele pri roki. Plenice so lahko spirale le v mrzli vodi in praviloma brez mila. Tudi s sušenjem plenice je bilo težko. Nekatere matere so spale na mokrih plenica, da so jih osušile s telesno toploto. Na voljo niso imele ne toplega prostora in ne tople vode, da bi lahko okopale dojenčka. Posledice so bile vedno enake: “Ti otroci so bili tako suhi, tako grdi, tako ubogi in bolni.“ Zaradi nezadostne prehrane, neprimerne nege in slabih higienskih razmer so bili novorojenčki podvrženi različnim boleznim: množično so umirali stari komaj nekaj dni ali mesecev. Nekatere nekdanje interniranke se spominjajo, da je bila smrt teh otrok pogosto še bolj žalostna kot tistih majhnih žrtev, ki so bile zadavljene ali utopljene. (Dobaczewska, 164; Buchmann, 37 in 80; Perl, 85-86; Salvesen, 156; Buber-Neumann b, 212 in 231; Veble-Hodnikova, 129; Hajkova et al., 130; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 48; Kastelic; Konobelj ed., II: 202; Zbornik Ravensbrück, 122-123, 295 in 741; Zbornik Auschwitz, 387 in 391; Bruha, 116; Kiedrzyńska, 117; Meyer, 16; Bernardac b, II: 174) Katerikrat pa so materam onemogočili celo to, da bi svoje otroke dojile, dokler so še imele mleko. Tako je Mengele eni izmed njih obvezal prsi, da svojega otroka ni mogla dojeti. “Hotel je opazovati, kako dolgo bo ostal pri življenju brez hrane.“ (Meyer, 26)

V Ravensbrücku se je v letih 1943 do 1945 rodilo 863 otrok; po ugotovitvi tamkajšnjega esesovskega zdravnika je bila umrljivost med njimi kar 50 odstotna. Eden redkih preživelih otrok je bila Bernarda Dovjak, koroška Slovenka. Od devetnajstih otrok, rojenih istega dne kot ona, so preživeli le trije. (Konobelj ed., II: 202; Hajkova et al., 133; Zbornik Ravensbrück, 6; D. Makuc; Kiedrzyńska, 118; Antoni, 43) “Teh malih, nedolžnih mučenikov se ni nihče veselil. Bali smo se pogledati te otroke, kajti kljub naši otopelosti zaradi neprestanih trpljenja in smrti je duša krvavela in dušila krik za pravico - za spoštovanje najosnovnejših človekovih pravic.“ (Raković)

Novorojenčki so bili močan združevalni dejavnik med internirankami. Na božič 1942 je v Auschwitzu neka Poljakinja na bloku

številka 17 rodila sina. Otroka so si lastile vse in skupno so s hrano pomagale materi, da je imela mleko. (Kovačič a, 41) V Ravensbrücku so nekatere interniranke, ki so imele dovolj mleka, poleg svojega dojile tudi druge otroke. (Hajkova et al., 132) V glasilu mednarodne zveze borcev odporiškega gibanja Der Widerstandskämpfer je izšel opis, kako je skupina Francozinj rešila Guya Poirota, rojenega 11. marca 1945 v Ravensbrücku. (Buchmann, 136-137)

Septembra in oktobra 1944 je prišlo v Ravensbrück s transportom večjega števila žensk iz Varšave veliko nosečnic, zato so taboriščne oblasti uredile porodno dvorano. Tedaj so se rodili prvi zdravi otroci. Januarja 1945 je bilo 120 porodov, februarja 80. V bloku številka 2 je bila majhna soba, tako imenovani Kinderzimmer (otroška soba), s štirimi ležišči, mizo, pečjo in dvema košarama za bolne otroke. Vsak otrok je dobil opremo: srajco, dva platnena kosa blaga in odejo. Po nekaj dneh bivanja v otroški sobi so dojenčke skupaj z materami preselili v blok številka 32. (Hajkova et al., 132; Beccaria Rolfi & Bruzzzone, 49)

“Čez čas je bila namenjena za novorojenčke posebna sobica v bloku številka na revirju, kar pravišnja za njihovo hitro smrt. Sobica je bila velika 2,5 x 4 m. Na dveh skupaj potisnjenih posteljah so ležali bedni dojenčki, prekriti z bednim kocem. Ko se je število otrok povečalo na 50, so postavili še dva pograda. V sobici so otroci ostali pravzaprav brez varstva. Tam je bilo mrzlo. Nadsestra Marschallova je za varovanje dojenčkov imenovala Nemko, 'asocialno' interniranko, ki je kurila v železni pečici samo tedaj, ko si je pripravljala jedi iz ukradene hrane. Razbelila jo je, da je bila vsa rdeča, in obenem odpirala okna.“ (Kiedrzyńska, 116)

Zaradi velikega števila nosečnic med ženskami iz Varšave so tudi v Birkenauu uredili poseben materinski blok. Iz koncentracijskih taborišč po vsej Nemčiji so poslali nosečnice, da bi rodile “v tej peklenski mučilnici“. Materinski blok je bil tak, kakršni so bili vsi drugi bloki v Auschwitzu: “Na betonskem podstavku ogromna lesena barake brez oken. Poleg edinih vrat je bila najprej majhna, z leseno steno pregrajena sobica, kjer je prebivala blokova. Ves preostali del barake pa je bil en sam temačen prostor, ki je dobival medlo svetlobo le skozi majhne line na vrhu strehe. Po sredini prostora se je vzdolž vsega bloka razprostirala dokaj široka in kakšnih 40 cm visoka lončena peč, ki je imela kurišče na obeh straneh. Vendar zaradi pomanjkanja kurjave peč nikoli, niti v najhujši zimi ni bila topla in je tako rabila bolj za klop in mizo kot za ogrevanje.“ Če so bile po drugih blokih interniranke razporejene “kolikor toliko v skupinah po narodnostni pripadnosti, pa je vladal v materinskem bloku pravi babilon“. Tam so se znašle vse, ki zaradi nosečnosti, poporodne dobe in dojenja niso bile sposobne za težaško delo: “Tam so ležale v kletkah ob stenah Nemke, Madžarke, Nizozemke, Francozinje, Ciganke, Rusinje, Poljakinje, Čehoslovakinje, po dve v vsaki. Njihovi velikanski trebui, otekli do točke eksplozije od otrok in lakote, jim niso dovoljevali premikati se, in njihovo ječanje, kriki, njihovo nemočno preklinjanje je napolnjevalo poslopje s stalno oglušujočo kakofonijo.“ (Perl, 170-171; Zbornik Auschwitz, 390)

Nekdanja interniranka, ki je bila zaposlena v tem bloku, se spominja, da je bilo tam “stalno okrog 2000“ mater: “Materinski blok je bil prepoln kot živo mravljišče.“ Vse življenje njegovih prebivalcev je

minevalo v nizkih, temnih in mračnih kojah. Tam so matere dojile in previjale svoje dojenčke, jih čepe umivale, hranile, česale in negovale. (Zbornik Auschwitz, 387 in 390)

V koncentracijskih taboriščih rojeni otroci so bili tako rekoč že vnaprej obsojeni na smrt in obenem smrtna nevarnost za matere. Zlasti je to veljalo za židovske interniranke v Auschwitzu: Židinke v visoki nosečnosti so izločili že na rampi ob vhodu v taborišče in jim kasneje naredili splav ne glede na čas nosečnosti. Otroke, ki so se rodili, so takoj po rojstvu umorili, največkrat so jih utopili v sodu z vodo. (Kraus & Kulka b, 112; Adelsberger, 126; Rawicz ed., 164; Zbornik Auschwitz, 387)

V Auschwitzu internirana madžarska Židinka zdravnica Gisela Perl je nosečim Židinkam, da bi jim rešila življenje, skrivaj delala abortuse. (Perl, 71; Linton, 149 in 224) "V temnih nočeh, ko so vsi drugi spali - v temnih kotih taborišča, v toaleti, na tleh, brez kaplje vode, sem pomagala rojevati njihove dojenčke. Najprej sem vzela noseče v devetem mesecu. Pospešila sem rojstvo s pretrganjem membrane in običajno je prišlo najkasneje v enem ali dveh dneh do spontanega poroda brez nadaljnjih intervencij. Ali pa sem povzročila popadke s prsti, preobrnila sem zarodek in ga tako obudila... Potem ko je bil otrok rojen, sem hitro obvezala materin abdomen in jo poslala nazaj na delo. Če je bilo mogoče, sem jo namestila v mojo bolnišnico... običajno so bile poslane tja z diagnozo pnevmonije, kar je bila varna diagnoza..." (Perl, 81) Nekdanja interniranka, ki je bila noseča in ji je v Auschwitzu naredila abortus "internirana zdravnica Madžarka", se spominja, da so jo tedaj položili na "kuhinjsko mizo" in opravili poseg brez vsakršnega anestetika in brez steriliziranih instrumentov. (Kohner, 159)

Perlova je prvič sprožila prezgodnji porod pri rojakinji Yolandi. "Vzela sem jo v bolnišnico... in skrila njenega otroka za dva dneva, nisem ga mogla ubiti. Potem ga nisem mogla več prikrivati, vedela sem, da bo, če me bodo odkrili, to pomenilo smrt za Yolando, zame in za vse tiste noseče ženske, ki bi jih moja spretnost še lahko rešila. Vzela sem toplo telesce v roke, poljubila gladko lice, pobožala dolge lase - potem sem ga zadavila in zakopala njegovo truplo pod goro trupel, ki so čakala na krematorij." (Perl, 84)

Namen madžarske zdravnice je bil "rešiti življenje žensk" in "ona /zdravnica/ je delala to tvegajoč svoje lastno življenje". (Linton, 225) Pri tem je morala biti hud notranji boj, da je premagovala moralne zadržke: "Nihče ne bo nikoli vedel, kaj je pomenilo zame uničiti tiste dojenčke... Ljubila sem te novorojenčke ne kot zdravnica, ampak kot mati, in bil je spet in spet moj lastni otrok, ki sem ga ubila, da bi ženski rešila življenje. Vsakič, ko sem klečala v blatu, umazaniji in človeških iztrebkih, ki so pokrivali tla barake, da bi izpolnila najbolj osnovne zahteve higiene, sem molila k Bogu, naj mi pomaga rešiti mater, ali pa se ne bom nikdar več dotaknila noseče ženske. In če tega ne bi naredila, bi bila oba, mati in otrok, okrutno umorjena. Bog je bil dober z menoj. Po čudežu, ki mora vsakemu zdravniku zveneti kot pravljica, so se ženske do zadnje postavile na noge in bile sposobne za delo, kar je vsaj za trenutek rešilo njihovo življenje." (Perl, 82)

Nekdanja internirana zdravnica Gerda N. je opisala psihične bolečine, ki so jih ob tem prestajale nosečnice: "Za mater /je bilo/

nekaj strašnega. Toda bilo je dovolj čudno - ženske so na koncu privolile. Nekatero so rekle ne, nočem tega. Raje bi umrle skupaj z otroki. Toda na koncu so se vse strinjale. Nekatero med nami so jim rekle: 'Oh, lahko boš imela še drugega otroka /potem/, in podobno.'" (Linton, 225)

"Ko je bil dan ukaz, da nosečnost ni več kazniva s smrtjo, ampak mora biti prekinjena in zarodek dostavljen dr. Mengeleju za poskuse, sem bila spet srečna. Poslej sem mogla uradno reševati življenja nosečih žensk v malo boljših razmerah, kot so bila umazana tla temnih barak." (Perl, 72) Perlova je ta ukaz izvrševala z veliko nemo in zadovoljstvom. To daje slutiti, da ji ni šlo zgolj za reševanje življenja sointernirank, temveč je stregla tudi svoji zavisti, saj so ji ob prihodu v taborišče vzeli otroka, ki ga pozneje ni več videla. "Ukazano mi je bilo prekiniti dvomesečno nosečnost in konservirati zarodek v formalinu. Bila je težka operacija brez instrumentov, brez anestetikov, toda Usoda mi je bila naklonjena in posrečilo se mi je dobiti ven nepoškodovan osem tednov star fetus. Bil je lep primerek in hitro sem ga dala v kozarec formalina, da bi ga kasneje pokazala dr. Mengerleju. Mati, srečna da je bilo to za njo, se je vrnila na delo." (Perl, 119-120) Perlova je prenehala delati abortuse, ko so taboriščne oblasti v Auschwitzu tudi Židinjам dovolile roditi. Na njenem oddelku se je zbralo 292 nosečih žensk. Nenadoma je prišlo do spremembe: vse so naložili na kamion in odpeljali 'v neznano'. (Perl, 84)

Nekatero židovske matere so v hudi stiski same umorile svojega otroka. Na revirju v baraki je Micka Žitnik ležala nad neko Židinjо s šest dni starim otrokom. "Sirota je kar naprej strmela v otroka, ga božala in poljubovala. Potem je krčevito zajokala. Otrok je bil mrtev. Zadušila ga je sama. Ni hotela, da bi ga drugi, kar bi se gotovo zgodilo." Če tega ne bi storila, bi lahko njo in otroka poslali v krematorij. Morda si je tako rešila življenje. (Zbornik Auschwitz, 375; Veble-Hodnikova, 130)

Občasno so bile žrtve taboriščnih nasilnikov tudi nežidovski novorojenčki. Slovenska interniranka Amalija Mlinar je v taboriščni porodnišnici v Auschwitzu pomagala pri porodu Rusinji Olgi. "Kot nalašč je prišel pri obhodu v našo barako Lagerführer. Ustavil se je pri moji porodnici, ki je strašansko kričala in klicala Stalina na pomoč. Lagerführer je počakal, da je bil porod končan, mi vzel krepkega fantka iz rok, ga divje vrgel ob tla in ga pohodil. Otrok je bil takoj mrtev. Olga je prestresljivo zakričala in nekaj časa ihtela, potem pa je vse bolj izgubljala razum. Zmešalo se ji je. Satanu zločin še ni bil dovolj. Olgo je ukazal obesiti na podboj, kjer je visela tri dni. Šele tretji dan smo jo smele sneti, seveda mrtvo. Ta primer je vse žene v baraki zmrazil do kosti in močno prestrašil." (Zbornik Auschwitz, 387-388)

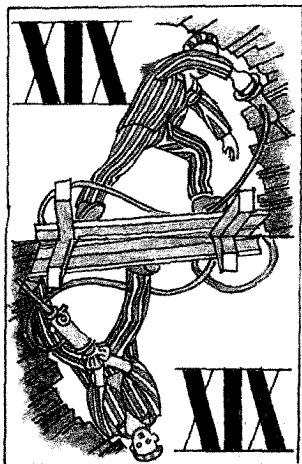
Podoben primer opisuje v svojih spominih Kovačičeva. Menda je Mengele nekoč zahteval od neke matere, da izroči svojega mesec dni starega otroka blokovi, da ga odnese v ambulanto. Ker se je branila, je zdravnik otroka zagrabil, ga treščil ob tla in pobil s peto škornja. "Ves je pobesnel; me smo se v grozi potuhnile, nesrečna mati pa je planila v esesovca, kričala nad njim in mu zasadila nohte v obraz. Bil je močan človek, vrgel je nesrečnico na tla, jo udaril s pištolo po glavi in jo s svojim pasom zadavil. Potem jo je pustil ležati ves dan na mestu zločina." (Kovačič a, 42)

Nekatero interniranke so v koncentracijskem taborišču tudi zanosile. (Jagielski, 51; Borowski, 89) Nekdanja avstrijska interniranka

Ella Lingens, ki je delala kot zdravnica na revirju v Auschwitzu, navaja primer neke nemške prostitutke, ki je bila dve leti v Ravensbrücku, preden je prišla v Auschwitz, kjer je zanosila in rodila. Neka nemška komunistka pa je v Auschwitzu zanosila z esesovskim šoferjem kamiona, ki je odvažal trupla. Bližala se je štiridesetim in je imela za seboj že devet let zapora. Vedno si je želela otroka, a po drugi strani ni vedela, kako dolgo bo še internirana in ali bo še lahko imela otroka, ko bo spet prosta. (Lingens-Reiner, 57-90)

V taborišču je za židovske interniranke pomenilo zanositi smrtno nevarnost, še posebej, če so zanosile z nemškim internirancem: bale so se, da bi lahko bile ustreljene zaradi "skrunitve rase", zato so skušale skrivaj abortirati. (Glas-Larsson, 172 in 179) Drugače je bilo v primerih, ko so nemške interniranke zanosile z Nemcem. Kljub temu da je uradno veljala stroga prepoved stikov med spoloma, je bila v Auschwitzu "neka mala nemška prostitutka", ki je dobila otroka, "nenadoma povišana na stopnjo 'nemške matere' in odpuščena iz taborišča v znak priznanja, čeprav bi bila verjetno za tri dni poslana v 'Stehbunker', če bi jo zalotili med srečanjem z moškim, ki je bil oče njenega otroka". Neki oče takšnega "taboriščnega otroka" je nekoč celo smel obiskati mater in otroka. Bil je "zeleni trikotnik" iz Berlina in je delal pri komandantu taborišča kot vrtnar. Komandant mu je osebno dal dovoljenje za vstop v žensko taborišče. Otroku in materi je prinesel paket z volnenim posteljnim pregrinjalom in čestitko: "Najtoplejše čestitke od komandanta taborišča in žene." Med asocialnimi internirankami se je tedaj razširilo prepričanje, da je edina pot, ki vodi iz koncentracijskega taborišča na svobodo: otrok. Nataliteta se je strmo povečala, vsem tveganjem navkljub. Potem se je glavna paznica ustrašila, da bi to utegnilo izničiti vse njeno vzgojno delo, in je napravila konec temu: dojenčki, ki so bili rojeni kasneje, so morali ostati v taborišču skupaj s svojimi materami. (Lingens-Reiner, 94-95)

NATALNA POLITIKA

Nacionalsocialistična država je ves čas skušala odločilno posegati v nataliteto, tako da je spodbujala število rojstev, kar naj bi okrepilo moč Naroda. Lydia Gottschewski je v delu *Männerbunde und Frauenfrage* (1934) zakonsko zvezo brez otrok označila celo kot "zakonsko zaščitena prostitucija". (Westenrieder, 30) Nacisti so bili kritični tako do feminističnega gibanja, ki naj bi ga navdihnilo židovstvo, kot do abortusa, ki naj bi bil preostanek dekadentnega liberalno-marksističnega nazora. Zato je sam Hitler obljubljal najostrejšje ukrepe zoper gibanje za seksualno reformo in kontracepcijo. In čeprav je bila prostitucija legalno dovoljena, je bil abortus preganjan in praktično onemogočen. Kontracepcija je bila razglašena za posilstvo nad naravo in

izdajstvo duše vsake ženske. Po nacističnem prepričanju je bila prekinitev nosečnosti v protislovju s smotrom družine, katere naloga je bila vzgajanje podmladka. Zakonska zveza ni smela biti sama sebi namen, temveč je morala služiti višjemu cilju: razmnoževanju in ohranitvi vrste in rase. Vsi mladoporočenci v Nemčiji so dobili ob poroki darilo, med drugim tudi z velikimi črkami natisnjen Hitlerjev nasvet, naj si želijo toliko otrok, kot je le mogoče: "Du sollst Dir möglichst viele Kinder wünschen." (Winkler, 165) Hitler je tudi zapisal, da je treba šteti odrekanje zdravih otrok državi za zavržno dejanje, kar je dalo slutiti, da bo abortus iztrebljen, kontracepcija prepovedana in organizacije za kontrolo rojstev razpuščene. (Browning, 22; Reich a, 118; Reich b, 200; Bleuel, 33; Stephenson, 61; Cocks, 210; Engelmann, 175)

Sredi tridesetih let so nacistične oblasti že preganjale in pošiljale v koncentracijska taborišča posamezne židovske zdravnike, ki so opravljali ilegalne posege, češ da poskušajo "iztrebiti nemško raso". Med njimi so bili tudi otologi, dentisti in drugi specialisti, "ki niso imeli nobene možnosti storiti kaj takega". (Heilig, 184; Winkler, 108) Naraščajoča histerija zaradi potrebe po nadomestitvi padlih s povečano nataliteto je leta 1943 privedla do sprejema zakona o zaščiti zakonske zveze, družine in materinstva. Zakon je grozil ženskam, ki so abortirale, s prisilnim delom, "v ekstremnih primerih" pa je predvideval smrtno kazen za vsakogar, ki bi opravil abortus. Seveda se je vse to nanašalo samo na "rasno in dedno vredne". (Bleuel, 237; Stephenson, 69; Bock a, 276)

Država je spodbujala rojstva s tem, da je materam samohranilkam izplačevala velikodušne otroške doklade in nagovarjala mlada

dekleta, naj imajo otroke, čeprav niso poročene. Računali so tudi, da bo zaradi vojne nastala tolikšna izguba med nemškimi moškimi, da bo nujno uvesti poligamijo za ponovno vzpostavitev ravnotežja med moškimi in ženskami. Himmler in Bormann sta načrtovala po vojni uvedbo zakona, ki bi legaliziral bigamijo v tretjem rajhu; sama pa sta jo že prakticirala. Bigamija naj bi ne bila uvedena kot splošna, ampak kot znak priznanja za vojne heroje, namreč za nosilce nemškega zlatega križa, viteškega križa in podobnih odlikovanj. To se pravi za tiste "z dokazanimi borbenimi lastnostmi", da bi te prenesli na svoje otroke, saj je bilo to "življenjskega pomena za rajh". (Sternberg Newmann, 10; Bleuel, 150 in 172; Sterpellone, 187; Stephenson, 70; Costello, 342)

Toda po drugi strani so nacistične teorije o rasi in dednosti v določenih primerih narekivale izrecno spodbujanje metode kontrole rojstev. Da bi zagotovili preživetje najboljših, naj bi spočenjali otroke samo zdravi. Hitler je pripravil navodila z zahtevo, da mora ljudska država "brez milosti" odvrniti bolne ali dedno nesposobne od razmoževanja, in to s sterilizacijo ali segregacijo: "Pravica osebne svobode se umakne pred dolžnostjo ohraniti raso." Hitler je tarnal tudi nad "omejenim razmnoževanjem" v tako imenovanih "občutljivih" družinah in terjal, da država raje spodbuja plodne družine, med drugim z uporabo zdravljenja, da bi odpravili vse ovire za razmnoževanje v družinah zdravega rodu. (Bleuel, 33; Stephenson, 61)

Zdrave pripadnice naroda naj bi potemtakem rojevale čim več otrok, medtem ko naj bi bile tiste z dednimi boleznimi oziroma "manjvredne" sterilizirane. Vzporedno z novo zakonodajo, uperjeno zoper abortus, je bil 26. maja 1933 sprejet zakon, ki je legaliziral evgenično sterilizacijo in prepovedal prostovoljno sterilizacijo. Poleg tega je vlada s Hitlerjem na čelu 14. julija 1933 sprejela zakon zoper razmnoževanje "življenj, nevrednih življenja" (lebensunwertes Leben), imenovan Zakon za zaščito potomstva dedno bolnih. Zakon je predvideval obvezno sterilizacijo za določene kategorije ljudi. Zakonski kriteriji so zajemali duševno ali telesno manjvredne osebe, to je širok spekter pomanjkljivosti, ki so segale od prepirljivih tet, dedov alkoholikov in zapravljalcev do seksualne deviantnosti, posebej domnevno promiskuiteto žensk in nezakonskih rojstev kot posledico. Njegov 12. člen je dovoljeval tudi uporabo sile zoper tiste, ki se niso uklonili prostovoljno. (Bock a, 276 in 281)

Tajne abortuse v primeru "defektne" nosečnosti so izvajali s Hitlerjevim privoljenjem od začetka januarja 1934 na podlagi rasne higiene. Z zakonom so bili uvedeni 25. junija 1935. V teh primerih je bil abortus legalen samo s privolitvijo nosečnice. Vendar je bila potem, ko je bila proglašena za manjvredno, sterilizirana celo proti svoji volji in po letu 1938 ni mogla več preklicati svoje prvotne privolitve. (Bock a, 276-177) Stopnjevanje skrbi za rasno čistost je 18. oktobra 1935 privedlo do sprejema zakona, ki je prepovedoval poroko vsem osebam z duševnimi motnjami. Zaradi tega je bila njihova poroka "nezaželena z vidika skupnosti". Znatno število steriliziranih shizofrenikov in posameznikov, ki so zapadli v depresijo, se ni smelo poročiti. (Müller-Hill, 30)

V kategorijo "dedno bolnih", ki jih je bilo treba kirurško sterilizirati, je zakon štel prirojeno slaboumnost, zdaj imenovano

duševna nezadostnost (po ocenah je bilo takih 200.000 oseb), shizofrenijo (80.000 oseb), manično depresivno blaznost (20.000 oseb), epilepsijo (60.000 oseb), Huntingtonovo bolezen (dedna možganska okvara) (600 oseb), dedno slepoto (4.000 oseb), dedno gluhosto (16.000 oseb), hudo telesno zmaličenost (20.000 oseb) in dedni alkoholizem (10.000 oseb). Planirana skupna vsota 410.000 oseb je veljala samo kot preliminarne in je bila zasnovana v glavnem na ljudeh, ki so že bili v institucijah; domnevali pa so, da bo sčasoma identificiranih in steriliziranih dosti večje število ljudi. (Linton, 25; Aslanov & Šišinová, 16) "Alkoholizem so šteli tudi za 'dedno tveganje', ker je bilo ugotavljano, da žene alkoholikov v splošnem rojevajo duševno ali telesno prizadete otroke ali bodoče delinkvente ali prostitutke; verjeli so tudi, da alkoholikova žena, ki sama ne trpi zaradi te bolezni, lahko rodi neprilagojene otroke." (Stephenson, 62)

Med letoma 1933 in 1936, je bilo ustanovljenih okrog 250 posebnih sodišč za sterilizacijo, na katerih so strokovnjaki za rasno higieno skupaj s sodniki odločali o zaželenosti sterilizacij. Direktorji institucij, kot so bolnišnice, šole, zapori, domovi za brezdomce in koncentracijska taborišča, so bili odgovorni za selekcijo kandidatov za sterilizacijo med svojimi varovanci. "Skoraj nihče ni sam zaprosil, da bi bil steriliziran ali sterilizirana." (Bock a, 280)

Pred sterilizacijskimi sodišči je bila pomemben kriterij asocialnost. Veliko takšnih oseb je bilo steriliziranih, veliko asocialnih, s prostitutkami vred, pa je bilo deportiranih v koncentracijska taborišča med drugim velikim valom zapiranja v letih od 1936 do 1941. Po letu 1940, ko so bili mnogi asocialni odpuščeni iz taborišč zaradi pomanjkanja delovne sile, so sprejeli nov zakon, ki je predpisoval njihovo sterilizacijo. (Bock a, 286; Bock c, 80; Müller-Hill, 31)

Leta 1934 je bilo steriliziranih 62.463 oseb, naslednje leto 71.760 in leta 1936 spet 64.646. Glede na to, da v postopku sterilizacije pred začetkom vojne ni prišlo do nobenih bistvenih sprememb, nekateri avtorji menijo, da je bilo med letoma 1934 in 1939 steriliziranih 350 do 400 tisoč posameznikov. (Müller-Hill, 32) Žrtve so bile v glavnem iz revnih in najnižjih slojev: nekvalificirani delavci, posebno poljedelski težaki, in tri kategorije žensk: hišne pomočnice, nekvalificirane tovarniške ali kmečke delavke in brezposelne gospodinje, posebej tiste, poročene z nekvalificiranimi delavci. (Bock a, 282)

Abortus je bil dovoljen tudi na rasni podlagi; v primerih, ko je bil eden od staršev "nečiste krvi", ga je bilo treba opraviti v javnem interesu. Z nacističnega zornega kota ni bilo zaželeno, da bi se nearijci razmnoževali, saj bi se s tem samo povečevalo število sovražnikov arijske rase. Iz tega razloga je bilo leta 1938 naznanjeno, da se stroga prepoved splava ne nanaša na Židinke in da je zanje abortus dovoljen. Leta 1942 so objavili, da "ni treba več delati prošenj za sterilizacijo Židink". (Bleuel, 237; Stephenson, 8 in 62-63; Bock a, 283)

Minister za notranje zadeve Wilhelm Frick je predstavil prvotni sterilizacijski zakon z izjavo, da je bila Nemčija v večji nevarnosti za Volkstod, to je smrt ljudstva oziroma naroda ali rase, in da so ostri in radikalni ukrepi potemtakem bili nujni. (Linton, 25) Ostri in radikalni ukrepi, ki so jih nacistični oblastniki predvideli za preprečitev "smrti ljudstva", so kmalu predvideli tudi preventivno odstranitev "manjvrednih"

posameznikov. Hitler je v enem svojih zgodnjih govorov v zvezi s tem dejal: "Če bi Nemčija letno dobila milijon otrok in odstranila 700.000 do 800.000 najšibkejših, potem bi morda bil na koncu rezultat tudi krepitev moči." (Nolte, 419) Dejansko je bilo do sredine leta 1941, ko je ponehala evtanazija, ostranjenih iz nemške populacije približno 7.000 ljudi, z mongoloidi, slaboumnimi, shizofreniki in osebami s tuberkulozo vred. (Kren & Rappaport, 10)

"Program evtanazije je posebej značilen vsaj iz dveh razlogov. Prvič kaže, da so nacisti, upoštevaje tudi druge njihove napore po aktualizaciji njihovih evgeničnih načel, zelo resno jemali svojo racionalizirano politiko rasnega očiščenja. Dejansko tako zelo, da je bila ta politika najprej prenešana v prakso s sistematičnim ubijanjem Nemcev in ne Židov. Drugič, program evtanazije je služil kot model za kasnejši holokavst. Neposreden dokaz je preusmeritev ključnega osebja iz programa evtanazije v taborišča smrti." (Kren & Rappaport, 11)

"Če ima sovraštvo in uničevanje Židov svoj izvor v narobe razumljenih vidikih spolnosti, je veliko lažje razumeti, zakaj je uničevanje Židov, Ciganov in duševnih bolnikov prevzelo ritualno enoličnost, medtem ko naj bi bili Slovani pokončani z delom do smrti. Seksualnost duševnih bolnikov in Ciganov je že dolgo vznemirjala in strašila specialiste. Čeprav so psihiatri zelo uspešno nevtralizirali seksualnost ženskih duševnih bolnic s segregacijo spolov v svojih institucijah, so mnogi med njimi še vedno zagovarjali in nadaljevali ritualne sterilizacije... steriliziranim Ciganom in asocialnim posameznikom ni bilo namenjeno živeti na prostosti, temveč so bili zbrani v taboriščih, kjer so bili ločeni po spolu." (Müller-Hill, 91)

Ko so nacisti kasneje ustanovili židovske gete, so ukazali, da se morajo v njih nehati rojevati otroci. "Z vso resnostjo vas opozarjamo, da se morajo ženske, ki ugotovijo, da so zanosile, ali so zaradi danih okoliščin prepričane, da so noseče, nemudoma javiti pri ginekologu v ustreznem zdravstvenem centru." Od nosečnic so zahtevali, da so naredile splav. Rojstvo otroka v kasnejših letih geta je lahko bilo vzrok za deportacijo v koncentracijsko ali uničevalno taborišče na vzhodu. (Baker, 292) "Židinke niso smele imeti otrok. Tudi v Terezinu je bilo to najstrožje prepovedano. Prenekatero so poskušale to obiti. Posledica: plinska celica v Auschwitzu." (Salus, 42) Kako so obravnavali židovske nosečnice in novorojenčke v Auschwitzu, smo si že ogledali. Rojstva otrok so bila nezaželena tudi v češkem družinskem taborišču. "Ko se je rodil novorojenček v taborišču, je bil odnešen v krematorij, vržen kot kamen v sobo in ustreljen." (Bezvińska ed., 64)

Po izbruhu vojne se je število sterilizacij drastično zmanjšalo. Vendar je bila politika sterilizacij sočasno razširjena in radikalizirana. V koncentracijskih taboriščih so začeli izvajati množične sterilizacije, v glavnem na Židinjah, Cigankah in Ciganih. Ciganske ženske in moški so bili sterilizirani tudi izven taborišč, včasih so imeli na "izbiro" ali taborišče ali sterilizacijo. Bodoče množične sterilizacije so bile načrtovane tudi za tiste Žide, ki so bili označeni kot mešane krvi (Mischlinge) in niso bili deportirani v taborišča. Sterilizacije Židov in Ciganov v taboriščih in izven njih so bile izvajane tako zaradi medicinskih poskusov kot zaradi nadzora rojstev, to je, da bi preprečili manjvreno potomstvo. (Bock a, 286) Ameriški

zdravnik, ki je prišel v Dachau neposredno po osvoboditvi taborišča, se na primer spominja, da so tam našli Cigana, ki je pred leti prostovoljno zaprosil za sterilizacijo, ker se je želel poročiti z arijko in je bilo mešanje njegove krvi z arijsko uradno prepovedano. (Smith, 207)

Leta 1933 je vlada sprejela zakon, ki je predvideval kastracijo nevarnih spolnih zločincev v specificiranih primerih. Ta zakon je zadeval samo moške - 2.006 oseb do leta 1940. Individualne case histories kažejo, da običajna sodišča niso izrekala te kazni razen v hudih primerih, ko je bil prestopnik povratnik v napadih na otroke in je bil razglašen za neozdravljivega. Začenši s 189 kastracijami leta 1937, se statistično poročilo nadaljuje: 238 (1939), 198 (1940), 153 (1941) in 152 (1942). Ne manj kot 60 kastracijskih nalogov je bilo izdanih v prvem četrtletju leta 1943. Sterilizacija žensk z uničenjem spolnih žlez je bila uvedena leta 1936, ko je bila uzakonjena sterilizacija z rentenskimi žarki. "Evgenična sterilizacija je bila imenovana Hitlerschnitt (Hitlerjev rez)." (Bleuel, 212; Bock a, 277)

V koncentracijskih taboriščih in zaporih so izvajali kastracijo pri nevarnih seksualnih delinkventih in homoseksualcih povratnikih, ki so v poseg privolili "prostovoljno", in to še leta 1944. (Burkhard, 72; Steakley, 112; Berdych, 84; Overduin, 132; Stümke & Finkler, 257) Žrtev je morala podpisati obrazec, da je prostovoljno privolila v operacijo. Homoseksualca, ki ni maral podpisati takšnega obrazca, so bičali, dokler si ni premislil, in nato izvedli poseg pri polni zavesti: privezali so ga na operacijsko mizo in ga kastrirali brez anestezije. Amputirali so moda. Tega posega niso izvajali zdravniki, ampak za to "izučeni" interniranci. Tistega, ki se ni spametoval pod bičem, so odpeljali v bunker, kjer so ga lahko pretepli do smrti. (Brauer-Bayer, 12; Kessel, 102; Stümke & Finkler, 257; Gellhorn, 174)

Dr. Nikolaus Jensch je naredil raziskavo med zaprtimi in interniranimi kastriranimi spolnimi zločinci (Untersuchungen an entmannen Sittlichkeitsverbrechern) in jo objavil v Leipzigu leta 1944. Dognal je, da je bilo med njimi kar 265 takšnih, ki so bili obsojeni po 175. členu in kastrirani med ujetništvom. Med zločinci, zajetimi v raziskavo, je bilo 37 odstotkov homoseksualcev in 10 odstotkov eksibicionistov. (Müller-Hill, 92; Stümke & Finkler, 257) Poleg "nenormalnih moških" so kastrirali tudi vse tiste internirance, ki po mnenju taboriščne uprave niso bili duševno normalni: epileptiki ali podvrženi podobnim boleznim, shizofreniki in nesposobni študentje, med ženskami pa prostitutke in druge asocialne, tako imenovane promiskuitetne ženske (neporočene matere) in nekatere mlade Nemke, zaprte zaradi delikta Rassenschande. (Burkhard, 72; Hajkova et al., 102; Bock a, 281-282)

Žrtve sterilizacije v koncentracijskih taboriščih so bili tudi nekateri pripadniki tako imenovanih manjvrednih ras. Ženam in otrokom Ciganov, ki so bili mobilizirani v nemški vojski, so v taborišču Ravensbrück obljubljali prostost, če so privolili v sterilizacijo. Podpisati so morale formular, da se strinjajo s "prostovoljno" sterilizacijo oziroma sterilizacijo njene mladoletne hčere. "Vendar ti otroci narave (Naturkinder) niso imeli pojma, kaj pomeni beseda 'sterilizirati'. Njihova ušesa so slišala samo eno: Odpuščena bom, šla bom na prostost, če podpišem!" Številne so sprejele ponudbo, češ "če še tako boli in če ne bom nikoli več imela otrok, se spleča pretrpeti za prostost". (Bruha 118-119) Še med 4. in 7. januarjem 1945 je

esesovski zdravnik Horst Schumann kirurško steriliziral več kot sto mladih Cigank; med njimi je bila najmlajša stara komaj osem let. (Tillon, 36 in 70; Salvesen, 150; Hajkova et al., 102; Arata, 103; Steinmetz, 119; Bruha, 118-119; Kierczyńska, 113; Beccaria Rolfi & Bruzzone, 59; Bernardac d, 278; Linton, 283; Truck & Truck, 118) V Ravensbrücku so oblasti tudi interniranim Ciganom dale na izbiro, ali ostanejo v taborišču ali pa se dajo sterilizirati in gredo na prostost. "Po zelo glasni diskusiji se je večina od njih odločila, da se ne dajo sterilizirati in da bodo ostali v taborišču. Ko smo pretresali, kaj bi storili na njihovem mestu, smo se brez izjeme strinjali, da bi mi z obema rokama pograbili priložnost." (Overduin, 222)

Po vojni je nekdanji komandant koncentracijskega taborišča Ravensbrück Suhren pred sodiščem izpovedal, da so tam sterilizirali tako ženske kot tudi moške in otroke, "vendar so to bili Cigani"; to naj bi bila po njegovem olajševalna okoliščina. Priznal je tudi, da je ukazal sterilizacijo mladoletnih Cigank, ker so "nižja rasa". Esesovski zdravnik Treite pa je pričal, da so mladoletne Ciganke sterilizirali zato, ker imajo Ciganke otroke že v tej starosti. (Kierczyńska, 113; Bernardac d, 278)

Domala od začetka vojne so nacistični oblastniki razmišljali, kako odvzeti reproduktivno sposobnost pripadnikom podrejenih narodov, da ti ne bi mogli kdaj v prihodnosti ogroziti nemške nadvlade. Po pričevanju šefa Himmlerjevega kabineta Rudolfa Brandta na sodnem procesu v Nürnbergu je bil Himmler ekstremno zainteresiran za razvoj cenene in hitre metode za sterilizacijo, ki bi jo bilo mogoče uporabiti proti sovražnikom Nemčije, kot so Rusi, Poljaki in Židi. Delovno silo steriliziranih oseb bi lahko izrabili Nemci, potem ko bi bila odpravljena nevarnost razmnoževanja. (Cohen, 97; Oświęcim, 112) V koncentracijskih taboriščih so izvajali vrsto poskusov, pri katerih so kot poskusne osebe uporabljali internirane "prostovoljce". Posebej veliko pozornosti so posvetili poskusom, namenjenim odkrivanju cenene metode, ki bi bila primerna za množično sterilizacijo. Menili so, da je kirurška sterilizacija prepočasna in predraga za množično rabo. (Tenenbaum, 98; Pozner, 140)

Pretresali in preizkušali so tri možne substitute za operativno sterilizacijo. Prvi je bil sterilizacija z rentgenskimi žarki. Šef administracije v uradu vodje NSDAP dr. Victor Brack je marca 1941 obvestil Himmlerja o možnosti sterilizacije velikega števila ljudi s pomočjo rentgenskih žarkov. Predlagal je, da bi ljudi z žarki sterilizirali medtem, ko bi jim zastavili nekaj vprašanj prek pulsta ali jim dali izpolniti prazen obrazec. Postopek bi trajal dve do tri minute. Medtem ko bi stranka izpolnjevala formular, bi uradnik za pultom pritisnil na gumb in usmeril rentgenska žarka v njene genitalije. Moške naj bi obsevali z obeh strani dve minuti, ženske pa tri. Po njegovih izračunih bi bilo mogoče na ta način v desetih urah sterilizirati 150 do 200 ljudi, z dvajsetimi takšnimi pripravami pa kar tri do štiri tisoč ljudi. Po grobih ocenah naj bi to stalo dvajset do trideset tisoč mark.

Kot kaže, Brackov predlog ni bil deležen ustrezne pozornosti, kajti 23. junija 1942 je ponovno pisal Himmlerju: "Računam, da je med 10 milijoni Židov v Evropi vsaj dva do tri milijone moških in žensk, sposobnih za delo. Če vzamemo v poštev izredne težave, ki jih imamo z delovno silo, menim, da bi morali biti tisti dva do trije milijoni posebej izbrani in obvarovani. Toda to bi lahko bilo urejeno le, če bi bili hkrati onesposobljeni za razmnoževanje... Kastracija z rentgenskimi žarki ni samo relativno poceni,

temveč je lahko tudi izvršena na mnogih tisočih v najkrajšem času. Mislim, da bi bilo potem, ko bi se prizadeti zavedeli, da so bili kastrirani, to je šele po nekaj tednih ali mesecih, ko bi zaslutili posledice, to že irelevantno. Če se boste, državni vodja, odločili izbrati ta način v interesu ohranitve delovne sile, potem bi bil Reichsleiter Bouhler pripravljen dati vam na razpolago vse zdravnike in drugo osebje, potrebno za to.“ (Schnabel a, 268; Sehn, 87; Cohen, 97-98; Kogon, 186; Tenenbaum, 100; Brissaud & Mabire, 334-335; Linton, 279; Aslanov & Šišinová, 49-50)

Po nekaterih virih so esesovski radiologi že izvajali poskuse v Dachauu in v Ravensbrücku na zaportih moških in ženskah, zlasti Ciganih. (Sterpellone, 143) V večjem obsegu so nato poskuse s sterilizacijo s pomočjo rentgenskih žarkov izvajali v Auschwitzu pod vodstvom profesorja dr. Horsta Schumanna, in to v času od novembra 1942 do aprila 1944 v bloku številka 30. Prve poskusne osebe so bile grške Židinke, stare od 20 do 25 let. Najprej so jih sterilizirali z večkratnim obsevanjem z rentgenskimi žarki spodnjega dela abdomna, to je notranjih genitalij. Z rentgenskimi žarki so jim 5 do 15 minut obsevali jajčeca. Jakost in napetost toka je uravnaval Schumann glede na to, kaj je hotel doseči z obsevanjem. Mnoge ženske so po posegu bruhale, nekaj jih je tudi umrlo. Nekdanja interniranka francoska zdravnica dr. Adelaïde Hautval se je na primer spominjala, da so bili ti poskusi “eni od najbolj žalostnih”: “Dekleta so se zvečer vrnile v strašnem stanju. Nenehno so bruhale in se pritoževale zaradi strašnih bolečin v trebuhu. Mnoge tedne, mesece so bile priklenjene na posteljo.” (Bernardac d, 227) “Zaradi operacije so se najlepša dekleta spremenile v nekaj tednih v cunje.” (Sterpellone, 146) Poleg telesnih bolečin je bila posledica tega posega tudi psihično trpljenje žrtev, ki naj bi zlasti pri ženskah pogostejše bilo trajnejše narave. (Gariński, 132)

Schumanna je zanimal vpliv rentgenskih žarkov na ženske in na moške spolne žleze, zato je izvajal poskuse tudi na moških. Njegove žrtve so bili razmeroma zdravi mladi moški v poznih najstniških letih ali zgodnjih dvajsetih. Postrojili so jih v čakalnico in praviloma sploh niso vedeli, kaj jih čaka. Po opravljenem posegu so se vrnili v svoj blok in po dnevu počitka so morali spet na delo. Do nadaljnjega obvestila pa so bili oproščeni selekcij za plinsko celico. Po nekaj obsevanjih so jim kirurško odstranili testise, ženskam pa so izvlekli jajčnike, da bi preučili histološke spremembe v spolovilih. Operacija je bila včasih obojestranska, včasih enostranska. V drugem primeru je bil drugi jajčnik odstranjen kasneje z drugim trebušnim rezom. Ta operacija je povzročala pri žrtvah dodatno trpljenje. (Friedman, 48; Central Commission, I: 72-74; Schnabel a, 271-272; Cohen, 100; Tenenbaum, 103; Topór, 172-173; Aslanov & Šišinová, 55; Oświęcim, 113-114; Truck & Truck, 86-88; Linton, 281)

Žrtvam obsevanja z rentgenskimi žarki so genitalije počrnele in se zagnojile, tako da so komaj hodili. Vsi moški, ki so bili podvrženi tem poskusom, so imeli resne opekline in prestajali so hude bolečine, saj je radiodermatitis skrajno boleč. Nekdanji interniranec dr. Robert Lévy, ki je vodil kirurški blok v Birkenauu, je v zvezi s tem pričal, da so se njihove poškodbe pogosto razvile v rak zaradi žarčenja in mnogi so zaradi tega tudi umrli. (Central Commission, I: 72-74; Cohen, 101; Bernardac d, 227)

Poskusne osebe so po nekaj dnevih klicali na blok številka 21. Tam so jih v laboratoriju izprašali, kakšne težave so imeli od dneva sterilizacije: ali so imeli seksualno poželenje, ali so imeli nočne polucije,

ali so zaznali spremembe v značaju itd. Morali so tudi masturbirati, in če to ni imelo učinka, so jim masirali prostato. Sprva digitalno, kasneje s pomočjo nekakšne kljukice, ki so jo uvedli v danko nesrečnika: nekaj zasukov kljukice je zadoščalo, da je nastopila erekcija in ejakulacija spermatične tekočine. Sperm je pregledal bakteriolog, da bi ugotovil živahnost spermijev. (Cohen, 100-101; Truck & Truck, 86) Tiste, ki so preživel, so po mesecu dni bivanja v bolnišnici kastrirali, da bi lahko mikroskopsko pregledali tkivo in kontrolirali posledice obsevanja. Po nekaterih navedbah je Schumann izrezane testise odnesel v Berlin, po drugih pa so odstranjene dele pošiljali v preiskavo na Inštitut za histologijo v Wrocław. (Central Commission, I: 74; Friedman, 46; Bernardac d, 227)

Kastracija je povzročila pri žrtvah tudi telesne in značajske spremembe. Po kastraciji so začeli izgubljati "vse spolne značilnosti: izginile so jim dlake na obrazu, telo je dobilo ženske oblike. Glasovi so se jim spremenili in vsak spolni nagon je bil popolnoma atrofiran." (Friedman, 47) Ena od žrtev takšnega posega je bil francoski interniranec Marcel: "Toda zdaj ima zelo piskav glas, tanek in hrapav, pred pol leta je bil poskusni kunec šefa zdravika taborišča. Toda delna kastracija ne vpliva samo na glasilke, ampak tudi na zobe, na ves živčni sistem, Marcel pa se pred očmi svojih tovarišev ne meni za nič..." (Lánik b, 100)

Nekdanji interniranec zdravnik dr. Erich G. se je spominjal psihičnih bolečin žrtev teh poskusov. Nanj so se obračale v vprašanji: "Bom lahko oče? Lahko /imam odnose/ z ženskami?" Toda dopuščal je, da tedaj to ni bil največji emocionalni stres: "Preživeti je bilo bolj pomembno kot biti pohabljen ali celo kastriran." (Linton, 282)

V nekaterih primerih so bile operativne kastracije izvedene v dveh ali celo štirih časovno ločenih operacijah, ki so zajele vsakič drug del. Na višku je bilo dnevno izvedenih celo od dvajset do trideset operacij. "Iz poročila kirurškega oddelka te bolnišnice z dne 16. decembra 1943 sledi, da so bili v taboriščni bolnišnici izvajani poskusi na živih ljudeh. V zgoraj navedenem poročilu je med drugim naštetih: 90 kastracij, 10 operativnih odstranitvev jajčnikov in 10 operativnih odstranitvev jajcevodov." (Central Commission, I: 72-74; Friedman, 46-47; Cohen, 101) Točno število žrtev teh posegov ni znano. Po ocenah je prestalo sterilizacijo ali kastracijo približno tisoč internirancev, moških in žensk, od katerih jih je bilo okrog 200 podvrženih kirurški odstranitvi testisov in jajčnikov. (Linton, 283)

Na podlagi teh poskusov je Schumann ugotovil, da takšen način ni primeren za množično in hitro sterilizacijo in da je predrag. Operativna kastracija je trajala vsega šest do sedem minut in je bila tudi cenejša od rentgenskega obsevanja. Kljub temu z izvajanjem poskusov ni prenehal niti po evakuaciji Auschwitza in jih je nadaljeval na ciganskih deklicah v Ravensbrücku. (German Crimes, I: 72-73; Oświęcim, 114; Vermeiren, 80)

Oktobra 1941 je dunajski dermatolog dr. Adolf Pokorny v pismu obvestil Himmlerja o rezultatih Madausovih poskusih na živalih z ekstraktom rastline, ki raste v Braziliji (*Caladium senguinum*). "Ko sem bral ta članka, sem se domislil ogromnega pomena te droge v sedanjem boju našega ljudstva. Če bi bilo na podlagi te raziskave možno narediti drogo, ki po relativno kratkem času povzroči neopazno sterilizacijo pri ljudeh, bi imeli na razpolago novo močno orožje. Že sama misel, da bi lahko bili

sterilizirani trije milijoni boljševikov, ki so zdaj v nemškem ujetništvu, tako da bi lahko bili uporabljeni kot delavci, a bi jim bilo preprečeno razmnoževati se, odpira najbolj daljnosežne perspektive. Madaus je ugotovil, da sok rastline *Caladium sanguinum*, vzet oralno ali injiciran samcem in tudi samicam živali, po določenem času povzroči trajno sterilnost.“ V pismu se je Pokorny nadalje zavzemal za “takojšnje raziskave na ljudeh (kriminalci!), kakor tudi ekstenzivno kultivacijo rastline v popolni tajnosti“. Predlog je spodbudil Himmlerja, da je podprl raziskave biološkega oddelka in zaukazal gojiti rastlino “ne glede na ceno“. Vendar projekt ni segel čez več kot nekaj poskusov sterilizacije, ker botaniki, ki so bili vključeni vanj, niso bili sposobni vzgojiti dovolj rastlin, saj ne nemška ne poljska tla niso bila primerna za gojenje te rastline. (Kogon, 195; Cohen, 98-99; Tenenbaum, 98; Brissaud & Mabire, 334; Sterpellone, 149-151; Linton, 275; Aslanov & Šišinová, 54; Müller-Hill, 62-63)

Več uspeha je imel ginekolog esesovski Brigadeführer profesor dr. Carl Clauberg, ki je leta 1942 predlagal novo metodo: sterilizacijo žensk z injekcijo kemične raztopine direktno v maternico. Cilj injiciranja je bil ustvariti zlepljenje v Fallopijevih kanalih. Clauberg je eksperimentiral z različnimi substancami na bazi srebrovega nitrata in formalina, a je bil zelo skrivnosten glede njihove natančne vsebine; celo Treiteju, s katerim je skupaj izvajal poskuse, ni zaupal sestave. Ženske so dobivale injekcije v treh fazah nekaj mesecev, dasi so nekatere kasneje izpovedale, da so dobile štiri ali pet injekcij. Clauberg je ženskam vbrizgaval v maternico tudi jodipin in takoj po vbrizgu naredil rentgenski posnetek. Po treh tednih so poskus ponovili, s tem da so jim vbrizgali preparat F 12 a, po naslednjih treh tednih pa citobarium, razredčen z vodo. (Kraus & Kulka a, 250 in 255; Cohen, 100; Kiedrzyńska, 113; Sterpellone, 130; Oświęcim, 112; Müller-Hill, 62-63; Linton, 272-274; Pozner, 142)

Konec maja 1942 je Clauberg v priložnostnem poročilu predlagal Himmlerju, da bi poskusne sterilizacije izvajali na internirankah v koncentracijskem taborišču Auschwitz; hkrati je predložil načrt za ustanovitev inštituta državnega vodje SS za raziskovanje razmnoževanja (Forschungsinstitut für Fortpflanzungsbiologie des RFSS). Klinika naj bi skrbela tako za vprašanja pozitivne kot negativne populacijske politike. Dne 7. julija 1942 je imel Himmler pogovor o sterilizaciji Židinj, ki so bile v koncentracijskih taboriščih, na katerem so sodelovali visoki esesovski oficirji Gebhardt, Glücks in Clauberg. Odločeno je bilo, da bo koncentracijsko taborišče Auschwitz dano na razpolago Claubergu za predlagane poskuse na ljudeh in živalih in da bi s pomočjo nekaj temeljnih poskusov morali razviti metodo, ki bi pripeljala do sterilizacije oseb brez njihove vednosti. (Cohen, 99; Schnabel a, 271-272; Sterpellone, 137; Oświęcim, 112; Linton, 275)

Clauberg se je po dogovoru s Pohlom in taboriščnim zdravnikom odločil, da bi iz Ravensbrücka pripeljali Židinke v skupinah po 300, a so bile jeseni 1942 poslane iz Ravensbrücka kar vse tam internirane Židinke hkrati, to je okrog 800 žensk. Izmed njih so po prihodu v Auschwitz izbrali 300 holandskih Židinj za Claubergove poskuse. Od prvih 300 žensk, ki so bile na začetku poskusov najboljšega zdravja, jih je preživel le dvanajst. (Kraus & Kulka a, 251; Kiedrzyńska, 112; Oświęcim, 112-113)

Sterilizacija po Claubergovi metodi naj bi bila izvedena “med običajnim ginekološkim pregledom, ki ga pozna vsak zdravnik“,

tako da žrtev ne bi ničesar opazila. Vendar so s poskusnimi osebami ravnali grobo, celo surovo, in to tako zdravniki kot strežno osebje. Kakor je pričala Benguigui Choraqui Fortunée, je dobivala injekcije brez anestezije, med proceduro pa so jo trdno držali za roke in noge in ji zatiskali usta. (Schnabel a, 276-277; Sterpellone, 131; Kraus & Kulka a, 253; Friedman, 49; Sehn, 86; Tenenbaum, 102; Linton, 276)

Da bi bila dosežena popolna neplodnost, je moral biti poseg izveden večkrat. Opravljali so ga z nekajtedenskim premorom. Claubergova metoda je povzročala hude bolečine in močne krvavitve genitalij. Po vsakem vbrizgu so ženske dobile visoko temperaturo z bruhanjem, vnetje jajčnikov, bolečine in krče, pogosto so končale v nezavesti. Vsem so vzeli enega ali oba jajčnika in jih poslali v Berlin. Vse te ženske so dobile amenorejo, pri nekaterih so se zaradi bolečin in strahu pojavili histerični napadi, ki so še dodatno preplašili sojetnice. (Central Commission, I: 74; Friedman, 49; Kraus & Kulka b, 255; Cohen, 100; Sterpellone, 134-136; Truck & Truck, 102) Himmler mu je predlagal, kako naj praktično preizkusi učinkovitost posega: za določen čas naj bi zaprl kako Židinjno skupaj z Židom "in bi potem mogel videti, kakšni rezultati so bili doseženi". (Schnabel a, 268; Kiedrzyńska, 112; Oświęcim, 112; Linton, 275) "Vendar ta test ni bil nikoli izveden 'zaradi poteka vojne'." (Linton, 275)

Če za katere medicinske poskuse, ki so jih izvajali v koncentracijskih taboriščih, potem za te še posebej velja, da njihovo gonilo ni bil znanstveni interes, temveč perverzno seksualno poželenje. Injekcije je praviloma dajal Clauberg sam, in kot se spominja ena od njegovih žrtev Louise Pleskoff, so mu bolečine žrtev "povzročile veliko zadovoljstvo". (Schnabel a, 281; Sterpellone, 132) Tudi drugi viri navajajo, da je Clauberg, ko je slišal poskusne osebe kričati od hudih bolečin, "občutil pravo pravcato Schadenfreunde, sadistični užitek". (Sterpellone, 136) Da je šlo bolj za sprevrženi spolni užitek kot za znanost, kaže po svoje tudi prepričanje nekaterih žrtev, da so jih umetno oplodili. "Mnoge ženske so bile prestrašene, ker so bile prepričane, da je bil 'vbrizg' v maternico, ki ga je izvedel profesor Clauberg, neka vrsta umetne oploditve." (Sterpellone, 131) Na sprevrženost kaže tudi endoscopia uterina, za katero si je dal doktor Wirths pri nekem interniranem inženirju iz Prage¹ narediti majhen fotografski aparat, ki ga je potisnil v maternico skozi vaginalni kanal in brez anestezije, da je lahko fotografiral krče v maternici. To fotografiranje je bilo zelo boleče, ker je trajalo eno uro in ga je bilo treba večkrat ponoviti. Tej metodi opazovanja je podvrgel prek 200 internirank. (Central Commission, I: 73; Sterpellone, 136)

S potekom poskusov je bil Clauberg zelo zadovoljen in je že 7. junija 1943 sporočil Himmlerju: "Metoda, ki sem jo nameraval razviti je tako rekoč popolna. Izvesti jo je mogoče z eno samo injekcijo skozi ustje maternice med običajnim ginekološkim pregledom, znanem vsakemu zdravniku... Ustrezno izurjen zdravnik v ustrezno opremljenem prostoru z morda 10 asistenti (število pomočnikov je odvisno od hitrosti, ki jo želimo doseči) bo zelo verjetno sposoben obravnavati nekaj sto, če ne celo 1.000 primerov na dan." (Sehn, 86; Schnabel a, 273-274; Cohen, 100; Tenenbaum, 102; Oświęcim, 113; Linton, 276)

¹ Po nekaterih virih naj bi bil to zdravnik Samuel iz Kolina, ki je bil potem, ko je uspešno dokončal svoje delo, »ustreljen na begu«. (Blank, 115)

Clauberg je imel za svoje poskuse na razpolago najprej blok številka 30 in potem blok številka 10 v osrednjem taborišču Auschwitza. Od konca aprila do konca oktobra 1943 je bilo v tem bloku stalno 200 do 395 žensk različnih narodnosti, ki so bile registrirane kot interniranke za poskusne namene (*Häftlinge für Versuchszwecke*). (Sehn, 85; Oświęcim, 113; Kraus & Kulka a, 251; Pozner, 141) Število prebivalk tega bloka so stalno dopolnjevali s spolno zreliimi internirankami med dvajsetim in tridesetim letom starosti, krepke postave in dobrega zdravja in s pravilnim menstruacijskim ciklusom; prednost so imele tiste, ki so že rodile. (Kraus & Kulka a, 252; Sternberg Newmann, 32; Mareš, 40) Leta 1944 se je njihovo število še povečalo. Statistično poročilo o številu in distribuciji internirank različnih kategorij, ki ga je podpisal namestnik komandanta taborišča Celle, vsebuje posebno rubriko za ženske interniranke, namenjene za različne poskuse. V njej najdemo naslednje podrobnosti o številčnem stanju: 15. april 1944, 400 žensk; 5. junij 1944, 413 žensk; 19. junij 1944, 348 žensk; 30. julij 1944, 349 žensk. (Friedman, 48) Spreminjanje številčnega stanja žensk za eksperimentalne namene kaže na to, da je del teh žensk pomrlo zaradi posledic poskusov. (Oświęcim, 113)

Ženski blok v moškem taborišču je bil obdan s skrivnostnostjo. Interniranci so bloku rekli harem. Blok 10 in njegovi prebivalci so bili izolirani od preostalega taborišča. Celo okna so bila zabita in ženske so lahko gledale samo skozi špranje v oknicah, kaj se je dogaja okrog njihovega bloka. V njem je vladala kasarniška disciplina, podprta z zmerjanjem, sovražnim rjojenjem in udarci, ki so jih delile esesovske nadzornice in pomožno osebje iz vrst internirancev. (Borowski, 89; Blank, 105; Cohen, 142-143; Friedman, 48; Mareš, 40; Montegut, 293; Sterpellone, 134; Truck & Truck, 91) "Skrivnostna groza je obdajala blok 10. Vedele smo, da je bil 'namenjen za eksperimente', toda nihče med nami ni vedel, kaj se dogaja v njem. Tam so nemški 'znanstveniki' raziskovali skrivnosti narave, uporabljajoč lepa, mlada ženska telesa za vivisekcijo. Le redke so se vrnile od tam, večinoma so šle direktno v krematorij. Tiste pa, ki so se vrnile, niso nikoli govorile o tem, kaj se jim je zgodilo." (Perl, 138)

Interniranci so skušali dognati, kaj se godi za skrivnostnimi zidovi, vendar niso izvedeli veliko. Dostop do bloka številka 10 so imeli le redki, iz njega so se vrnile le redke interniranke. Ena izmed njih je bila Ibi Hillman, ki je povedala svojo zgodbo: "Šest tednov je živela kot v haremu. Bila je sita, dobro spočita, ostala je pikolovsko snažna. Potem je bila nekega dne odvedena, ni vedela kam in ne spomni se, kaj se je zgodilo z njo kasneje. Vse, kar je vedela, je bilo, da je bila čez nekaj časa vržena v taborišče, kjer je delala, dokler se ni zgrudila." (Perl, 138-139)

Resničnost je bila že sama po sebi dovolj srhljiva, vendar je skrivnostnost, s katero je bil obdan blok številka 10, porajala še bolj srhljive govorice. Govorili so, da je Clauberg izvajal poskuse z umetno oploditvijo, povzročil nosečnost in vplival na spol otroka. Nekateri interniranci so bili prepričani, da so se ti eksperimenti dejansko dogajali, in ženske so se bale, da so jim v maternice vsadili "pošasti". Konec novembra 1944 so v Auschwitzu zgradili nov blok za Claubergove poskuse z umetnim oplojevanjem

žensk, vendar poskusov zaradi evakuacije taborišča niso realizirali. (Friedman, 49; Blank, 114; Kraus & Kulka a, 254; Sternberg Newmann, 32; Bellak & Melodia eds., 66; Montegut, 293; Škodová, 146; Linton, 271) Po nekaterih virih naj bi ženskam tudi operativno izvlekli ovarijske in jim implantirali moda. (Truck & Truck, 71) "Bilo je vendar pozornost zbujajoče, da je blok 21 dobavljal na blok 10 operirane spolne organe Židov." (Blank, 114)

Še posebej velika pretiravanja pa so bila glede števila žrtev: "Milijoni mladih moških so bili kastrirani ali sterilizirani z rentgenskimi žarki, milijoni mladih deklet so bile sterilizirane bodisi operativno, bodisi z rentgenskimi žarki." (Menasche, 45)

Ženski blok sredi moškega taborišča pa je zbujal tudi zanimanje druge vrste: "Med blokom 24 in 10 je potekal zanimiv konkurenčni boj." (Blank, 112-113) Ob večerih je bila okrog tega bloka pogosto gneča, prepoved zbiranja okrog bloka številka 10 ni veliko zalegla. "Vsak večer je blok obkoljen s častilci, ki so prinašali hrano, pisma, perilo, obutev in vse, kar lahko potrebuje ženska, da bi ugajala. Celo puder in barvo za ustnice so jim priskrbeli zaljubljeni." (Blank, 116) "Nikjer ni in ne bo toliko prostovoljnih delavcev, ki bi nenasitno želeli kaj opraviti, kot v bloku 10." (Blank, 117)

Čeprav je bil blok številka 10 strogo izoliran, je vendar večina njegovih prebivalk imela zadnja pol leta svojega ljubega (kochanega).² (Blank, 116; Langbein, 453) Nekaterim drznejšim moškim internirancem je vseeno uspelo priti do žensk v bloku 10. Najdrznejši naj bi tja pogosto vdrli in oplodili ženske - "nikakor ne umetno". (Borowski, 89; Cohen, 142-143) "Nekajkrat so se ponoči odigrali drzni poskusi 'vlomov' v blok 10 ali 24. Običajno se je to končalo z odvedbo opitih internirancev v temnice. Francozi pravijo: 'cherchez la femme' (iščite žensko). In imajo prav. Dobri kameradi bi se v kratkem pobili za kakšno žensko, ki sprejema usluge od vsakogar, in še izreče sama karkoli in komurkoli." (Blank, 116)

Po končanih poskusih so poskusne osebe vrnili v delovne bloke, kjer so morale na prisilno delo. Navzlic strahu, v katerem so živele v bloku 10, so se mnoge bale biti vrnjene nazaj v Birkenau in so v bloku 10 videle "košček sreče in možnost za preživetje". Njegove prebivalke so namreč bile zaščitene pred selekcijami in dobivale so zadosti hrane za preživetje. Nekatere interniranke so se tudi prostovoljno javile za sterilizacijo, da bi se izognile selekcijam, ki so potekale v delovnih blokih. (Perl, 138-139; Adelsberger, 121; Sternberg Newmann, 32; Kraus & Kulka a, 253; Schnabel a, 276-279; Sterpellone, 131; Linton, 272; Pozner, 142-143)

Clauberg je v letu dni steriliziral 2.863 mlajših od 18 let in 882 starejših od 18 let; med njimi je bilo največ Židinj in Cigank, poleg njih pa tudi posamezne (slaboumne) Nemke in Grkinje, Poljakinje, Rusinje. (Sterpellone, 52) Poskuse je izvajal v Auschwitzu do evakuacije taborišča 18. januarja 1945, potem pa jih je navzlic ekstremnemu kaosu nadaljeval v Ravensbrücku, kamor je dal prepeljati tudi nekatere žrtve svojih raziskav. (Linton, 277)

² Langbein meni, da izraz »kochany« izdaja njihovo nacionalnost; vendar je treba to domnevo jemati z zadržki, saj je bil to izraz iz taboriščnega žargona, ki so ga uporabljali tako interniranci vseh narodnosti kot tudi esesovci. (Perl, 79; Fritz, 108; Birenbaum, 172)

SKRIVNOST ROJEVANJA DVOJČKOV

Tudi za drugo medicinsko antropološko “znanstveno” raziskavo so bili zlorabljeni Židi, zadevala pa je preučevanje dvojčkov in pritlikavcev. Raziskavo je izvajal dr. Mengele. Mengele je študiral raso biologijo in vpliv okolja na osebe z istim dednim izvorom. Čeprav so bili vsi majhni otroci, ki so prispeli v Birkenau, poslani naravnost v plinsko celico, je dr. Mengele izbral veliko parov dvojčkov in jih poslal v bolnišnične bloke. Po navedbah medicinske sestre Elżbiety Piekut-Warszawske je bilo ob selekcijah na rampi ob vhodu v taborišče izločenih okrog 350 parov dvojčkov, starih od enega do 16 let. Po besedah interniranke antropologinje Terese W., ki je opravljala meritve na dvojčkih, je spomladi in poleti 1944 s transporti madžarskih Židov prispelo v Birkenau okrog 250 posameznih dvojčkov, pretežno otrok in nekaj adolescentov. (Nyiszli, 52; Kraus & Kulka b, 77; Meyer, 24; Linton, 349; Pozner, 144-145)

“Ko je konvoj prispel, so si vojaki ogledali vrste pred tovornimi vagoni, išoč dvojčke in pritlikavce. Matere, ki so upale na posebno obravnavo za svoje dvojčke, so jih rade volje dale oglednikom. Odrasli dvojčki, vedoč da so zanimivi z znanstvenega vidika, pa so se ponudili prostovoljno v upanju na boljše. Enako je bilo s pritlikavci.” (Nyiszli, 52) Mengelejev interes za dvojčke je bil znan delavcem v Sonderkommandu, in kadar je prispel nov transport, so otrokom, ki so bili videti podobni in približno istih let, naročili, da rečejo, da so dvojčki. “Kot posledica je okrog 200 otrok dočakalo osvoboditev Oswiecima. Težko je zdaj reči, koliko od teh otrok so pravi dvojčki.” (Friedman, 46)

Dvojčke in pritlikavce iz židovskih transportov, ki so prispeli v Auschwitz, niso poslali v plinske celice, ampak v blok številka 14. Imeli so poseben status. Dobili so posebne zaporedne številke in v mnogih primerih so imeli kot del številke vtetovirani še črki ZW¹. Ni jim bilo treba hoditi k apelom in dobili so lažja dela kot nadzorniki v različnih institucijah. Smeli so obdržati svoja oblačila, bili so dobro hranjeni, spali so na dobrih pogradih in lahko so vzdrževali osebno higieno. Mengele je priložnostno rešil otrokovo mater ali očeta pred plinsko celico. (Nyiszli, 52; Kraus & Kulka b, 77; Perl, 132-133; Bellak & Melodia eds., 57; Cohen, 105; Sterpellone, 184; Linton, 349)

¹ Od Zwilinge, dvojček.

Ker jim niso postrigli las, so jim drugi zavidali: "Vsaj videti si... človek." (Linton, 352) "Biti dvojček v Auschwitzu je bilo kot vrhunec sreče. Bili so izbranci, najvišja kasta, razvajeni ljubljenci esesovskih zdravnikov... Trajalo je nekaj časa, preden smo ugotovili, da njihova usoda konec koncev ni bila tako zavidanja vredna." (Perl, 132) "Dvojčki so bili zanj samo poskusni kunci, dobro hranjeni poskusni kunci v čistih kletkah, toda še vedno samo poskusni kunci. Tako kot pritlikavci so bili tudi oni podvrženi stalnim preiskavam krvi, zaradi katerih so bili izčrpani in blede in polni strahu pred tem, kar jih čaka." (Perl, 133)

Mengele je preučeval biološke lastnosti dvojčkov. Ugotavljal je, po čem se razlikujejo drug od drugega, po čem se ločijo od drugih ljudi. Zdravniki interniranci so delali z njimi klinične in laboratorijske analize in merili "vse, kar se je dalo meriti in tehtati". Štirinajstkrat v letu in pol so jim vzeli kri. Delali so rentgenske posnetke, fotografirali razne dele telesa, preučevali njihov vid, sluh, živčni sistem in srčni ritem, družinsko anamnezo in zamenjavali kri med dvojčki. V okviru teh poskusov so jim injicirali določene substance in spremljali reakcijo, na primer pigmentacijo las. (Nyiszli, 52; Kraus & Kulka b, 77; Perl, 126; Tomášek, 84; Glas-Larsson, 187; Huebner et al., 77-79; Bernardac d, 212; Oświęcim, 114; Truck & Truck, 36; Linton, 295 in 349) Morali so opraviti tudi inteligenčne teste. Pri tem so jim zastavljali vprašanja kot na primer: "Vse živali umro. Napoleon je umrl. Je bil Napoleon živ?" (Müller-Hill, 72) Dina Gottliebová, slikarka iz Prage, je naredila primerjalne študije strukture lobanj dvojčkov, ušes, nosov, ust, rok in nog. Vsaka risba je bila klasificirana in dosje odprt izrecno s tem namenom, skupaj z vsemi individualnimi značilnostmi. V ta dosje so šli tudi končni rezultati raziskave. Ista procedura je veljala za pritlikavce. (Nyiszli, 52-53; Perl, 133; Cohen, 105; Oświęcim, 114; Heubner et al., 153-158)

Mengelejeva antropološka asistentka interniranka Teresa W. je štela njegovo metodo za bolj ali manj standardno za tisti čas, čeprav se je zavedala, da je Mengele utegnil "nekoliko priličiti /svoja odkritja/ svojim namenom", če bi to dokazalo germansko rasno večvrednost, in tudi, da "morebiti, če kaj ni bilo v skladu... z željami nacistov tega ni objavil". (Linton, 357)

Potek eksperimentov, ki jih je izvajal doktor Mengele, je možno razdeliti na dve etapi. Prva je zajemala raziskave, ki jih je možno izvesti na živem človeku, druga pa primerjalne analize notranjih organov, ki so jih opravljali v patološkem oddelku. Eksperimentom in vivo je sledila najbolj pomembna faza preučevanja dvojčkov: primerjalna raziskava z vidika anatomije in patologije. Tukaj je šlo za primerjavo dvojčkov z zdravimi organi s tistimi, ki so delovali abnormalno, ali za primerjanje njune bolezni. Za ta študij kot za vse študije patološke narave so bila potrebna trupla. Ker je bilo zaradi ovrednotenja anomalij nujno raztelesenje sočasno, so morali dvojčki umreti hkrati. In umirali so tudi stari komaj leto, dve: dobili so injekcijo kloroforma v srce. Po oceni Therese W. je bilo "okrog 35 odstotkov" dvojčkov ubitih, nekateri zaradi posledic poskusov, izvajanih na njih hkrati s kirurškimi operacijami. (Nyiszli, 53 in 56; Bernardac d, 215; Oświęcim, 114; Linton, 353)

"Fenomen je bil edinstven na svetu v zgodovini medicinske znanosti. Dvojčka sta umrla skupaj in bilo je mogoče izvesti avtopsijo na obeh. Kje v normalnih okoliščinah lahko kdo najde brata dvojčka,

ki sta umrla na istem kraju in v istem času? Kajti dvojčki so kot vsi drugi ločeni z različnimi življenjskimi okoliščinami. Živijo daleč drug od drugega in skoraj nikoli ne umrejo istočasno. Eden lahko umre v starosti deset let, drugi pri petdesetih. V takih okoliščinah je primerjalno raztelesenje nemogoče. Vendar je bilo v taborišču Auschwitz nekaj sto parov dvojčkov in torej toliko možnosti za raztelesenje. Dr. Mengele je ločil dvojčke in pritlikavce od drugih internirancev. Zato sta bili obe posebni skupini napoteni v desno kolono in od tod v barake tistih, ki jim je bilo prizanešeno. Zaradi tega so imeli dobro hrano in higienske življenjske razmere, tako da niso okužili eden drugega in umrli eden pred drugim. Morali so umreti skupaj in dobrega zdravja.“ (Nyiszli, 53)

Rezultate svojih raziskav je Mengele pošiljal na Institut für Rassenbiologische und Anthropologische Forschungen Berlin-Dahlem. Njegovi zapisniki o dvojčkih so vsebovali natančne preiskave, rentgenske posnetke, umetniške skice, ne pa tudi okoliščin, in vzroka smrti. Telesne organe, ki bi mogli biti zanimivi za antropološke raziskave, so priložili, shranjene v alkohol. Ti deli so bili posebej pakirani za pošiljanje po pošti. Ožigosani “Vojni material - Nujno“ je imel največjo prednost pri prevozu. (Nyiszli, 55-56; Oświęcim, 115)

Avtopsije je opravljal madžarski Žid patolog Miklos Nyiszli. “V času mojega dela v krematoriju sem odposlal impresivno število takšnih paketov. V odgovor sem prejel ali natančna znanstvena zapažanja ali navodila. Zato da bi klasificiral to korespondenco, sem moral odpreti posebne dosjeje. Uprava inštituta iz Berlin-Dahlema se je vedno toplo zahvalila dr. Mengeleju za ta redki in dragoceni material.“ (Nyiszli, 56-57) “Toda jaz, ki sem delal tukaj tri mesece, sem vedel, da to ni bil znanstveni inštitut, ampak lažna znanost. Kot etnološke študije, kot ideja vladajoče rase ni bilo dr. Mengeleja raziskovanje porekla dvojnih rojstev nič več kot lažna znanost. Tako kot je bila lažna teorija o degeneriranosti pritlikavcev in pohabljenec, ki so bili poslani k mesarjem, da bi nazorno prikazali manjvrednost židovske rase. Seveda vse to ni bilo namenjeno takojšnji propagandi, nemško ljudstvo še ni bilo pripravljeno pogoltniti vsega. Toda ko bi rasa nadljudi dosegla končno zmago, osvojila in pridobila življenjsko pomembna ozemlja za svoje potrebe, potem bi bili skeleti pohabljenec in pritlikavcev, ki so bili umorjeni tukaj, postavljeni na razstavo v prostornih halah velikih muzejev, skupaj z opisno ploščico z njihovimi imeni, starostjo, narodnostjo, poklicem itd.“ (Nyiszli, 86)

Če sta Clauberg in Schumann izvajala poskuse v okviru politike eksterminacije tujcev, pripadnikov manjvrednih ras, je Mengeleja, ki je prav tako izvajal “znanstvene“ poskuse v Auschwitzu, inspirirala pronatalna politika. Mengele je menil, da “bi bil greh, zločin... neodgovorno /do znanosti/ ne izkoristiti možnosti, ki jih je imel v Auschwitzu za preučevanje dvojčkov. Ne bo več takšne šanse, kot je ta.“ (Linton, 358) Mengele je raziskoval dedne telesne in duševne lastnosti, kot so se manifestirale pri dvojčkih, in zakonitosti, ki vladajo pri oploditvi dvojčkov. O smotrih njegovih poskusov je malo znanega, zato je toliko več ugibanj. Večina internirancev meni, da je hotel odkriti vzrok mnogokratne nosečnosti, zato da bi bil sposoben ponovno obljuditi Nemčijo, ki je imela v vojni znatne izgube v ljudeh. (Friedman, 46; Perl, 125; Kraus & Kulka b, 105; Bravo & Jalla eds., 169; Sterpellone, 187; Oświęcim, 114; Linton, 358) “Če

bi le bilo mogoče v prihodnosti, da bi vsaka nemška mati rodila čim več dvojčkov! Projekt, ki so si ga izmislili blazni teoretiki tretjega rajha, je bil popolnoma nor. In dr. Mengeleju, glavnemu zdravniku KZ Auschwitz, razvpitemu 'kriminalnemu doktorju', so bili zaupani ti eksperimenti.“ (Nyiszli, 54)

Nyiszli navaja, da je Mengele z njimi stremel k dvema ciljema: "Neposredni cilj je bil povečanje reproduktivnosti nemške rase. Končni cilj pa je bila produkcija čiste germanske rase, reprodukcija čistih Germanov v zadostnem številu, da bi nadomestili Čehe, Madžare, Poljake, vse, ki so bili obsojeni na uničenje, a so tedaj živeli na ozemljih, življenjsko pomembnih za tretji rajh.“ (Nyiszli, 54) Podobno se spominja Mengelejev ciganski prevajalec. (Ramati, 212)

O Mengelejevih poskusih je krožilo med interniranci več govoric. Tako je Mengele menda hotel pariti dvojčice z dvojčki, da bi videl, ali se bodo dvojčkom rodili dvojčki. Ali: spermo dvojčkov je menda uporabljal za oploditev nemških žensk, tako da bi lahko imele dvojčke po vrsti. Ali: kri dvojčkov da naj bi bila injicirana v žile nemških žensk dozdevno z istim namenom. (Linton, 359; Laska ed., 180) Te govorice so praviloma neverodostojne in kaže biti do njih skeptičen, zlasti če jih ni mogoče potrditi z drugimi viri. Vendar Gisela Perl navaja, da je rojstvo dvojčkov v okviru teh poskusov zelo vznemirilo Mengeleja. "Njegova ambicija je bila razmnožiti Herrenvolk in dati nemškemu ljudstvu s pomočjo dvojčkov največjo človeško moč. Opravljal je najizčrpnije raziskave na odraslih dvojčkih in zdaj je imel vir skrivnosti - novorojena dvojčka.“ (Perl, 125) "Grda Jeanette je postala resnično pomembna v bloku 20 in dr. Mengerle je bil videti zelo vljuđen in hvaležen materi dvojčkov. Preskrbel je košaro za dvojčka, dobila sta otroške srajčke in celo odejo, da sta bili njuni krhki telesi pokriti. (V Auschwitzu so bili novorojenčki oblečeni samo v umazane cape.) Jeanette je ležala sama na nosilnici, ki je imela celo belo rjuho, in se bahala s svojim dosežkom.“ (Perl, 126)

"Hotel je biti Bog - ustvariti novo raso," je rekel neki nekdanji interniranec. (Linton, 359) Zato je delal tudi poskuse, kako pri otrokih svetlih las in rjavih oči spremeniti barvo oči iz rjave v modro. V njihove oči je injiciral metilni alkohol, kar je povzročalo ostre bolečine in vnetje. Obstaja protokol deklice z imenom Dagmar, ki je bila rojena v Auschwitzu leta 1944 in je umrla potem, ko je dobila takšno injekcijo. Od otrok, ki so bili podvrženi poskusom v zvezi z barvo oči, je vsaj eden skoraj oslepel. Oči večine drugih so se po precejšnjih bolečinah in infekcijah postopno normalizirale. (Bartnikowski, 73; Ramati, 198; Meyer, 25; Heubner et al., 81; Wiesenenthal, 147; Sterpellone, 187; Linton, 362) Pri pregledu dvojčic Lile in Tale, se je Mengele navduševal "Nu, wunderbar! Svetlejše so! Ne še modre, a razločno svetlejše. Kdo ve, morda mi bo uspelo spremeniti te dvojčke v čistokrvne arijce!" (Ramati, 198)

Mengele se je enako strastno zanimal za pritlikavce. Bili so njegovi ljubljenci in so mu služili za zabavo. Ženske je javno spraševal, kako spijo z možem, ali je otrok res možev in podobno. Ščasoma jih je zbral okrog 40. Nastanjeni so bili v posebni baraki. Bil je zelo vesel, ko je nekoč odkril družino petih članov, cirkuških liliputancev, ki so prispel z Madžarske. Mengele je hodil po taborišču v njihovem spremstvu. Moški so bili oblečeni v frake, ženske v večerne obleke. (Perl, 131; Lingens-Reiner, 120; Nomberg-Przytyk, 89-91; Fénelon, 302 in 304; Bernardac d, 211; Linton, 360)

“Njihovo življenje je bilo v marsičem lažje od našega. Ni jim bilo treba stati na apelih, ni jim bilo treba delati, niso bili tepeni in njihova drobcena telesa niso nikoli hranila lačnih peči krematorija. Zdravo, talentirano, lepo je bilo neusmiljeno pokončano, toda vse nenormalno je bilo vir stalne zabave in naslade za naše ječarje, ker so se samo v primerjavi s temi nakazami lahko počutili večvredne.

Dr. Mengerle, morilec, si je predstavljal sebe v vlogi znanstvenika in je delal travestijo znanstvenega raziskovanja o pomanjkanju, ki je povzročilo prenehanje rasti pri teh majhnih ljudeh. Pogosto, kar prepogosto, je vzel velike količine krvi iz njihovih žil, da se je igral z njo v laboratorijih, rezerviranih za nemške 'znanstvenike'. Ubogi pritlikavci so bili s časom bolj bledi in šibkejši, čeprav je dr. Mengerle širokosrčno plačal za kri, ki jo je vzel, s tem da jim je dal dvojni obrok kruha na tisti dan... Nikoli ne bom pozabila majhne pritlikave gospe, ki mi je nekega dne povedala, da jo je dvojni obrok kruha tako osrečil, da je ni motil niti krut, boleč in slabost povzročajoč postopek, s katerim ga je zaslužila.“ (Perl, 132)

Zanimanje za pritlikavce je že staro. V srednjem veku so vsi zahodnoevropski vladarji zbirali pritlikavce; včasih so si jih med seboj celo izposojali, izmenjavali in preprodajali. Temelj te zbirateljske strasti je bila želja po poudarjanju lastne veličine. “Nakazno prevzema na sebe umazanijo našega telesa in duha, nanj prelagamo lastno majhnost; filtrira podobo, ki jo ustvarjamo sami o sebi, in nam omogoča, da se prepoznavamo kot zdrava in lepa bitja.“ (Lever, 78) Pritlikavci so imeli isto vlogo tudi v državi KZ. Nekdanji interniranec iz Auschwitza se spominja, da so jih ob prihodu v taborišče pričakali esesovski stražarji in člani uprave koncentracijskega taborišča. Z njimi je bil majhen moški, visok približno tri čevlje. Imel je palico in je tekal naokrog ter se drl. Pritekel je k novincem in začel tepsti enega za drugim. “V tem primeru je bilo to ponižanje, ker smo morali prenašati njegove udarce, čeprav smo bili dosti močnejši kot pritlikavci.

Sumim, da je bila ta 'demonstracija', ki jo je uprava priredila vnaprej, da bi nam dala zelo jasno in celostno podobo našega statusa v Auschwitzu. Pokazala nam je, da ima vsak član uprave popolno oblast nad življenji internirancev in lahko stori z njimi, karkoli se mu zljubi. Interniranci se nismo smeli upirati na noben način. Morali smo se potrpežljivo podrediti ali biti ubiti.“ (Mirschuk, 23)

OSVOBODITEV

V svojih hrepenenjih so interniranci osvoboditev povezovali s koncem vojne in porazom sil osi, od česar so pričakovali zase povsem novo življenje. "Vedno smo pravili: ko bomo svobodni, bomo rojeni drugič." (Bravo & Jalla eds., 302) In dejansko so bili dnevi po osvoboditvi posameznih taborišč polni nemira in vzburjenosti. "Potlačevana energija tisočev je naenkrat vzplamtela z žgočim plamenom." (Berdych, 231) "Povsod je nastalo hipoma drugo življenje." (Jošt a, 60) Velika sprememba je dejansko že na prvi pogled povsem spremenila ljudi, ki so hipoma "postali nekaj, kar prej niso bili". (Kocmut, 29. 4. 1945) Nekoč žalostne in potrte obraze so zamenjali veseli in srečni. "Občutka veselja in sreče, da je ta beseda (tj. svoboda, op. B. J.) postala resnica, ni mogoče opisati. Izkazale smo jo s kričanjem, objemanjem,

poljubovanjem in bile smo kakor otroci, kadar jim ponudiš najbolj zaželeno igračo." (Zbornik Boj pod Triglavom, 162)

Najbolj očitna je bila sprememba v maščevalnem znašanju osvobojenih internirancev nad nekdanjimi stražarji in najbolj osovraženi taboriščnimi funkcionarji. "Zmaga! - se razlega iz kroga taboriščne skupine, ki mlati in mrcvari nekega robijaša, razglašenega za špijona (in morda je to tudi zares bil).

- Oči mu izkoplji!

- Jezik špijonski mu izpuli!

Prihajajo novi in kričijo:

- Ubij ga! Zmaga!

Zmaga? Nad kom in nad čem? Kaj so pravzaprav premagali ti zmagovalci? Zlo, sovraštvo, maščevanje, krvoločnost? Kaj pravzaprav kriči iz njih? Kaj žene njihove roke v nova mučenja in prelivanje krvi? Ali je to zmaga nad živalskim v človeku, nad zlim v nas in drugih? Ni prave zmage pred zmago nad samim seboj.

Presedlo mi je vse. In zmaga in osvoboditev. Zdi se mi, da se šele danes kujejo moje prave robijaške verige. Ne, tega nikdar nisem želel niti kaj takega pričakoval. Nočem biti ne udeleženec niti priča osvoboditve zveri v človeku." (Bezić, 250)

Najbolj surovo je bilo maščevanje v Mauthausnu, kjer je bil pred tem tudi teror najhujši. Osvobojeni interniranci so ustanovili poseben "tribunal", ki je sodil ujetim esesovcem. Predsednik je izrekal obsodbe

z dvema prstoma na senceh svoje glave in nekaj besedami: "Schiessen, amigo! Kaputt, compris?" In bilo je več kot dovolj prostovoljcev za izvršitev eksekucij. Stražarji in kapoji, ki so padli naravnost v roke tistim, ki so želeli poravnati stare račune, niso dobili dobili milostnega strela v tilnik, ampak "smrtno dozo svoje lastne medicine" - bosu so se morali povzpeti, noseč granitni blok po 186 stopnicah kamnoloma do "pečine padalcev", kjer so jih porinili v prepad. Nemara še bolj kruta je bila smrt stražarjev, ki so jih privezali z raztegnjenimi rokami in nogami na cesto pred tovornjak, naložen s prepevajočimi interniranci, ki je zapeljal prek njih. (Faramus, 290-291)

Po osvoboditvi so nekdanji interniranci šli nad esesovske kasarne in vile, kjer so razbijali in ropali. Zlasti periskopi in daljnogledi so zbujali pozornost; povsod je bilo videti mlade ljudi, ki so imeli trieder. Ameriški vojaki so radi dajali zanje cigarete. Tudi okrog taborišč so se potikale skupine internirancev, išoč plena, esesovce in osovražene prominente. Bile so tudi pritožbe zaradi njihovega ravnanja z ženskami. Ameriške vojaške oblasti so zato po nekaj dneh prepovedale internirancem hoditi iz taborišča. Odprtine v žični ograji so zaprli, ven so smeli le s prepustnico. (Sychrava, 133; Hameršćak b, 257)

Med koncentracijskimi taborišči v Nemčiji je bil najprej osvobojen Buchenwald, in sicer 11. aprila 1945. Osvoboditev je pomenila porušenje taboriščnega sveta. Zato so nekdanji interniranci najprej navalili na simbol svoje nesvobode: žico okrog taborišča. Potrgali so žično ograjo in množica osvobojenih logorašev je v zanosnem navdušenju in glasnem klicanju pohitela ven. Občutek prostosti je bil tako prijeten, da so ga skušali vsi, ki so jim telesne moči dopuščale, kar najbolj užiti. "Ko je bila odprta redna železniška proga, smo se takoj odpravili raziskovat Weimar. Zopet stopati po mestnih pločnikih kot vsak drug svoboden državljani je bil za nas tako sijajen občutek, da so se mogli le redki vzdržati. Dan za dnem smo vstajali zgodaj zjutraj, pohiteli na postajo, navalili na majhne odstavne železniške vagone, se prerinili v zatohle, prepolne kupeje in potovali v mesto - srečniki, ki so dobili prostor znotraj, pojoč, tisti, ki so prišli prepozno, so neomajno viseli na vratnih stopnicah ali lovili ravnotežje na strehah.

Ob prihodu je bila naša prva skrb pohiteti nekaj kilometrov do osrednjega urada za hrano, se postaviti v vrsto, registrirati, da smo začasno dobili živilsko karto in majhen denar za drobne potrebe. Potem smo pohajkovali brez cilja, veseljačili, da bi se kasneje srečali v kakšni restavraciji, parku ali bordelu." (Geve, 235)

Značilno je, da so mnogi to priložnost izkoristili za doseganje ljubezenskih užitkov: "Niso redki od nas šli v Weimar, samo da bi bili z ženskami. Včeraj arogantne nemške ženske so zdaj hodile naokrog v kratkih krilih, golonoge in bile na razpolago za nekaj cigaret. Pobrali smo jih v elegantnih kavarnah ali počakali nanje v bordelih stranskih ulic. Plačilo je bilo v blagu. Mnogi od nas, mladeničev, so se odpravili na svoje pustolovske izlete z zavitkom margarine ali zamotano salamo pod pazduho." (Geve, 237) In tako ni bilo samo v Weimarju: "Svetlolase Valkire, še predvčerašnjim najbolj ponosne predstavnice večvredne arijske rase, so danes željno iskale priložnosti, da so storile, kar so nekoč imenovali zločin oskrunitve rase - za cigareto ali

celo zastonj.“ (Donat, 291) Po nekem poročilu ameriške vojske so v Berlinu v obdobju po koncu vojne nemška dekleta štele “štiri cigarete kot dobro plačilo za vso noč. Pločevinka govedine pomeni resnično ljubezen.“ (Costello, 345)

Številni nekdanji interniranci so se s teh pohodov vračali “z dobro dozo spolne bolezni“. (Geve, 237) Nekateri pa so imeli zoper takšne avanture tudi hude pomisleke: “Ko smo zvedeli, da se nekateri od naših jetniških tovarišev niso bili zmožni upreti skušnjavi, smo odklonili imeti vsak stik z njimi. ‘Spati z nemškim dekletom po vsem tem, kar smo prestali!’ je rekel Edek ogorčeno. ‘To bi storil le, če bi imel kurca iz bodeče žice!’“ (Donat, 291)

Energija nagonov, ki so jih nekdanji interniranci morali potlačevati dolga leta, je bila preveč silovita, da bi jih straže mogle zadržati v taboriščih. Vsi so skušali priti ven, tudi če so zavezniške oblasti to prepovedale. “Svobodni za žicami! Kakšen paradoks! Vendar je našim ‘žicarjem’ uspevalo legalno ali ilegalno priti reko žice in zaiti v svobodni svet. Pripovedujejo o življenju v mestu, izmišljajo si in doživljajo razne avanture. Tako prijetne kot neprijetne.“ (Bezić, 260)

Razumljivo je, da so nastopile precejšnje spremembe predvsem v spolnem življenju nekdanjih internirancev. Prej s silo in nasiljem potlačevana spolnost je doživela nenaden razmah. Kljub veliki spremembi pa je svet ostal še naprej na dvoje: ljudje so bili še naprej tisti, ki so imeli falus, in oni, ki ga niso imeli. Čeprav je bil nekdanji družbeni svet postavljen na glavo in so bili tisti, ki so bili prej prvi, zdaj na samem dnu, in narobe, je osnovna družbena struktura prestala tudi to preizkušnjo v bistvu nespremenjena. Značilnost sproščenih strasti je tedaj bila še vedno nasilno podrejanje tistih, ki niso imeli falusa, tistim, ki so ga imeli. Ali kot lahko beremo v avtobiografskem zapis nekdanjega interniranca: “Nemci niso imeli več oblasti, zdaj je bila vrsta na nas, da jih tepemo. Spali smo z dekleti, delali smo, kar smo hoteli. Ubijali smo svinje, vole, vse, kar se je dalo jesti, a nič nismo jedli.“ (Bernardac d, 313)

Ameriške oblasti so pri raznih delih v osvobojenih taboriščih zaposlovale okoliško civilno prebivalstvo, da so Nemci mogli na svoje oči videti, kaj se je godilo v njihovi soseščini. Morali so delati pri odstranjevanju množice trupel in vzdrževanju čistoče v taboriščih. “Pri tem se nekateri naši tovariši ne znajo obvladati, ne da bi jih dražili in poniževali z žaljivimi besedami. Nemci mučno delajo, nekateri z neprikritim kljubovanjem. Zlasti se držijo ponosno bavarske ‘maidl’ (dekleta). Na kavalirska zbadanja naših obešenjakov se znašajo samo nad lopato.“ (Bezić, 258)

Toda ista energija je po drugi strani prispevala tudi k zblževanju ljudi, ki so si bili sicer po družbenem položaju daleč vsaksebi. Čeprav so imeli na primer ameriški vojaki stroga navodila, je praksa kmalu pokazala, da politika nefraternizacije z nemškim civilnim prebivalstvom ne do trajala dolgo. (Smith, 231) Kljub ukazu ameriške vojske, da bodo spolne bolezni pri ameriških vojaki znotraj nemške meje dokaz prima facie za zblževanje z nemškim prebivalstvom, kar bo imelo za posledico 65 dolarjev globe za prestopnika, ne politika ne stroge kazni niso bile učinkovite. Oficirji in vojaki in vse zavezniške vojske so se kmalu odprto fraternizirale z nemškim

prebivalstvom. Tako je življenje derogiralo nekatere zakone, ki so bili vzpostavljeni prav z namenom vzdrževanja teh razlik. "Visok porast spolnih bolezni je bil vznemirljiv dokaz, da so se 'sestanki' povečali v prvih tednih miru. Ko ni bilo več spopadov, so zavezniške čete gostile seksualno lakoto z lakoto nemških žensk, ločenih od svojih mož, od katerih so mnoge tvegale, da jih zaprejo v koncentracijska taborišča, ker so ponujale ljubeznivosti poljskim in ruskim prisilnim delavcem." (Costello, 343-344)

Če je bilo težko vzdrževati umetne pregrade med zavezniškimi vojaki in nemškim civilnim prebivalstvom, jih je bilo še toliko teže vzdrževati med nekdanjimi interniranci. "Za vse bivše jetnike so bile po nalogu ameriške komande dane velike ugodnosti; medtem ko so Nemci stali v dolgih vrstah in čakali pred trgovinami, da pridejo na vrsto, so tujci in sploh ljudje, ki smo bili v koncentracijskih taboriščih, imeli pravico dobiti prvi zaželeno blago in tudi brez denarja ali kart. Tako so bivši ujetniki nosili iz mesta svojim namišljenim ljubicam kruh, meso in vse, kar je bilo mogoče dobiti v trgovinah. Nemci so se dobro znašli v teh, zanje res hudih časih. Človek, ki je stanoval kot bivši ujetnik pri nemški družini, je bil zanje kot angel varuh, kajti on je branil družino pred navalom drugih jetnikov, osvobojenih in željnih osvete." (Križnar, 218-219)

"Po prihodu zavezniške vojske se je iz taborišč kot vihar razbežalo na tisoče osvobojenih jetnikov, željnih osvete in maščevanja. V Dachauu in po bližnjih vaseh skoraj ni bilo najti moškega doma, ostale so samo ženske. Nekateri osvobojeni jetniki so pričeli pleniti in posiljevati žene. Da bi se ubranile nevarnosti, so se dobro znašle. Nekatere, ki so tako in tako že bile moralno na nizki stopnji, so vabile posamezne tujce, naj ostanejo pri njih v hiši. Ljudje, ki so bili leta in leta v taborišču, so okusili udobnost dobre hrane, mehke postelje, počitek. Posamezniki so tako ostajali in si lepo hranjeni in počaščeni hitro obnavljali svoje moči. Ženske so se jim prodajale in ker so bili leta brez njih, so se strastno zaljubljali. Ko so ženske dovolj omrežile take ljudi, so jih pošiljale v mesto po hrano, ki jo je povsod primanjkovalo." (Križnar, 268)

Sčasoma je postalo živahnejše tudi v taboriščih. Tako se je po osvoboditvi Auschwitza tam neki mladoletnik, ki je bil prej kapo otroškega bloka in je v tej vlogi marljivo sodeloval z esesovci pri izvajanju selekcij in drugih elementov taboriščnega reda, še drugače razživel: "svet je bil njegov, za ponovno obljuditev". (Levi b, 31) V Dachauu so na primer po osvoboditvi pogostejše vrteli filme, prirejali so ples in varieteje. Slednji so bili zelo priljubljena oblika zabave; nekdanji interniranci so se še posebej zabavali ob gledanju Škotov, ki so oblečeni v kilte plesali med noži. (Bernardac a, 276) Tudi Buchenwald je po osvoboditvi postal živahnejši. Tja so prihajale ženske iz okoliških delovnih taborišč, dekleta iz Weimarja, ki so se vtihotapile, da bi zaslužile cigarete, in razposajeni Američani na dopustu. Ob večerih so se vsi zbrali za ples, popivanje in ljubezen do zgodnjih jutranjih ur. "Nekoč, ko zaradi zvokov nočne harmonike nisem mogel spati, sem šel raziskovati, od kod prihajajo. Prihajali so iz sobe barake, okrašene s papirnimi girlandami, razsvetljene z motnimi rdečkastimi lučmi in polne dolgonogih plesočih parov. Videti so bili že utrujeni. V kotu je, naslonjena na mizo s praznimi pivskimi

steklenicami, sedela pijana blondinka grdega obraza. Poleg nje je bil ameriški vojak v miniaturo, eden od taboriščnih otrok, ki je postal maskota neke lokalne vojaške enote..." (Geve, 242)

Osvoboditev je prinesla veliko sprememb tudi v spolno življenje ženskih koncentracijskih taborišč. Srečanje moških osvoboditeljev z osvobojenimi internirankami je pogosto bilo erotično obarvano. (Heinemann, 32) Interniranke v Ravensbrücku so se v pričakovanju osvoboditve rade šalile, da bodo poljubile prvega Rusa, to se pravi osvoboditelja, ki ga bodo srečale, pa če bo imel še tako dolge brke. (M.Z.) In res, ko je 27. januarja 1945 prišla v Auschwitz prva ruska straža, je navdušenje doseglo vrhunec: "Poljubljali smo se vseprek, s častniki in navadnimi vojaki." (Zbornik Auschwitz, 488)

Medtem ko je wehrmachtovska železna disciplina ohranila zadržanost med bliskovito vojno zasedbo zahodne Evrope, je bil nemški osvajačni pohod na vzhod nekaj povsem drugega. Nacistična rasna politika je klasificirala Slovane kot podljudi in čeprav je Hitler odredil, da je bila lokalna ženska populacija nevredna partnerstva za arijske vojake, so križarji, ki so se odpravili osvobodit svet izpod boljševizma, vzeli divje davke od ruskih žensk. In ko je Rdeča armada končno preobrnila bojno srečo, je njeno napredovanje v osrčje tretjega rajha prineslo kruto povračilo nad nemškimi ženskami. (Costello, 141; Gill, 363) "Strasti, ki so jih podžgali vrhunci zmage, maščevanje in vodka, niso obračali pozornosti na krike prestrašenih deklet: 'Aber ich bin noch ein Kind.' ('Ampak jaz sem še otrok.')" (Costello, 141) "Prišli so celo v begunsko taborišče in tam po petnajstkrat do dvajsetkrat posilili uboga dekleta. Bilo je skoraj nemogoče za dekleta, da bi jim ušlo. Vse ženske, naj so bile Nemke ali ne, naj so bile mlade ali stare - z osemdeset let starimi vred - so vzeli brez pomislekov, ne da bi delali kakršnokoli razliko. Posebej so uživali ob majhnih deklicah, starih od osem do trinajst let. Celo stare ženske so bile desetkrat ali dvajsetkrat posiljene. Iskali so po kletah in podstrešjih, tudi pod žimnicami, da bi našli ženske. Starši so morali nemočno gledati svoje mlade otroke, ko so jih odvedli s seboj v drugo sobo. Strašni kriki so parali ozračje, toda nihče ni mogel pomagati." (Sternberg Newmann, 97)

Ko je Rdeča armada osvobodila taborišče Ravensbrück, so se prenekateri njeni pripadniki "pozabavali" tudi z osvobojenimi internirankami, tudi proti njihovi volji. Nekdanje interniranke se iz časov po osvoboditvi spominjajo precej neprijetnih dogodkov. (Póttawska, 165; Hudej) "Opijanjeni z zmago in pogosto dobesedno pijani so menili, da so upravičeni do česar koli in vsega. Nekajkrat so vzeli ženske z grobo silo in jaz ne bom nikoli pozabila srce trgajočih krikov in solz petnajst let starega dekleta, ki jo je posilil sovjetski prostak v baraki pred stotinami žensk. 'Ne! Ne! Nočem!' je tulila dekleta." (Donat, 317) Rdečearmejci so bili trdno prepričani, da telesa osvobojenih žensk po pravici pripadajo njim, in niso mogli razumeti, če se je katera upirala. "Rusi niso imeli nobenih zlih namenov, nobenih zlobnih namer do nas. Prav nasprotno, bili so skrajno prisrčni v svoji naklonjenosti in morali so jo nemudoma demonstrirati.

'Francozinja? Ti Francozinja, jaz Rus, to je vse isto! Ti si moja sestra. Pridi, lezi z mano tukaj!' In že so skočili na noge,

vrgli čez ramo puško in pomahali v slovo z nasmehom, ki je pokazal bele zobe ter šli naprej svojo pot čez polja.“ (Maurel, 122)

“Sovjetski vojaki so se odzivali na zmago dosti bolj čustveno in silovito kot Američani. Drago so plačali za svojo zmago in slavili so jo z vso odkritosrčnostjo in pomanjkanjem obvladovanja, značilnim za Slované. Taborišče je mrgolelo od različnih ljubezenskih parov, toda večina osvobojenih žensk je bila navzlic simpatijam do osvoboditeljev in občudovanju nenaklonjena izraziti hvaležnost s svojim telesom. Rusi niso mogli razumeti tega in situacija je pripeljala do ostrih in priložnostno tragičnih konfliktov. ‘Ali niste naše punce?’ so rekli Rusi, presenečeni zaradi nenaklonjenosti. ‘Mi smo prelivali svojo kri za vas. Mi smo vas osvobodili... ve odklanjate to kot golo malenkost.’“ (Donat, 317)

Čeprav takšnih, bolj ali manj neprijetnih dogodkov ni bilo malo in so nekdanje interniranke posiljevali tako rdečearmejci, kot tudi drugi zavezniški vojaki, (Heinemann, 32) pa je po drugi strani o tem razmeroma malo poročil. “O teh dogodivščinah smo malo govorile, kolikor pa je bilo znanega, smo še vedno opravičevale.“ (M.Z.) Žrtve nasilja so vzele nasilje nase kot kazen za svoj greh: to je, da so sploh bile. Zlasti slovenske interniranke so ta del življenja v Ravensbrücku potlačile tudi iz ideoloških razlogov: “O neprijetnih doživetjih s sovjetskimi (in drugimi zavezniškimi) vojaki bivše jetnice ne pišejo; takšne stvari so, pač iz osebnega in političnega razočaranja, zagreble prav na dno zavesti.“ (Zbornik Ravensbrück, 746)

B O R E C

- Max Abraham: Juda verrecke, Teplitz - Schönau 1934.
- Slavko Abram: Izjava (Ljubljana 1952); arhiv Pomorskega muzeja Sergej Mašera Piran, P 4426.
- Robert Abzug: Inside the Vicious Heart, New York - Oxford 1985.
- Walter Adam: Nacht über Deutschland, Wien 1947.
- Lucie Adelsberger: Auschwitz, Berlin 1956.
- Marija Ahtik: Pesmi; arhiv Muzeja revolucije Celje, fascikel F.
- Jani Alič: Naše drugo rojstvo; TV-15 18/15, Ljubljana 1980.
- Als Jude in Dachau; Konzentrationslager, 77-89.
- Erich Altmann: Im Angesicht des Todes, Luxemburg 1947.
- Vika Ambrožič: Najstrašnejši dnevi za žico; Železar 12/24-26, Jesenice 1970.
- Jean Améry: Jenseits von Schuld und Sühne, München 1966.
- Werner Angres: Generation zwischen Furcht und Hoffnung, München 1985.
- Robert Antelme: Das Menschengeschlecht, München - Wien 1987.
- Ernst Antoni: KZ - Von Dachau bis Auschwitz, Frankfurt 1979.
- Francka Anžur: In vendar nas niso uničili; Glas Saturnusa 5/9, Ljubljana 1963.
- Bruno Apitz: Nackt unter Wölfen, Halle/Salle 1960.
- Appaling facts. Letters from German Concentration Camps, London 1935.
- Maria Massariello Arata: Il ponte dei corvi, Milano 1979.
- Ino Arndt: Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück; Rothfels & Escheburg eds., 93-129.
- Sabine Asgodom ed.: "Halts Maul - sonst kommst nach Dachau!"; Köln 1983.
- Anatolij Aslanov & Julie Šišinová: Medicína na scestí, Praha 1981.
- Iztok Auser: Dachau; Sava 2/4, Kranj 1961.
- Vinko Avenak: Dachau - kraj prekleti!; Dolenjski list 13/26, Novo mesto 1962.
- Dušan Azanjac et al. eds.: Otpor u žicama, Beograd 1969.
- Justin Ažman: Kako sem postal vojni zločinec; TV-15 15/34, Ljubljana 1977.
- Stefan Badeni: A Stranger to Hell, Padstow 1988.
- Leonard Baker: Days of Sorrow and Pain, New York - London 1978.
- Mike Bal: Sexuality, Sin, and Sorow: The Emergence of Female Character (A Reading of Genesis 1-3); Suleiman ed., 317-338.
- Dan Bar-On: Legacy of Silence, Cambridge - London 1989.
- Arturo Barea: Introduction; Lingens-Reiner.
- František Bárta: Pod Goethovým dubem, Praha 1946.
- Walter Bartel et al.: Buchenwald, Berlin 1960.
- Bogdan Bartnikowski: Dzieciństwo w pasiakach, Warszawa 1989.
- Anton Batagelj: Odgovori na anketo (Lokavec s. d.); arhiv Goriškega muzeja Nova Gorica, fond Memoari, fascikel 31, mapa 3.
- Yehuda Bauer & Nathan Rotenstreich eds.: The Holocaust as Historical Experience, New York - London 1981.
- Bruno Baum: Die letzten Tage von Mauthausen, Berlin 1965.
- Gregory Baum: Christian Theology after Auschwitz, London 1976.
- Jožica Bec-Fakin: Zbornik Ravensbrück - pisanje spominov (Jesenice 1962); arhiv Gorenjskega muzeja Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.
- Lidia Beccaria Rolfi & Anna Maria Bruzzone: Le donne di Ravensbrück, Torino 1978.
- Johannes Becher ed.: Buchenwald, Berlin 1960.
- Werner Beckert: Die Wahrheit über das Konzentrationslager Buchenwald, Buchenwald - Weimar 1945.

- Mira Bedenk-Bajc: Taboriščna številka 26868; arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, škatla 334.
- Lucie Begov: Mit meinen Augen, Gerlingen 1983.
- Hans Beimler: Four Weeks in the Hands of Hitler's Hell-Hounds, London 1934.
- Milenko Beljanski: Četiri susreta sa ljudima, Novi Sad 1967.
- Giorgina Bellak & Giovanni Melodia: Donne e bambini nei lager nazisti, Milano 1961.
- Josef Beneš ed.: Ecce homo, Praha 1959.
- Vaclav Berdych: Mauthausen, Praha 1959.
- Karin Berger: Zwischen Eintopf und Fließband, Wien 1984.
- Sam Berger: Die unvergeßlichen sechseinhalb Jahr meines Lebens 1939-1945, Frankfurt 1985.
- Zdena Berger: Tell Me Another Morning, London 1962.
- Bericht des Kommission des Int. Kom. über die Zustände in dem Frauen-Invaliden Lager und Frauenspital (Mauthausen 1945); arhiv Muzeja ljudske revolucije Slovenije Ljubljana, fascikel Mauthausen - Ebensee, mapa Arhiv Toneta Dolinška.
- Christian Bernardac a: Deveti krug, Zagreb 1981.
- Christian Bernardac b: Gole lutke, Zagreb 1981.
- Christian Bernardac c: Liječnici nemogućeg, Zagreb 1981.
- Christian Bernardac č: Liječnici zločinci, Zagreb.
- Christian Bernardac d: Zaboravljeni holokaust, Zagreb 1981.
- Janko Bernik: Spomini na zapore in taborišča; Loški razgledi 17 in 21, Škofja Loka 1970-1974.
- Alberto Berti: Viaggio nel pianeta nazista, Milano 1989.
- Bruno Bettelheim a: Surviving and Other Essays, London 1979.
- Bruno Bettelheim b: The Informed Heart, New York 1979.
- Fedor Bevc: Očetova solza; Borec 11/8, Ljubljana 1958.
- Živan Bezić: U sjeni krematorija, Split 1976.
- Jadwiga Bezwińska ed.: Amidst a Nightmare of Crime, Oświęcim 1973.
- Jadwiga Bezwińska & Danuta Czech: Quand l'homme n'est plus qu'un numero, Kraków 1958.
- Pieke Biermann ed.: "Wir sind Frauen wie andere auch!"; Reinbek 1980.
- Vali Biktašev: My starše svoje smerti, Ufa 1973.
- Halina Birenbaum: Nadzieja umiera ostatnia, Warszawa 1988.
- Aldo Bizzarri: Mauthausen - città ermetica, Roma 1946.
- Bled v borbi za svobodo, Bled 1959.
- František Bláha: Medicina na smrti, Praha 1946.
- Franc Blaj: Odgovori na vprašanja; arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, škatla 334.
- R. Blank: Mrtvý se vrátil, Praha 1945.
- Terezija Blažič: Moja pot v internacijo (Gorenja vas nad Škofjo Loko s. d.); arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 d.
- Marc Bles: Child At War, London 1990.
- Hans Peter Bleuel: Strength Through Joy. Sex and Society in Nazi Germany, London 1973.
- Gisela Bock a: Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State; Briendenthal et al., 271-296.
- Gisela Bock b: Zwangssterilisation im Nationalsozialismus, Opladen 1986.
- Gisela Bock c: "Keine Arbeitskräfte in diesem Sinne"; Biermann ed., 70-107.
- David Boder: I didn't interview the dead, Urbana 1949.
- Eric Boehm: We Survived, Santa Barbara 1966.
- Karl-Heinz Böhle: Bewahrtes Vermächtnis, Dresden s. d.
- Tadeus Borowski: This way for the Gas, Ladies and Gentlemen, London 1967.
- Gerhard Botz: Überleben im Holocaust; Glas-Larsson, 9-74.
- Jakob Boulanger: ... s čislem na srdci, Praha 1960.
- Margaret Bourke-White: Portrait of Myself, New York 1963.
- Leon Branny: Partyzlem śmierci w oczy, Katowice 1970.
- Karl Brauer & Kurt Beyer: Das eiserne Tor zur Hölle Buchenwald, Halle / Salle 1945.
- Anna Bravo & Daniele Jalla eds.: La vita offesa, Milano 1987.
- Willi Bredel: Als sozialdemokratisch Arbeiter im Konzentrationslager Papenburg, Moskau - Leningrad 1935.
- Emil Brežáček: Jak se Himmler, Hess a Henlein na Vsetíně nenaobědovali, Vsetín 1946.
- Milan Brezovar et al.: Okupatorjevi zapori in taborišča, Ljubljana 1960.

- Renate Bridenthal et al. eds.: *When Biology Became Destiny*, New York 1984.
- Jon Bridgman: *The end of the Holocaust*, London 1990.
- André Brissaud & Jean Mabire: *Noć i magla*, Zagreb 1977.
- Pery Broad: *KZ - Auschwitz, Oświęcim* 1969.
- Vincent Brome: *The Way Back*, London 1957.
- Christine Brooke-Rose: *Woman as a Semiotic Object*; Suleiman ed., 305-316.
- Martin Broszat ed.: *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager*, Stuttgart 1970.
- Hilda Browning: *Women Under Fascism and Communism*, London 1934.
- Dino Brugioni & Robert Poirer: *The Holocaust Revisited*, Washington 1967.
- Antonia Bruha: *Ich war keine Heldin*, Wien - München - Zürich 1984.
- Margarete Buber-Neumann a: *Als Gefangene bei Stalin und Hitler*, Stuttgart 1968.
- Margarete Buber-Neumann b: *Kafkova přítelkyně Milena*, Toronto 1982.
- Buchenwalder Häftlingen: *Konzentrationslager Buchenwald*, Wien 1946.
- Erika Buchmann: *Die Frauen von Ravensbrück*, Berlin 1959.
- Ana Budič: *Drobci o nemški internaciji*; arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fascikel Taborišča I, mapa Nemška taborišča.
- Adam Bujak: *Oświęcim*, Warszawa s.d.
- Alfred Bunzol: *Erlebnisse eines politischen Gefangenen im Konzentrationslager Buchenwald*, Weimar 1946.
- Adolf Burger: *Číslo 64401 mluví*, Praha 1945.
- Felix Burger: *Juden in brauner Hölle*, Prag s. d.
- Kurt Bürger: *Aus Hitlers Konzentrationslagern*, Moskau - Leningrad 1934.
- Pavel Burkeljč: *Novoletne noči med partizani in internanci*; *Zasavski tednik* 16/1-2, Trbolje 1963.
- Hugo Burkhard: *Tanz mal Jude!*, Nürnberg 1967.
- Christopher Burney: *Solitary Confinement & The Dungeon Democracy*, London 1984.
- Judith Butler: *Gender Trouble*, New York - London 1990.
- Pat Caplan ed.: *The Cultural Construction of Sexuality*, London - New York 1989.
- Emil Carlebach et al.: *Buchenwald*, Köln 1988.
- Igor Caruso: *Socijalni aspekti psihoanalize*, Beograd 1969.
- Central commission for investigation of German crimes in Poland: *German Crimes in Poland*, Warsaw 1946/47.
- Milan Cilenšek: *Mauthausen - temna preteklost*; *Elektrovina* 7/6, Maribor 1969.
- Dolfe Cizelj: *Odgovori na vprašanja* (Maribor 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Geoffrey Cocks: *Psychotherapy in the Third Reich*, New York 1985.
- Elie Cohen: *Human Behavior in the Concentration Camp*, New York 1953.
- Lojze Colarič: *Bil sem samo številka 61289*; *Dolenjski list* 13/25, Novo mesto 1962.
- Mary Constanza: *The Living Witness*, New York - London 1982.
- John Costello: *Love, Sex and War 1939-1945*, London 1985.
- Edward Crankshaw: *Gestapo - Instrument of Tyranny*, New York 1956.
- Len Crome: *Unbroken*, London 1988.
- Nicholas Culpepper: *A directory for midwives: or, A Guide for Women*, London 1651.
- Nikola Cvetič: *Himmlerov pokusni kunič*, Zagreb 1965.
- Joseph Czarnecki: *The Lost Traces*, New York 1989.
- Czechoslovak Doctors: *Medical Science Abused*, Prague 1946.
- Marija Čanžek-Hojnik: 88650 - Ravensbrück (Ješenca 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Viktor Čeh: *V vrtincu krutosti in zla...*; *TV-15* 8/51, Ljubljana 1970.
- Mara Čepič: *Pustite vse upe - vi, ki vstopate*; 7 dni 21/27-37, Maribor 1971.
- Ignac Čokl: *Spomini na "pogrebno komando"*; *Tedenska tribuna* 9/5-6, Ljubljana 1961.
- Zdravko Čolić et al. eds.: *Da se ne zaboravi*, Sarajevo 1961.
- Pierre Daix: *Poslední pevnost*, Praha 1954.
- O. Dan'skij: *Hoču žiti!*, Mjunhen 1946.
- James Davies ed.: *When Men Revolt - and Why*, New York - London 1971.
- Lucy Dawidowicz: *The War Against the Jew 1933 - 1945*, London 1975.
- Joszef Debreczeni: *Hladni krematorijum*, Beograd 1951.
- Jacques Delarue: *Historia gestapoa*, Zagreb 1966.
- Ebbo Demant ed.: *Auschwitz - "Direkt von der Rampe weg..."* Reinbek 1979.

Terrence Des Pres: *The Survivor*, New York 1976.

Deutsche Konzentrations- und Gefangenenlager. Was die amerikanischen und britischen Armeen vorfanden. April 1945.

Andrea Devoto: *Il comportamento umano in condizioni estreme*, Milano 1985.

Andrea Devoto & Massimo Martini: *La violenza nei lager*, Milano 1981.

Udo Dietmar: "Haftling...X...in der Hölle auf Erden!", Weimar 1946.

Joel Dimsdale ed.: *Victims and Perpetrators*, Washington 1980.

Rudolf Diels: *Lucifer ante portas*, Zürich 1949.

Barbara Distel: *Konzentrationslager Dachau*, Brüssel 1972.

Barbara Distel & Ruth Jakusch: *Konzentrationslager Dachau 1933 - 1945*, Brüssel - München 1978.

Žarko Djordjević: *Pakao*, Beograd 1974.

dk: *Pozabila sem biti ženska*; TV-15 5/28, Ljubljana 1967.

Wanda Dobaczewska: *Kobiety z Ravensbrück*, Warszawa 1946.

Stanisław Dobosiewicz: *Mauthausen Gusen obóz zagłady*, Warszawa 1977.

Viktor Dobrovolný: *Mučili člověka*, Praha 1945.

Wolfgang Dohmen: *Auschwitz*, Berlin 1966.

Elica Dolenc: *Za bodečo žico...*; *Zrcalo dela* 3/1, Maribor 1960.

Janet Dolgin et al.: *Symbolic Anthropology*, New York 1977.

Anton Dolinšek: *Povratek iz pekla*; *Slovenski poročevalec* 6/31, Ljubljana 1945.

Jan Domagała: *Ci, który przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957.

Alexander Donat: *The Holocaust Kingdom*, New York 1965.

Rudolf Dostál: *Dachavske vzpomínky* (Litovel 1964); arhiv Historický ústav Čs. armady Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků, dok. št. 106.

Jack Douglas ed.: *Observation of Deviance*, New York 1970.

Ivan Dragar: *Spomini iz taborišča "Dachau"*; arhiv MNO Maribor, škatla 334.

Joseph Drexel: *Rückkehr unerwünscht*, Stuttgart 1978.

Klaus Drobisch: *Widerstand hinter Stacheldraht*, Berlin 1962.

Vladimir Drobnyak: *Lubanje kao ratni trofeji*; *Vjesnik*, Zagreb, 29. 7. 1990.

Denise Dufournier: *Ravensbrück*, London 1948.

Gerhard Durlacher: *Stripes in the Sky*, London 1991.

Deborah Dwork: *Children With A Star*, New Haven - London 1991.

Ludo van Eeckhaut: *Eto bylo v Dahau*, Moskva 1975.

Lucile Eichengreen: *Von Asche zum Leben*, Hamburg 1992.

George Eisen: *Children and Play in the Holocaust*, Amherst 1988.

Aziel Eisenberg: *The Lost Generation*, New York 1982.

Fritz Ecker: *Die Hölle Dachau; Konzentrationslager*, 13-53.

Norbert Elias: *The History of Manners*, Oxford 1983.

Elro: *I did survive*, London 1978.

Berndt Engelmann: *In Hitler's Germany*, London 1988.

Jožica Fajdiga-Benčič (Kranj s.d.): *Odgovori*; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.

Anton Fajfarič: *Spomini iz koncentracijskih taborišč: Dachau, Buchenwald in Litomarci; Aluminij* 3/10 - 11, Kidričevo 1965.

Emanuel Faltus ed.: *Almanach Dachau*, Praha 1946.

Anthony Faramus: *Journey into darkness*, London 1990.

Ernst Federn: *Witnessing Psychoanalysis*, London 1990.

Leontina Federová: *Je to tak těžké uvěřit, Mýto* 1946.

Konnilyn Feig: *Hitler's Death Camps*, New York - London 1979.

Fania Fénelon: *Ženski orkestar*, Zagreb 1985.

Otto Fenichel: *Psihoanalitička teorija neuroza*, Beograd - Zagreb 1961.

Benjamin Ferencz: *Less than slaves*, Cambridge /Massachusetts/ - London 1979.

David Fernbach: *Introduction*; Heger.

Jerzy Ficowski: *Die Vernichtung*; Zülch, 91-112.

France Filipič: *Pojoci konji*, Ljubljana 1961.

France Filipič ed.: *Z očmi, zazrtimi v svobodo*, Ljubljana 1966.

- Milan Finc a: Odgovori na vprašanja (Ptuj 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Milan Finc b: Spomini na zapore in taborišča (Ptuj s. d.); arhiv Pokrajinskega muzeja Ptuj, fascikel Taborišča.
- Gerard Fleming: Hitler und die Endlösung, Wiesbaden - München 1982.
- Florjan, glej Sveto Kobal.
- Jerzy Frąckiewicz: Oświęcim w fotografii artystycznej, Oświęcim 1962.
- Viktor Frankl a: Psiholog v taborišču smrti, Celje 1983.
- Viktor Frankl b: The Doctor and the Soul, New York 1986.
- Berta Frantar: Iz življenja internirancev; Tržiški vestnik 9/5, Tržič 1960.
- Regina Franza-Vergan: Življenjepis (Izola 1960); arhiv INZ Ljubljana, fasc. Taborišča II.
- Jiří Frenkl: Hořící nebesa (Praha 1958); arhiv HÚČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků, dok. št. dok. št. 132.
- Sigmund Freud: Totem i tabu; Odabrana dela Sigmunda Frojda, 4. knjiga, Novi Sad 1973.
- Julius Freund: O Buchenwald!, Klagenfurt 1945.
- Robert & Nancy Frey: The Imperative of Response, Boston - London 1985.
- Hedi Fried: Fragments of a Life, London 1990.
- Filip Friedman: This was Oswiecim, London 1946.
- Mali Fritz: Essig gegen den Durst, Wien 1986.
- Erich Fromm: Kriza psihoanalize, Ljubljana 1973.
- Norbert Frýd: Kartoteka živih, Ljubljana 1959.
- Ebi Gabor: The Blood Tattoo, Dallas 1987.
- Friedrich von Gager: Der Retter von Mauthausen, Wien 1948.
- John Gagnon & William Simon: Sexual Conduct, Chicago 1973.
- Józef Garliński: Fighting Auschwitz, London 1976.
- Martha Gellhorn: The face of war, London 1986.
- Stana Gerk et al. eds.: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, Ljubljana 1970.
- Thomas Geve: Youth in Chains, Jerusalem 1958.
- Gustav Gilbert: Nürnberški dnevnik, Murska Sobota 1981.
- Martin Gilbert: Auschwitz and the Allies, New York 1981.
- Anton Gill: The Journey Back From Hell, London 1988.
- Jerzy Giza & Wiesław Morasiewicz: Z zagadnień popełdów w obozach koncentracyjnych; Przegląd lekarski 1, Warszawa 1973.
- Karolina Głab-Wiszniewska: Detronizacja królowej; Nowakowski ed., 11-26.
- Margareta Glas-Larsson: Ich will reden, Wien 1981.
- Franc Globočnik: Dve leti v taborišču; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau; prispevke je zbral Vekoslav Mlekuž, hrani jih Vlasto Kopač, Ljubljana.
- Božidar Godec: Pokol dachauske divjadi; Lovec 58/2, Ljubljana 1975.
- Mihael Godec: Dnevnik (Dachau 1944/45); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Ferdo Godina ed.: Spomini na partizanska leta, 2. knjiga, Ljubljana 1974.
- Kazimierz Godorowski: Psychologia i psychopatologia hitlerowskich obozów koncentracyjnych, Warszawa 1985.
- Victor Gollancz a: What Buchenwald really means, London 1945.
- Victor Gollancz b: Leaving them to their fate: the ethics of starvation, London 1946.
- Victor Gollancz c: In Darkest Germany, London 1947.
- Malka Golob: Izjava (Lovrenc na Pohorju 1958); arhiv INZ Ljubljana, fond Slovenke v NOB, fascikel 15.
- Anica Goropevšek: Vsak dan: bikovke, psi in kri...; Celjski tednik 13/9, Celje 1964.
- Tone Gortnar: Dachau 3K; TV-15 19/2-10, Ljubljana 1981.
- Wincenty Gortat: Zakładnicy z pierwszego miliona, Londyn 1975. (1. I prečrtan)
- Erwin Gostner: 1000 Tage im KZ, Innsbrück s. d.
- Anton Gošnik: Šest mesecev v lagerju smrti; Borec 43/10, Ljubljana 1991.
- Alex Grobman & Daniel Landes eds.: A Genocide, Los Angeles - Chappaqua 1983.
- Joana de Groot: 'Sex' and 'race': the construction of language and image in the nineteenth century; Mendus & Rendall eds., 89-128.
- Vasilij Grossman & Il'ja Erenburg: Černaja kniga, Ierusalim 1980.
- Richard Grunberger: A Social History of the Third Reich, Harmondsworth 1977.

- Stanisław Grzesiuk: Pięć lat kacetu, Warszawa 1987.
- Albert Haas: The Doctor and the Damned, London 1984.
- Sergei Hackel: One, of the Great Price, London 1965.
- Cynthia Haft: The Theme of Nazi Concentration Camps in French Literature, The Hague - Paris 1973.
- Dagmar Hajkova et al.: Ravensbrück, Praha 1960.
- Jan Hajšman: V drápech bestie, Praha 1947.
- Jože Hameršak a: KT Dachau; arhiv INZ Ljubljana, fond Medvojni spomini, in arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 c.
- Jože Hameršak b: Spomini; arhiv Tehniškega muzeja Železarne Jesenice, fond Spomini in življenjepisi.
- Margarete Hannsmann: Aufzeichnungen über Buchenwald, Frankfurt 1978.
- Kitty Hart a: I am alive, London 1969.
- Kitty Hart b: Return to Auschwitz, London 1981.
- Wolfgang Harthausen: Der Massenmord an Homosexuellen im Dritten Reich; Schlegel ed., 7-37.
- Fey von Hassell: A Mother's War, London 1990.
- Arthur Haulot & Ali Kuci: Dachau, Bruxelles 1945.
- Heinz Heger: The Men with the Pink Triangle, London 1980.
- Bruno Heilig: Men Crucified, London 1941.
- Eugene Heimler a: Night of the Mist, London 1959.
- Eugene Heimler b: Children of Auschwitz; George Mikes ed., 1-24.
- Marlene Heinemann: Gender and Destiny, New York 1986.
- Per Helweg-Larsen et al.: Famine disease in German concentration camps, Copenhagen 1952.
- Robert Edwin Herzstein: The war that Hitler won, London 1979.
- Sales Hess: Dachau - eine Welt ohne Gott, Nürnberg 1946.
- Christoph Haubner et al.: Lebenszeichen, Göttingen 1987.
- Marc Hillel: Arhivi upanja, Ljubljana 1978.
- Etti Hillesum: Ety, London 1983.
- Werner Hirsch: Hinter Stacheldraht und Gitter, Zürich - Paris 1934.
- Gerhard Hirschfeld ed.: The Policies of Genocide, London 1986.
- Rudolf Hoess: Commandant in Auschwitz, London 1959.
- Bedřich Hoffmann ed.: A kdo Vás zabije, Píerov 1946.
- Tadeusz Holuj: Konec našega sveta, Ljubljana 1966.
- Jože Homan: Škofja Loka - Begunje - Mauthausen - Ljubelj (Škofja Loka 1960); arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 e.
- Josef Hovadik: Osvěncim - tábor mrtvých, Vsetín 1945.
- France Hribar: Mauthausen, Maribor 1945.
- Antonín Hruban: Mauthausen, Prostějov 1945.
- Tončka Hudej: Ustna informacija; Ljubljana, december 1982.
- Nancy Huston: The Matrix of War: Mothers and Heros; Suleiman ed., 119-136.
- Internationales Lagerkomitee Buchenwald: Konzentrationslager Buchenwald, Weimar s. d.
- Polda Ipavec-Virjent: Spomini iz temnih dni (Kranjska gora 1961); arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.
- Tadeusz Iwaszko: Uczieczki więźniarek z KL Auschwitz; Zeszyty oświęcimskie 18, Oświęcim 1983.
- Franc Izlakar: Iz brezpravnih števil smo postali enakopravni člani družbe; Zasavski tednik 15/20, Trbovlje 1962.
- Livia E. Bitton Jackson: Elli. Coming of age in the Holocaust, London 1984.
- Stanisław Jagielski: Sclavus saltans, Warszawa 1946.
- Zenon Jagoda, Stanisław Kłodziński, Jan Masłowski: Oświęcim nieznan, Kraków 1981.
- Rudi Jahn ed.: Das war Buchenwald, Leipzig s. d.
- Korla Janak: W pazorach fašizma, Budyšin 1958.
- Jože Janež et al.: Umirali so v boju za svobodo, Murska Sobota 1968.
- Jože Jarc: Številka 67851 pripoveduje; Medvodski kurir 2/10-14, Medvode 1962.
- Milan Jariš: Oni příjdou, Praha 1963.
- Anda Jelincić-Andolšek: Bila sem v "Himmeltransportu"; Prosveta 57/250, Chicago 1960.
- Janko Jelovčan: Spomini na taborišče (Kranjska gora s. d.); arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 e.
- Franc Jeza: Spomini iz taborišča, Trst 1985.
- Maria Jezierska: Relacja (Milanówek s. d.); arhiv Państwowe muzeum w Oświęcimiu, mapa Oświadczenia 8.
- Tadeusz Joachimowski: Relacja (Oświęcim 1970); arhiv PM Oświęcim, mapa Oświadczenia 70

Charles Joineau et al.: *Liberation*, Paris 1965.

Joseph Joos: *Leben auf Widerruf*, Olten 1946.

Josip Jošt a: *Spominski zapisi* (Dachau 1945); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa Spomini internirancev na nemška taborišča.

Josip Jošt b: *Pismo Glavnemu odboru RKS, Mestnemu odboru* (Ljubljana 1947); arhiv CK ZKS, fond Rdeči križ.

Josip Jošt c: *Slovenski Rdeči križ do 11. septembra 1944* (Ljubljana 1947); arhiv CK ZKS, fond Rdeči križ.

Voja Jovanović: *Kako su nestajali ljudi*, Beograd 1962.

Karel Jug: *Spomini na Mauthausen*; arhiv Muzeja revolucije Celje, fascikel 40.

Jugoslovanski narodni odbor: *Poslanica ameriški komandi taborišča* (Dachau 1945); arhiv INZ Ljubljana, fascikel, Taborišča I, mapa K. L. Dachau.

Branka Jurca: *Pod bičem*, Ljubljana 1946.

Duško Kalik' a: *Od onie dni*, Skopje 1951.

Dušan Kalik' b: *Zatamnjena stran*, Ljubljana 1968.

Rudolf Kalmar: *Zeit ohne Gnade*, Wien 1946.

Janina Kan-Hincz: *Ustna informacija*; Łódź, oktober 1992.

Karl Kandulov & Dimitŭr Dičkov: *Pŭt prez Buhenvald*, Sofija 1988.

Miroslav Kárný: *Terezínský rodinný tábor v Birkenau*; *Sborník historický* 26, Praha 1979.

Drago Kastelic: *Uropali so ji otroka; Naša žena* 25/4, Ljubljana 1965.

Ka-tzetnik a: *Baraka s punčkami*, Ljubljana 1964.

Ka-tzetnik b: *Sunrise over Hell*, London 1978.

Benedikt Kautsky: *Teufel und Verdammte*, Wien 1948.

Štefka Kavčič: *Bila sem le številka* 26915; *Glas Saturnusa* 5/9, Ljubljana 1963.

Franc Kavčič: *Nekaj spominov iz težkega življenja v Mauthausnu...* (Šentjuri 1981); arhiv Komisije za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri RO ZZB NOV Slovenije.

G. R. Kay ed.: *Dachau, The Nazi Hell*, London 1939.

David Kemnitzer: *Sexuality as a Social Form*; Dolgin et al., 292-309.

Antoni Kepinski: *Tzw. "KZ-syndrom"*; Rawicz ed., 382-392.

Jurica Kerbler & Tomislav Novak: *Istina o Buchenwaldu*, Zagreb 1978.

Stephen Kern: *Anatomy and Destiny*, Indianapolis - New York 1975.

Sim Kessel: *Hanged at Auschwitz*, London 1975.

Hannelore Kessler: *"Die deutsche Frau"*, Köln 1981.

Wanda Kiedrzyńska: *Ravensbrück*, Warszawa 1961.

Wiesław Kielar: *Anus mundi*, Ljubljana 1982.

Egon Erwin Kisch: *Zajatec Hitlerův*, Praha 1933.

Jože Klančnik: *Potem smo šli v Auschwitz*; *Celjski tednik* 13/36, Celje 1964.

Serge Klarsfeld: *David Olère*, New York 1989.

Minka Kleindinst: *Življenje v lagerju*; arhiv TM Železarne Jesenice, fond Spomini.

K. O.: *Bil sem taboriščna številka* 59689...; *Dolenjski list* 17/32, Novo mesto 1966.

Cveto Kobal: *K.L. Mauthausen, Jesenice* 1944.

Drago Kocmut: *Spominski zapisi* (Velika Nedelja 1946); arhiv MNO Maribor, škatla 334.

Dragoljub Kočić: *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941-1945*, Beograd 1989.

Pavla Kogelnik: *Življenjepis interniranke* (Žerjav 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.

Eugen Kogon: *Der SS-Staat*, Frankfurt 1959.

Hanna and Walter Kohner: *Hanna and Walter*, Harmondsworth 1986.

Vladimir Komidar: *Politična internacija - visoka šola družbotvornosti* (Ljubljana 1964); arhiv biblioteke Slovenske akademije znanosti in umetnosti Ljubljana.

Milan Konečnik: *Odgovori na vprašanja* (Maribor 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.

Franc Konobelj ed.: *Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik I-II*, Jesenice 1964-1969.

Konzentrationslager, Karlsbad 1934.

Claudia Koonz: *Mothers in the Fatherland*, London 1986.

Vlasto Kopač & Franc Žemva: *Politično in organizacijsko delo jugoslovanskih komunistov v koncentracijskem taborišču Dachau*; arhiv KBPZII.

Antonija Kordon: *Koncentracijsko taborišče Auschwitz*; arhiv Revirskega muzeja Trbovlje, fond Radijske oddaje.

- Marija Koren: Nekega zimskega dopoldneva... (Martuljek s. d.); arhiv TM Železarne Jesenice, škatla 5, mapa taborišče Auschwitz.
- Terezija Koren: Spomini iz internacije in o delu na vasi (Idrsko s. d.); arhiv GM Nova Gorica, fond Memoari, fascikel 34, mapa 4.
- Viktor Kosovel: Skozi taborišča smrti; arhiv INZ Ljubljana, fond Medvojni spomini.
- Silva Kovač: Spominska knjiga (Ravensbrück 1945); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Taborišča.
- Marija Kovač-Zupančič: Odgovori na vprašanja (Ljubljana 1979); arhiv Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, fond Spomini in izjave.
- Pavla Kovačič a: Auschwitz, Cleveland 1961.
- Pavla Kovačič b: Moji spomini in doživetja; arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Taborišča, mapa KZ Auschwitz.
- Libuša Kovar: Kanček zadoščenja; Večer 22/6-7, Maribor 1966.
- Adam Kozaczka: Cien antropoida, Kraków 1977.
- Ivanka Kozar: Odgovori; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.
- Lojz Kraigher: Na robu življenja, Ljubljana 1961.
- Lojze Krakar & Milan Kumar: Od tod so bežale še ptice, Ljubljana 1962.
- Marjan Kralj: Bil sem le številka 86753; Ljubljanski dnevnik 16/138, Ljubljana 1966, in Prosveta 57/162, Chicago 1966.
- Vladimir Kralj: Mož, ki je strigel z ušesi, Ljubljana 1961.
- Neža Kramberger: Spominski zapisi; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Jože Kranjc: Spomini; arhiv Mestnega muzeja Ljubljana, zbirka spominskega gradiva.
- Dušan Kraševac: Skozi temo svobodi nasproti; Skozi TAM 11/1-12, Maribor 1963.
- František Kraus: Plyn, plyn... pak oheň, Havlíčkův brod 1946.
- Ota Kraus & Erich Kulka a: Noc a mlha, Praha 1958.
- Ota Kraus & Erich Kulka b: The Death Factory, Oxford 1966.
- Helmut Krausnick et al.: Anatomy of the SS State, London 1968.
- Marjan Kraut ed.: Nikoli več, Maribor 1963.
- George Kren & Leon Rappoport: The Holocaust and the Crisis of Human Behavior, New York - London 1980.
- Vladimir Krivic ed.: Ljubljana v ilegali, 4. knjiga, Ljubljana 1970.
- France Križnar: Ne vdaj se, fant, Ljubljana 1968.
- Ladislav Krmec: Težka pot skozi leta okupacije; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 e.
- Jože Kroflič: S coklami skozi pekel; Dnevnik 11/113, Ljubljana 1972.
- Stefan Krukowski: Bylem kapo, Warszawa 1963.
- Leon Krulak: Zapisnik o izjavi (Gusen 1945); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Mauthausen - Ebensee, mapa Arhiv Toneta Dolinška.
- Linka Ksela: Taborišče smrti - Auschwitz; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Michał Kubiak: Tacy byliśmy, Warszawa 1981.
- Ina Kuckuc: Der Kampf gegen Unterdrückung, München 1975.
- Günter Kühn: Stänker als die Wölfe, Berlin 1988.
- Heinz Kühnrich: Der KZ-Staat 1933-1945, Berlin 1983.
- Edgar Kupfer-Koberwitz: Die Mächtigen und die Hilflosen, Stuttgart 1957-1960.
- Władisław Kuraszkiewicz: Język polski w obozie koncentracyjnym, Lublin 1947.
- Eulalia Kurdej: Relacja (Oświęcim 1969); arhiv PM Oświęcim, mapa Oświadczenia 66.
- Živko Kustić: Dobrovoljac bunkera gladi, Zagreb 1968.
- Tadej Labernik: Črna prst Dachaua; TV-15 13/19, Ljubljana 1975.
- Marija Lacko-Kolar: Da ne pozabimo; Naša žena 21/9, Ljubljana 1961.
- Jean Laffitte: Preživel, Maribor 1960.
- Szymon Laks: Gry oświęcimskie, Londyn 1979.
- Dušan Lalević a: Zapiski iz Dachaua, Ljubljana 1947.
- Dušan Lalević b: Dahau, Beograd 1955.
- Hermann Langbein: Menschen in Auschwitz, Wien 1972.
- Lawrence Langer: Versions of Survival, Albany 1982.
- Wolfgang Langhoff: Die Moorsoldaten, Zürich 1935.
- Jožko Lánik a: Oswiecim, hrobka štyroch miliónov ľudí, Bratislava 1949.

- Jožef Lánik b: Čo Dante nevidel, Bratislava 1965.
- Sonja Lapajne-Oblak: Ravensbrück, Ljubljana 1975.
- Christopher Lasch: The Minimal Self, New York - London 1984.
- Vera Laska ed.: Women in the resistance and the Holocaust, Westport - London 1983.
- Rüdiger Lautmann ed.: Seminar: Gesellschaft und Homosexualität, Frankfurt 1977.
- Evelyn Le Chêne: Mauthausen, London 1971.
- Edmund Leach: Magic Hair; Jomal of the Royal Anthropological Institute, Vol. 88, Part II, London.
- Henri Lefebvre: Kritika svakidašnjeg života, Zagreb 1959.
- Robert Leibbrand: Buchenwald, 1945.
- Hermann Lein: Als 'Innizengardist' in Dachau und Mauthausen, Wien 1988.
- Isabella Leitner: Fragments of Isabella, New York - London 1978.
- Olga Lengyel: Five Chimneys, London 1959.
- Johann Lenz: Dachau, Celovec 1966.
- Mara Lešnik: Partizanska postojanka v naši hiši (Maribor 1958); arhiv INZ Ljubljana, fond Slovenke v NOB, fascikel 15.
- Mara Letonja-Pograc: Dolga je bila pot; TV-15 18/9-13, Ljubljana 1980.
- Maurice Lever: Povijest dvorskih luda, Zagreb 1986.
- Primo Levi a: Se questo è un uomo, Torino 1958.
- Primo Levi b: La tregua, Torino 1963.
- Bolesław Włodzimierz Lewicki: Wiesz, tak jest, Łódź 1974.
- Pelagia Lewinska: Vingt mois a Auschwitz, Paris 1945.
- Ian Lewis: Social Anthropology in Perspective, Cambridge 1988.
- Ella Lingens-Reiner: Prisoners of Fear, London 1948.
- Robert Jay Linton: The Nazi Doctors, London 1986.
- Bohuslav Lisický: Konzentrationslager Buchenwald, Praha 1945.
- Irmgard Litten: A Mother Fights Hitler, London 1940.
- Karel Littloch: Mauthausen, lágr smrti, Praha 1946.
- Marija Logar: Po zaporih in taboriščih, doma in na tujem; Borec 41/2, Ljubljana 1989.
- Valentin Logunov: V podpol'e Buhenva'da, Rjazan' 1963.
- Leopold Lončar: Izjava (Ljubljana 1952); arhiv PM Sergej Mašera Piran, P 4427.
- Bohumil Lonek: Dojmy z Mauthausenu, Praha 1946.
- František Loubal: Lidé beze jména, Brno 1945.
- Vlastimil Louda: Křížovou cestou nacistického pekla, Praha 1945.
- Mieczysław Lurczyński: Reszta jest milczeniem, Londyn 1988.
- Macanovic: Gospodu Kapetanu T. C. Shechanu, Komandantu taborišča DP-6 (Ebensee, 9. 6. 1945); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Mauthausen - Ebensee, mapa Arhiv Toneta Dolinška.
- Wanda Machlejd ed.: Experimental operations on prisoners of Ravensbrück concentration camp, Poznań - Warszawa 1960.
- Dorica Makuc: Ravensbrück - edino izključno žensko taborišče; Primorski dnevnik 36/101, Trst 1980.
- Ivan Makuc: Dnevi, ki jih ne bom pozabil!; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.
- Jaromír Malý & Josef Melichar: Dachau symbol české síly, vzdoru a oběti, Praha 1945.
- Max Mannheimer: Vzpomínky, München 1986.
- Roger Manwell: Gestapo, Zagreb 1977.
- Václav Mareš: Co Dante neviděl (Praha 1963); arhiv HÚČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků, dok. št. 413.
- Marian Markiewicz: Relacja (Oświęcim 1967); arhiv PM Oświęcim, mapa Oświadczenia 54.
- Anton Marolt a: Zapisnik paketov 1943-1944-1945 (Dachau - Allach 1943 - 1945); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa KZ Allach.
- Anton Marolt b: Tako je bilo; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau.
- Slavko Marolt: Sporočilo iz Oswiecima; Invalidski vestnik 37/10, Ljubljana 1960.
- Hans Maršálek: Die Geschichte des Konzentrationslager Mauthausen, Wien 1974.
- Hans Maršálek & Josef Kohl: Mauthausen, Wien 1955.
- Ilsa Maršálková: Osvěncim - tábor mrtvých, Vsetín 1945.

- M. G. Marunčak: *Systema nimec'kyh konctaboriv i polityka vynyščuvannja v Ukraïni*, Vinnipeg 1963.
- Jože Marušič: Številka 62080 iz Dachaua pripoveduje; *Skozi TAM 9/5*, Maribor 1961.
- Tomaž Mastnak: *Kriminalna demokracija*; *Filozofski vestnik* 1, Ljubljana 1989.
- Viktor Matejka ed.: *Niemals vergessen!*, Wien 1946.
- Zora Matijević: *Ravensbrück*, Zagreb 1946.
- Miloslav Matoušek a: *Buchenwald*, Praha 1945.
- Miloslav Matoušek b: *Buchenwald Through a Doctor's Eyes*; *Czechoslovak Doctors*, 42-57.
- Alphons Matt: *Einer aus den Dunkel*, Zürich 1988.
- Paul Matussek: *Internment in concentration camps and its consequences*, New York - Berlin 1975.
- Mirko Matyáš: *Jsem číslo 17.100*, Praha 1946.
- Micheline Maurel: *Ravensbrück*, London 1959.
- Pavel Mavrič: *Spomini na preživela leta v internaciji* (Maribor 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Arno Mayer: *Why Did the Heavens Not Darken*, London - New York 1988.
- Francka Meden: *Odgovori na anketo*; arhiv GM Nova Gorica, fond Memoari, fascikel 31, mapa 3.
- Vilko Menart: *Trije doživljaji iz Dachaua*; neobjavljeni prispevek za *Zbornik Dachau*.
- Albert Menasche: *Birkenau*, New York 1947.
- Susan Mendus & Jane Rendall eds.: *Sexuality and Subordination*, London - New York 1988.
- Alexander Menningen: *P. Jožef Kenterich - dobrotnik dachauskih sotrpinov*, Ljubljana 1979.
- Alwin Meyer: *Die Kinder von Auschwitz*, Göttingen 1990.
- Wanda Michalak ed.: *Oświęcim*, Warszawa 1987.
- George Mikes ed.: *Prison*, London 1963.
- Margaret Miles: *The Virgin's One Bare Breast*; Suleiman ed., 193-208.
- Miroslav Milivojević: *Logoraši*, Aleksinac 1970.
- Czesław Miłosz: *Zarobljeni um*, Beograd 1985.
- Sybil Milton: *Women in the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women*; Bridenthal et al., 297-333.
- Petro Mirchuk: *In the German Mills of Death 1941-1945*, New York 1985.
- William Mishell: *Kadish for Kovno*, Chicago 1988.
- Otis Mitchell ed.: *Nazism and the common man*, Cincinnati 1981.
- Alexander Mitscherlich & Fred Mielke: *Medicina brez človečnosti*, Ljubljana 1962.
- Avgust Mlatej: *V Dachau*; *Koroški fužinar* 16/4, Ravne na Koroškem 1966.
- Vekoslav Mlekuž: *Kruha*; neobjavljeni prispevki za *Zbornik Dachau*.
- Engelbert Monnerjahn: *Jetnik št. 29392*, Ljubljana 1976.
- Raymond Montegut: *Arbeit macht frei*, Ury 1973.
- George Moose: *Nationalism and Sexuality*, New York 1985.
- Miloslav Moulis: *Nikdo nesmi přežit*, Praha 1975.
- Boris Mrak ed.: *Srečanje političnih zapornikov in internirancev Primorske*, Koper 1970.
- Albin Mravlje: *Odgovori na vprašanja* (Maribor 1961); arhiv MLR Maribor, škatla 334.
- Ludvik Mrzel a: 59464; *Jež za žico* 1, Dachau 1945.
- Ludvik Mrzel b: *Plantaža*; *Slovenski zbornik* 1945, 350-352.
- Charlotte Müller: *Die Klemplerkolonne in Ravensbrück*, Frankfurt 1981.
- Filip Müller: *Auschwitz - Inferno*, London 1979.
- Benno Müller-Hill: *Murdeous Science*, Oxford 1988.
- Mark Münzel & Bernhard Streck eds.: *Kumpania und Kontrolle*, Giessen 1981.
- Erna Muser: *Recepti* (Ravensbrück 1945); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Taborišča.
- Erna Muser & Vida Zavrl eds.: *Ravensbrück*, Ljubljana 1971.
- N. J.: *Spomini na Auschwitz - pripoveduje številka 186932* (Murska Sobota s. d.); arhiv PM Murska Sobota, fond *Spomini in izjave*.
- Tinka Nadižovec-Baželj: *Matično taborišče Rawensbruck*; arhiv GM Kranj, fascikel, mapa 20 b.
- Zofia Nałkowska: *Medaljon*, Ljubljana 1963.
- Odd Nansen: *From Day to Day*, New York 1949.
- Simha Naor: *Kankengymnastin in Auschwitz*, Freiburg 1989.
- Bernd Naumann: *Auschwitz*, Frankfurt 1965.
- Lynda Nead: *Myth of Sexuality*, Oxford - London 1988.

- Václav Nedoma: Můj případ, Praha 1946.
- Ivan Nemec: Spomini na Buchenwald; arhiv INZ Ljubljana, fascikel Taborišča I, mapa Spomini, ki jih je zbral SKZ. Nemška koncentracijska taborišča, Celje 1971.
- Robert Nepraš: Pod knuto zloduchů, Kolín 1948.
- Václav Nesnídal: Dr Aug. Schubert, dachauský vězeň č. 21.127, Praha 1948.
- Johann Neuhäusler: So war es in Dachau, München 1960.
- Lubor Niederle: Rukověť slovanských starožitností, Praha 1953.
- Gizela Niševliver: Odgovori na vprašanja (Murska Sobota 1979); arhiv PM Murska Sobota, fond Spomini in izjave.
- Ernst Nolte: Fašizam u svojoj epohi, Beograd 1991.
- Sara Nomborg-Przytyk: Auschwitz: true tales from a grotesque land, Chapel Hill - London 1985.
- Karel Nosek: Příběh obyčejného člověka (Louny 1963/64); arhiv HÚČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků, dok. št. 70.
- Miloš Nový: Návrat nežádoucí, Praha - Brno 1946.
- Wilfrid Noyce: They Survived, London 1962.
- Stanisław Nowakowski ed.: Muzułman wraca do domu i inne pamiętniki więźniów hitlerowskich obozów koncentracyjnych, Kraków 1985.
- Miklós Nyiszli: Auschwitz, London 1973.
- Anton Oberlajt: Odgovori na vprašanja (Maribor 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Jona Oberski: Djetinstvo u logoru, Zagreb 1986.
- Jože Oblak: Taboriščna številka 127227 (Kranj s. d.); arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 e.
- Otto Oertel: Als Gefangener der SS, Oldenburg 1990.
- Henry Orenstein: I shall Live, Oxford 1988.
- Zofija Osojnik-Danijel: Spomini iz taborišča Ravensbrück (Ravne na Koroškem s. d.); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa Spomini internirancev na nemška taborišča.
- Vsevolod Osten: Vstan' nad bol'ju svoej, Moskva 1986.
- Jack Overduin: Faith and Victory in Dachau, St. Catharines 1978.
- Anton Ožinger ed.: Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije, Maribor 1978.
- Boris Pahor: Onkraj pekla so ljudje, Ljubljana 1958.
- Justina Pahor-Rakar: O delu na terenu in življenju v taborišču (Breginj s. d.); arhiv GM Nova Gorica, fond Memoari, fascikel 34, mapa 4.
- Nežka Pangerc-Petrič: Spomini na dneve nemške okupacije od leta 1941 - 1945 (Mežica 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Ernst Papanek & Erwin Linn: The boy who survived Auschwitz, s. l. 1964.
- Vincenzo Pappalettera: Tu passerai per il camino, Milano 1966.
- Pietro Pascoli: I deportati, Firenze 1961.
- Milan Pavlič: Izjava (Zagreb 1958); arhiv PM Sergej Mašera Piran, P 4430.
- Anne Pawelczyńska: Values and Violence in Auschwitz, Berkley - Los Angeles - London 1979.
- Alojz Pečko: Spomini (Lovrenc na Pohorju 1961); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa Spomini internirancev na nemška taborišča.
- Mihael Petek: Zapis izjave Francke Poljanec; arhiv Muzeja Trzič, mapa Spominski zapisi internirancev.
- Ida Petelin: Izjava (Pliskovica s. d.); arhiv Pokrajinskega muzeja Koper, fond Izjave.
- Maurice Petit: Plus jamais ça!, Paris 1965.
- Radomir Petković ed.: Ratna sećanja iz NOB 1941-1945, 3. knjiga, Beograd 1981.
- Stanko Petrov: Svećenik i žrtva, Split 1962.
- Falk Pingel: Resistance and Resignation in Nazi Concentration and Extermination Camps: Hirschfeld ed., 30-72.
- Ferdo Pinter a: Odgovori na vprašanja (Maribor 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Ferdo Pinter b: Prvi Slovenci v Dachauu; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau.
- Michał Piotrowski: Nie tylko w Ravensbrück, Warszawa 1991.
- Pismo Karlu Pirjevcu (Idrija 1944); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Mauthausen - Ebensee, mapa Spomini in pisma.
- Richard Plant: The pink triangle, Edinburgh 1987.
- Ivanka Plešnik: Spomini; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Josef Plojhar: Výmar - Buchenwald, Praha 1974.
- Franc Podgornik: Iz spominov v taborišču Mauthausen (Žirovnica s. d.); arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 e.

- Josef Podlaha: *Surgery and Medical Case of the Prisoners in the Mauthausen Concentration Camp; Czechoslovak Doctors*, 58-75.
- Draga Podlessek: Odgovori na vprašanja (Ljubljana 1979); arhiv PM Murska Sobota, fond Spomini in izjave.
- Ferdinand Pokorný: *V městě satanově, Velehrad* 1948.
- Walter Poller: *Arztsschreiber in Buchenwald*, Hamburg 1947.
- Wanda Póltawska: *And I am afraid of my dreams*, London 1987.
- Ciril Poštrak: Odgovori na vprašanja; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Ivan Potrč: *Podoba Slavke Klavore*; arhiv KBPZII.
- Matjaž Potrč: *Cenzurirano poglavje; Dialogi* 1-2, Maribor 1985.
- Raimund Poukar: *Die Schule der Konzentrationslager*; Matejka ed., 143-144.
- Vladimir Pozner: *Abstieg in die Hölle*, Berlin 1985.
- Zdenka Požar: *Spomini (Murska Sobota 1979)*; arhiv PM Murska Sobota, fond Spomini in izjave.
- Franc Požarnik a: *Tla so bila postelja, čevlji pa blazina; Koroški fužinar* 13/6-8, Ravne na Koroškem 1963.
- Franc Požarnik b: *Stepili smo se za surov krompir; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau*.
- Lojze Požun: *Trbovlje v NOB 1941-1945*, Trbovlje 1986.
- Pino da Prati: *Il triangolo rosso*, Milano - Roma 1946.
- Jean-Claude Pressac: *Auschwitz: Technique and operation of the gas chambers*, New York 1989.
- Rezka Prešeren: *Spomini na Avswitz (Jesenice 1962)*; arhiv TM Železarne Jesenice, škatla 5, mapa Taborišče Auschwitz.
- Anica Preželj: *Žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück*; arhiv MR Celje, fascikel 41.
- Jernej Primožič: *Leta upanja in leta umiranja*, Ljubljana 1979.
- Vida Prislan-Mrgole: *Leto dni v taborišču smrti; Tedenska tribuna* 9/29, Ljubljana 1961.
- F. Priester: *Děti v Buchenwaldu (Brno 1958)*; arhiv HUČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků dok. št. 576.
- Alice Propper: *Prison Homosexuality: Myth and Reality*, Toronto 1981.
- Marko Prosen: *V koncentracijskem taborišču Avšvitz (Leše 1945)*; arhiv Koroškega pokrajinskega muzeja revolucije Slovenj Gradec, fond Spominsko gradivo, fascikel 6, ovitek 122.
- Jerzy Ptakowski: *Oświęcim bez cenzury i bez legend*, Londyn 1985.
- Franc Puncer: *Duhovnik v taborišču smrti*, Celje 1991.
- Matilda Rabič: *Spomini na taborišče (Jesenice s. d.)*; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.
- Gisela Rabitsch: *Das KL Mauthausen; Rothfels & Escheburg eds.*, 50-92.
- Mirjam Race: *Tri mesece v Auschwitzu; TV-15* 9/8, Ljubljana 1971.
- Viktor Racki: *Grenki spomini na Auschwitz...*; *Zasavski tednik* 17/11, Trbovlje 1964.
- Fanička Raček: *Satanska domiselnost mučiteljev; Celjski tednik* 13/10, Celje 1964.
- André Ragot: *NN*, Paris 1964.
- Zora Raković: *Krugom bolničkim; Azanjac et al. eds.*, 207-211.
- Alexander Ramati: *And the Violins Stopped Playing (London 1985)*.
- Paul Rassinier: *Debunking the Genocide Myth*, Los Angeles 1978.
- Alojz Ravbar: *Iz viharjih dni*, Ljubljana 1963.
- Ravensbrücker Häftlingen: *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*, Wien 1946.
- Jerzy Rawicz: *Zbrodniarze Oświęcim przed niemieckim sądem*, Warszawa 1964.
- Jerzy Rawicz ed.: *Okupacja i medycyna* Warszawa 1971.
- Ivanka Raztresen: *Življenjepis*; arhiv Muzeja Tržič, mapa Spominski zapisi internirancev.
- Frank Rector: *The Nazi Extermination of Homosexuals*, New York 1981.
- Wilhelm Reich a: *Masovna psihologija fašizma*, Beograd 1973.
- Wilhelm Reich b: *Funkcija orgazma*, Beograd 1988.
- Gerald Reitlinger a: *The Final Solution*, London 1971.
- Gerald Reitlinger b: *The SS*, London - Melbourne 1981.
- Leopold Rejec: *Življenjepis (Vrata pri Čepovanu s. d.)*; arhiv GM Nova Gorica, fond Memoari, fascikel 31, mapa 3.
- Repräsentanten des Hitler-Staates - *Sadisten, Halle / Salle* 1945.
- Simon Režek a: *Spominski zapisi (Jesenice 1946)*; arhiv TM Železarne Jesenice, fond Spomini in življenjepis.
- Simon Režek b: *Moje življenje v 4. letih okupacije - pot skozi 12 taborišč (Jesenice 1946)*; arhiv TM Železarne Jesenice, fond Spomini.
- Hans-Günther Ricardi: *Schule der Gewalt*, München 1983.

- Vladimir Rijavec: Dachau - mladinci (Maribor s. d.); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa Spomini internirancev na nemška taborišča.
- Julijana Rižnar: 42876 - Rawensbruck; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Božo Robida: Spominski zapisi (Ljubljana 1946); arhiv INZ Ljubljana, fascikel Taborišča I, mapa Spomini, ki jih je zbral SKZ.
- Sheryl Robin: Life in Camps: The Psychological Dimension; Grobman & Landes eds., 236-241.
- Jacob Robinson: Psychoanalysis in a Vacuum, New York 1970.
- František Roblinský: Za dráty koncentráku, Praha 1945.
- Karl Röder: Nachtwache, Wien - Köln - Graz 1985.
- Barbara Rogasky: Smoke and Ashes, New York 1988.
- Ivanka Rojko-Tamer: Bila sem dvakrat aretirana (Maribor 1959); arhiv INZ Ljubljana, fond Slovenke v NOB, fascikel 14.
- Nico Rost a: Konzentrationslager Dachau, Brüssel s. d.
- Nico Rost b: Goethe von Dachau, Hamburg 1981.
- Marija Rostohar: Odgovor na vprašalno polo; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.
- Marija Rot: Spomini o delu za NOB in o življenju v internaciji (Trnovo 1959); arhiv GM Nova Gorica, fond Memoari, fascikel 34, mapa 4.
- Hans Rothfels & Theodor Escheburg eds.: Studien zur Geschichte der Konzentrationslager, Stuttgart 1970.
- Denis de Rougemont: Ljubav i zapad, Zagreb 1974.
- David Roussett: L'univers concentrationnaire, Paris 1946.
- Gayle Rubin: Trgovina ženama: beleške o "političkoj ekonomiji" polnosti; Zbornik Antropologija žene, 91-151.
- Erna Rubinstein: The Survivor in Us All, Hamden 1983.
- Wenzel Rubner: Dachau im Sommer 1933; Konzentrationslager, 54-76.
- Michal Rusinek: S barikade u Dolinu gladi, Zagreb 1948.
- Lord Russel of Liverpool: Pod bičem kukastog krsta, Beograd 1956.
- Valentin Saharov: V zastenkah Mauthauzena, Moskva 1962.
- Simone Saint-Claire: Ravensbrück, l'enfer des femmes, Paris 1945.
- Grete Salus: Eine Frau erzählt, Bonn 1958.
- Sylvia Salvesen: Forgive - but do not forget, London 1958.
- Raphael Samuel & Paul Thompson: The Myth We Live By, London - New York 1990.
- Agnes Sassoon: Überlebt. Als Kind in deutschen Konzentrationslagern, Berlin 1992.
- Franc Savinc: Tisti katerih se tice...; arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Mauthausen - Ebensee.
- Lisa Scheuer: Vom Tode, der nicht stattfand, Reinbek 1983.
- Manfred Schifko-Pungartnik: Leichenträger ans Tor!, Klagenfurt 1946.
- Heinz-Dieter Schilling ed.: Schwule und Faschismus, Berlin 1983.
- Willhart Schlegel ed.: Das große Tabu, München 1967.
- Karl Schleunes: The Twisted Road to Auschwitz, Urbana 1970.
- Friedrich Schlotterbeck: Je dunkler die Nacht desto heller die Sterne, Zürich - New York 1945.
- Reimund Schnabel a: Macht ohne Moral, Frankfurt 1958.
- Reimund Schnabel b: Die Frommen in der Hölle, Frankfurt 1966.
- Gerhard Schoenberger: Der gelbe Stern, Hamburg 1960.
- Stanisława Schöneman-Luniewska: Kobiety z całej Europy; Nowakowski ed., 27-70.
- André Schwarz-Bart: The Last of the Just, Harmondsworth 1977.
- Ruth Schwertfeger: Women of Theresienstadt, Oxford 1989.
- Tom Segev: Soldiers of Evil, London 1990.
- Jan Sehn: Obóz koncentracyjny Oświęcim - Brzezinka (Auschwitz - Birkenau), Warszawa 1964.
- Gill Seidel: The Holocaust Denial, London 1986.
- Franz Seidler: Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmung, Neckargemünd 1977.
- William Shirer: Vzpon in padec Tretjega rajha, Ljubljana 1969.
- Robert Siewert: 10 Jahre politischer Häftling; Repräsentanten des Hitler-Staates, 7-14.
- Magda Simin: Dok višnje procvetaju, Zagreb 1980.
- Ulrich Simon: A Theology of Auschwitz, London 1978.
- Štefan Singer: Leta trpljenja v taboriščih; Koledar družbe sv. Mohorja 1964, Celovec 1963.
- Milka Sitar: Odgovori za pisanje spominov na taborišče; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.

- Jože Sivec: Avšvitz (Jesenice 1962); arhiv TM Železarne Jesenice, škatla 5, mapa Taborišče Auschwitz.
- Miloš Skalič: Uresničeni biblijski pekel; Delo 34/128-134, Ljubljana 1992.
- Lucija Skubic: Odrabili so me za plin; TV-15 8/9, Ljubljana 1970.
- Sergej Smirnov: Geroi bloka smerti, Moskva 1963.
- Marcus Smith: The Harrowing of Hell Dachau, Albuquerque 1972.
- Kazimierz Smolén: Oświęcim - Auschwitz, Oświęcim 1965.
- Tomasz Sobański: Uteky z Oświęcimiu, Bratislava 1982.
- Irena Sodja: Spomini na Begunje, Mauthausen in Dachau (Jesenice 1971); arhiv TM Železarne Jesenice, fond Radijske oddaje, fascikel 1971.
- Ana Soldat: Spomini iz življenja v taborišču (Trnovo 1959); arhiv GM Nova Gorica, fond Memoari, fascikel 34, mapa 4.
- Lamberti Sorrentino: Sognare a Mauthausen, Milano 1978.
- Jenny Spritzer: Ich war Nr. 10291, Darmstadt 1980.
- Srečanje ob 25-letnici osvoboditve, Celje 1970.
- Tonka Starčević: Sečanja iz Aušvica, Beograd 1974.
- James Steakley: The Homosexual Emancipation Movement in Germany, New York 1975.
- Johann Steinbock: Das Ende von Dachau, Salzburg 1948.
- Selma Steinmetz: Die Verfolgung der burgendländischen Zigeuner; Zülich, 112-122.
- Jill Stephenson: Women in Nazi Society, London 1975.
- Marija Sternad: Opis taborišča Genthin (Ljubljana s. d.); arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa Spomini internirancev na nemška taborišča.
- Judith Sternberg Newmann: In the Hell of Auschwitz, New York 1963.
- Eva Sternheim-Peters: Die Zeit der großen Täuschungen, Bielefeld 1987.
- Luciano Sterpellone: Le caviglie dei Lager, Milano 1978.
- Stanisław Strabski: Mydło z ludzkiego tłuszczu, Poznań 1946.
- Anton Stritar: Bil sem v objemu smrti; Dolenjski list 13/27, Novo mesto 1962.
- Jakob Strnad: Štrafkomanda v taborišču Dachau; Štórski železar 2/5, Štore 1962.
- Axel Strøm: Norwegian concentration camp survivors, Oslo - New York 1968.
- Martin Strouhal: Osvěčim, Loštice 1945.
- Hans-Georg Stümke & Rudi Finkler: Rosa Winkel, Rosa Listen, Reinbek 1981.
- Susan Rubin Suleiman ed.: The Female Body in Western Culture, Cambridge - London 1986.
- Františka Sušnik: Bivša interniranka; arhiv GM Kranj, fascikel 4, mapa 20 b.
- Jarmila Svatá: Milenci SS smrti, Praha 1945.
- Georgij Sviridov: Ring za koljučeji provolokoj, Moskva 1963.
- Lev Sychrava: Záznamy z Buchenwaldu, Praha 1946.
- Seweryna Szmaglewska a: Dymy nad Birkenau, Warszawa 1946.
- Seweryna Szmaglewska b: Niewinni w Norymberdze, Warszawa 1989.
- Stane Šinkovec: Ustna informacija, Kranj 1985.
- Božo Škerlj: Spominski zapisi; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau.
- Júlija Škodová: Tri roky bez mena, Bratislava 1962.
- Emanuel Šlecht: Úvahy o válce v Buchenwaldu, Praha 1948.
- Milada Šmid: Spomini; arhiv MR Celje, fascikel 40.
- Peter Šorli: V dachauskem peklu; Mladika 19/4, Trst 1975.
- Marija Štampar: Moje sodelovanje v NOB (Maribor 1961); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Ljubica Šuligoj et al.: Skozi viharje v lepšo bodočnost, Ptuj 1981.
- France Šušteršič ed.: Memento - Mrtvim v spomin, živim v opomin, Ljubljana 1972.
- Manca Švalbová: Vyhasnuté oči, Bratislava 1964.
- Reay Tannahill: Čovek i seks, Beograd 1981.
- Domenico Tarizzo ed.: Ideologia della morte, Milano 1962.
- Joseph Tenenbaum: Race and Reich, New York 1956.
- Stane Terčak ed.: Med Mrzlico in Dobrovljami, Celje 1955.
- Silvo Teršek: Ana Pavlin: "...v taborišču je imel 100 mamic"; TV-15 13/9, Ljubljana 1975.
- Rita Thalmann & Emmanuel Feinermann: Die Kristallnacht, Frankfurt 1988.
- The Camp of Death, London 1944.

- Klaus Theweleit: Muške fantazije, Zagreb 1983.
- Germaine Tillon: Ravensbrück - A la recherche de la vérité, Neuchâtel 1946.
- Grzegorz Timofiejew: Człowiek jest nagi, Łódź 1960.
- Andrej Tišler a: Ko nisem bil človek; Glasova panorama 19, Kranj 1963.
- Andrej Tišler b: Nečloveški medicinski poskusi; Vera in dom 16/3, Celovec 1964.
- Andrej Tišler c: Pot v izgnanstvo; Koledar za navadno leto 1969, Celovec 1968.
- Václav Tomášek: Oswieczim; Czechoslovak Doctors, 76-89.
- Radoslav Tomažič: Morišče Mauthausen, Ljubljana 1945.
- Kazimiera Topór: Relacija (Oświęcim 1967); arhiv PM Oświęcim, mapa Oświadczenia 54.
- Igor Torkar a: Deseti bratje, Ljubljana 1979.
- Igor Torkar b: Umiranje na obroke, Zagreb 1984.
- Matija Travič: Spominska knjiga (Dachau 1945); arhiv PM Ptuj, fascikel Taborišča.
- Jože Traven: Najhujši dnevi mojega življenja; TV-15 5/32-73, Ljubljana 1967.
- Paul Trepman: Among Men and Beasts, New York - London 1979.
- Betty Truck & Robert-Paul Truck: Lékaři hanby, Praha 1984.
- Isaiah Trunk a: Judenrat, New York - London 1972.
- Isaiah Trunk b: Jewish Responses to Nazi Persecution, New York 1979.
- Gena Turgel: I Light a Candle, London 1987.
- Otmár Turk: Odgovori na vprašanja; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Stane Tušar: Ilegalni Internacionalni logorski komite v Buchenwaldu (Jesenice 1965); arhiv TM Železarne Jesenice, fond Radijske oddaje, fascikel 1965.
- Edward Tyson: Orang-Outan, sive Homo Sylvestris; or the Anatomy of a Pygmie Compared with that of a Monkey, an Ape, and a Man, London 1699.
- Josef Ullrich: Šest let za ostatným drátem, Plzeň 1945.
- Marta Urbančič: Ravensbrück; arhiv MLR Slovenije Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa Spomini internirancev na nemška taborišča.
- Mato Utovič a: Mauthausen, Ljubljana 1981.
- Mato Utovič b: Mauthausen - nacistični pekel; TV-15 19/49 - 20/9, Ljubljana 1981-1982.
- V nove zarje, Ljubljana 1959.
- Vlado Valenčak: Cigareta; Celjski tednik 13/4, Celje 1963.
- Bruno Vasari: Mauthausen - bivacco della morte, Milano 1945.
- Eduard Vavruška: Listky z kroniky (s. I. 1966); arhiv HÚČS.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků, dok. št. 1239.
- Jožica Vebič-Hodnikova: Preživela sem taborišče smrti, Ljubljana 1975.
- E. A. Večtomova & V. V. Ivanov eds.: "Ljudi, pobedivšie smert", Leningrad 1967.
- Isa Vermehren: Reise durch den letzten Akt, Reibek 1979.
- Albin Vernik: V nacističnem peklu - koncentracijskem taborišču; Odmev tovarne 1/6 - 2/1-2, Maribor 1963.
- Jože Vidic a: Pot v Mauthausen (Jesenice 1971); arhiv TM Železarne Jesenice, fond Radijske oddaje, fascikel 1971.
- Jože Vidic b: Iz predpasnikov smo po polju raztresale človeški pepel; TV-15 17/41, Ljubljana 1979.
- Viharni časi, 2. in 3. knjiga, Ljubljana 1960-1961.
- Hinko Vilfan & Jože Kroflič: Skozi trpljenje v lepše življenje, Celje 1947.
- Marja Vipotnik: Skozi zapore v Ravensbrück; Terčak ed., 204-218.
- Miloš Vitek: Mauthausen 1942 Dachau 1945, Brno 1946.
- Ivan Vodovnik: Bolnišnica z nalogo: čim več mrtvih; Celjski tednik 13/10, Celje 1964.
- Svetlana Volarič: U paklu su zvijezde ravnodušno sjale, Beograd 1966.
- Anči Volk: Izjava (Ilirska Bistrica s. d.); arhiv PM Koper, fond Izjave.
- Vida Volker: Življenjepis Janeza Ranzingerja (Hrastnik 1975); arhiv RM Trbovlje, fond Življenjepisi.
- Marjan Vončina: Prvi dnevi v taborišču Ravensbrück (Jesenice 1967); arhiv TM Železarne Jesenice, fond Radijske oddaje, fascikel 1967.
- Ivan Vouk: Dachau, Celje 1946.
- Ivan Vrabl: Življenjepis (Ptuj 1961); arhiv PM Ptuj, fascikel Taborišča.
- Rudolf Vrba & Alan Bestic: I Cannot Forgive, London 1963.
- Vilko Vujčić: Dachauski slovenski pevski zbor; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau.
- Vili Vybihal ed.: Polzela, Polzela 1984.

- Peter Wallner: By the Order of the Gestapo, London 1941.
- Ernst Walz: Sieben Jahre Buchenwald; Asgodom, 49-66.
- David Ward & Gene Kassebaum: The Dynamics of Prison Homosexuality: The Character of Love Affair; Douglas ed., 89-106.
- Ruth Weidenreich: Un medico nel campo di Auschwitz, Firenze 1960.
- Otto Weiniger: Spol in značaj, Ljubljana 1936.
- Reska Weiss: Journey through Hell, London 1963.
- Georges Wellers: De Drancy a Auschwitz, Paris 1946.
- Piotr Weselucha: Obóz jako eksperyment psychiatryczny; Przegląd lekarski 1, Warszawa 1970.
- Norbert Westenrieder: "Deutsche Frau und Mädchen!", Düsseldorf 1984.
- Monica Whateley: Women behind Nazi Bars, London 1935.
- Naomi Rosh White: From darkness to light, Melbourne 1988.
- Ernst Wiechert: Der Totenwald, München 1946.
- Alfred Wiedemann: Ägypten, Heidelberg 1920.
- Elie Wiesel: Night, London 1960.
- Simon Wiesenthal: The Murderers Among Us, London 1967.
- Mildred Wild: Sex and Sexuality, Boston 1990.
- Harry Wilde: Der Schicksal der Verfeimten, Tübingen 1969.
- A. Williams-Ellis: What was his crime? The case of Carl Ossietzky, London 1937.
- Ernst Winkler: Four Years of Nazi Torture, New York - London 1942.
- Maria Winowska: Marijin apostol, Ptuj 1962.
- Józef Wnuk: Dzieci polskie oskarżają, Lublin 1975.
- Olga Wormser & Henri Michel: Tragédie de la déportation 1940-1945, Paris 1955.
- Z. M.: Pot proti domu; Naša žena 9/4, Ljubljana 1951.
- M. Záhajevská: Růžena Schumandlová (Kostelec nad Labem 1968); arhiv HÚČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků, dok. št. 1432.
- Lojze Zajc a: Iz svobode - v svobodo in kar je bilo vmes (Dachau 1945); arhiv INZ Ljubljana, fascikel Taborišča I, mapa Spomini, ki jih je zbral SKZ.
- Lojze Zajc b: Dachau - kraj strašnega imena; arhiv MR Celje, fascikel 41.
- J. Zaplatič: Osvobojenje Dachaua; arhiv PM Murska Sobota, fond Spomini in izjave.
- Władysław Zarachowicz: Nas nie pożarzy płomienie, Warszawa 1991.
- Zdena Zavázalová: Zpět v Oświęcim (Cvikov 1965); arhiv HÚČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníků, dok. št. 857.
- Janez Zavrl: Skozi enajst taborišč; arhiv MR Celje, fascikel 41.
- Vida Zavrl a: Prvi doživljaji; arhiv KBPZII.
- Vida Zavrl b: Kako sem doživela osvoboditev; Tedenska tribuna 8/23, Ljubljana 1960.
- Zbornik Antropologija žene, Beograd 1983.
- Zbornik Auschwitz, Maribor 1982.
- Zbornik Boj pod Triglavom, Gorje pri Bledu 1966.
- Zbornik Buchenwald, Ljubljana 1983.
- Zbornik Dachau, Ljubljana 1981.
- Bolesław Zbozień: Relacja (Czechowice-Dziedzice 1971); arhiv PM Oświęcim, mapa Oświadczenia 70.
- Sonja Zorec-Kroneger: Odgovori na vprašanja; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Berta Zorko-Pivec: Spomini iz časa NOB (Spodnje Polčane 1962); arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Tilman Zülch ed.: In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt, Reinbek 1979.
- Jože Zupančič a: Spominski zapisi; neobjavljeni prispevki za Zbornik Dachau.
- Jože Zupančič b: Kmetovanje na Himmlerjevih njivah ali dachausko čudo plantaža; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau.
- Zacgarias Zweig: "Mein Vater, was machts du hier...?", Frankfurt 1987.
- Benedikt Žagar: Spomin na življenje v nemških zaporih, koncentracijskih in delovnih taboriščih; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
- Primož Žagar: Jaz, poskusni kunec, obtožujem; Tovariš 22/19-22, Ljubljana 1966.
- Ivanka Žagar-Milovanović: Auschwitz; arhiv MR Celje, fascikel 41.
- Jiří Žák: Deset posledních dnů - Buchenwald, Plzeň 1945.

- Franc Žamut: Interniranec v Dachau; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
Martin Žekar: Pričevanje; Koledar - Zbornik Svobodna Slovenija 1964, Buenos Aires 1963.
Karel Žemer: Interniranec 57878; Dolenjski list 13/27, Novo mesto 1962.
Franc Žemva: Delo in organizacija jugoslovanskih komunistov v taborišču Dachau; arhiv KBPZII.
Franc Žgajnar: Odgovori na vprašanja; arhiv MNO Maribor, škatla 334.
Jožko Žiberna: Ko je kosila pegavica; neobjavljeni prispevek za Zbornik Dachau.
Salvator Žitko ed.: Gabrovica v boju za svobodo, Koper 1977.
Milan Živković: Spomini Rakovčana Ludvika Demšarja; Glas Notranjske 3/9-11, Cerknica 1964.
Svetislav Živković: U Mauthasenu, Beograd 1946.
Krystyna Żywulska: Przeżyłam Oświęcim, Warszawa 1946.

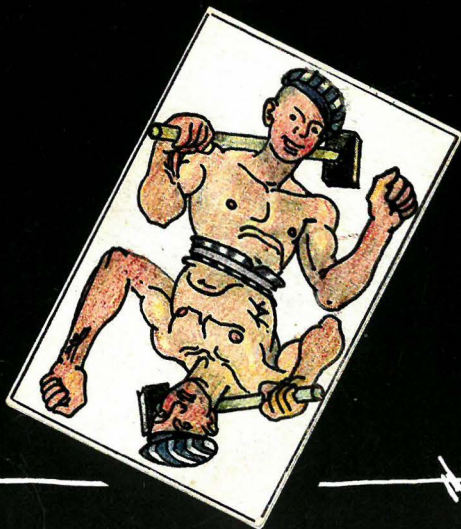
B O R E C

Boris Kobe

TABORIŠČNI TAROK 1945

Muzej novejšje zgodovine, Ljubljana

Likovna ustvarjalnost spremlja zgodovino človeštva od njenih začetkov. Nastajala je v najbolj mračnih obdobjih in celo človeku tako odtujenih okoljih, kot so bila nemška koncentracijska taborišča v času pred drugo svetovno vojno in med njo. Tako so tudi tu, sredi najhujšega poniževanja in uničevanja ljudi, nastajala pretresljiva likovna pričevanja. Ustvarili so jih interni-rani umetniki z različnih koncev sveta, med njimi so bili tudi Slovenci.

Zoran Mušič je v risbah s podobami zavrženih trupel izstradanih jetnikov in kasnejšimi slikami, evokacijami taboriščnega genocida z opominjajočim naslovom Nismo poslednji, pretresel svetovno umetniško javnost.

Zanesljivo premalo znana naši javnosti je tudi po dimenzijah sicer skromna, a po izpovedni moči pomembna umetnina, tako imenovana taboriščni tarok. Delo je v taborišču Allach maja 1945 ustvaril arhitekt in slikar Boris Kobe.

Njegov tarok sestavljajo z barvnimi svinčniki narisane karte, velike 9×6 cm. So del bogatega likovnega opusa umetnika, ki ga je medvojna pot vodila kar skozi tri koncentracijska taborišča.

Taboriščni tarok šteje 54 kart-risb, kolikor jih ima danes ta popularna igra z dolgo in bogato zgodovino. Prepričani smo, da umetnik ni izdelal kart zato, da bi si s sojetniki krajšal čas pred odhodom iz ta-

borišča. Kot bomo videli, so bili vzroki za nastanek taboriščnega taroka pomembnejši.

Kobe je pri svojem taroku upošteval predpisano število kart in vrednostna razmerja med njimi. Opustil pa je tradicionalno ikonografijo kart oziroma njenih podob in jo nadomestil s tisto, ki jo je imel pri roki. Tako je tradicionalne simbolne prizore in njihove akterje zamenjal z realističnimi podobami krute stvarnosti taboriščnega življenja. Nekaj podobnega je umetnik storil že pred vojno, ko je ikonografski motiv križevega pota izkoristil za vizualno pripoved o socialnih stiskah slovenskih ljudi (cikel akvarelov z naslovom Križev pot slovenskega naroda).

Taboriščni tarok potemtakem po svoje tudi degradira pomen tradicionalnih kart, ki so kljub svoji spekulativni naravi svojevrstno ogledalo evropske humanistične misli. Misli, ki je dosegla v času druge svetovne vojne in še posebej v nacističnih »tovarnah smrti« svojo najnižjo raven.

Tarok je igra, namenjena človeku, če pa skušamo fenomen igre kot take razumeti v strašljivem kontekstu taborišča, potem je to lahko le kruta igra s človeškimi usedami in življenji. In tudi to je verjetno eno izmed sporočil taboriščnega taroka.

Umetnik v podobah 22 tarokov razpreda zgodbe o življenju v taborišču, kot so prihod jetnikov, različne oblike njihove

osebne »nege«, obiranje uši, razkuževanje, umivanje, hranjenje. V teh prizorih nastopajo le jetniki in razen ene izjeme, tragične smrti enega izmed njih, potekajo tudi nekoliko komični konflikti zgolj med jetniki in njim nadrejenimi kolegi. To velja predvsem za prvi del taroka (I–XI), ki ima morda celo neko zvezo s tako imenovano sončno potjo tradicionalnega taroka. Kajti drugi del (XII–XXII), tako imenovana lunina pot, je dosti bolj krut, o čemer govore prizori nasilja nad jetniki in podobe njihovega nečloveškega garanja.

Trije najmočnejši taroki, ki sestavljajo igralcem znano trulo, torej škis, mond in pagat, se od drugih kart razlikujejo tudi po vsebinski vrednosti: tako je škis upodobljen kot orjak s kladivom v roki, ki bo ob pravem trenutku odločno obračunal s krvniki; na mondu je upodobitev osvoboditve taborišča in srečni odhod internirancev v domovino; na pagatu se srečamo z mladeničem, ki si slači jetniško obleko in jo bo zdaj zdaj zamenjal s sicer razcapanim civilnim oblačilom. Tega pagata bo očitno težko »ujeti«.

V drugem delu kart so vsem dobro znani kralji, kraljice, kavali in fanti pod znaki rdečih kar in src ter črnih pikov in križev. Umetnik v tem primeru niti ni preveč spreminjal običajnih kart, le da so njegovi kralji in kraljice, kavali in fanti upodobljeni kot jetniki. Na ta način je Kobe opozoril

na razslojenost taboriščnega življa in jo še karikiral s podobami zavaljenih in vsemogočnih taboriščnih »kraljev« ter zlobnih in oholih taboriščnih »kraljic«. Tu so seveda še kavali v podobah po navadi osovraženi taboriščnih kapojev. Kavali so na kartah, ki jih poznamo, konjeniki, na podobah Kobetovega taboriščnega taroka pa so zajahali kar kolege, sojetnike. Prav na dnu te, žal, kruto resnične jetniške hierarhije so fanti, označeni s simboli njihovih mučnin in ponižujočih opravil.

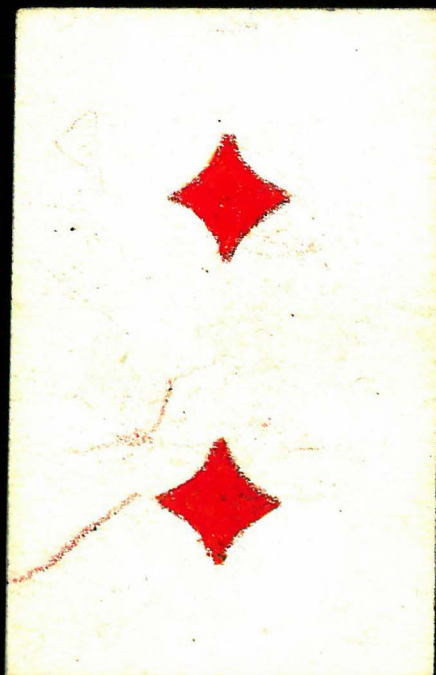
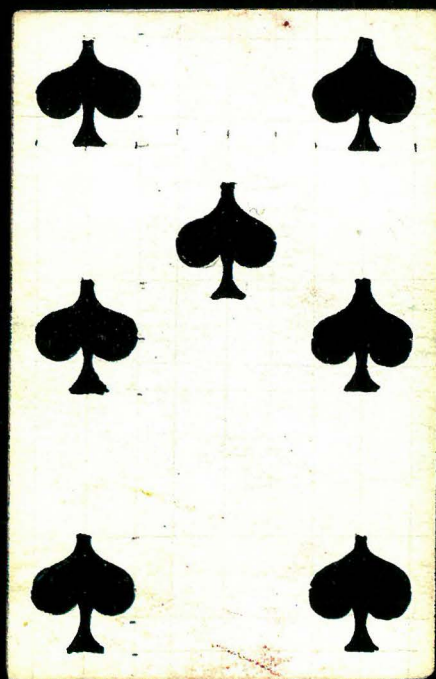
Če torej gledamo Kobetov taboriščni tarok kot celoto, potem lahko ugotovimo, da je pred nami vizualni presek taboriščnega življenja v njegovih tragičnih in ponižujočih sekvencah, ki jim je umetnik dodal še kanček sicer izjemno trpkega humora. Hkrati je to vizualna kronika človeškega somraka, ki ga je uresničevala in uresničila nacistična pošast, za katero je bil človek zgolj in samo številka.

Samo številka je bil tedaj tudi slovenski umetnik, arhitekt in slikar Boris Kobe. Zato je na srčevem asu, ki je, če karte pravilno zložimo, čisto na začetku, zapisal:

PRINTED BY BORIS KOBE. NO 142841
KZ ALLACH.

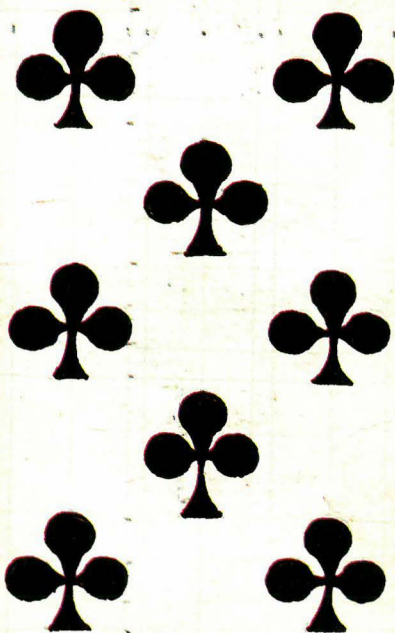
dr. Iztok Durjava

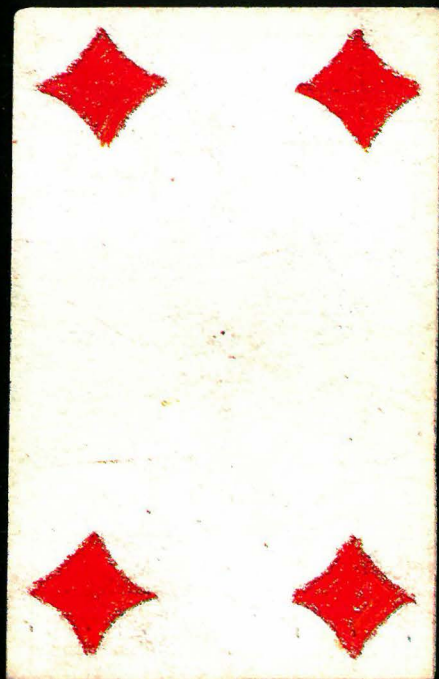

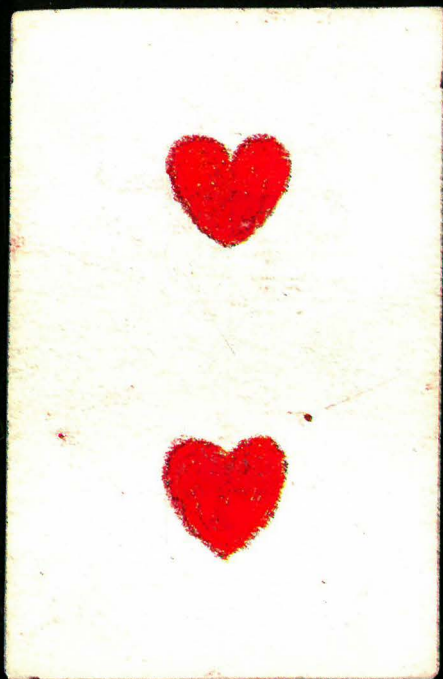
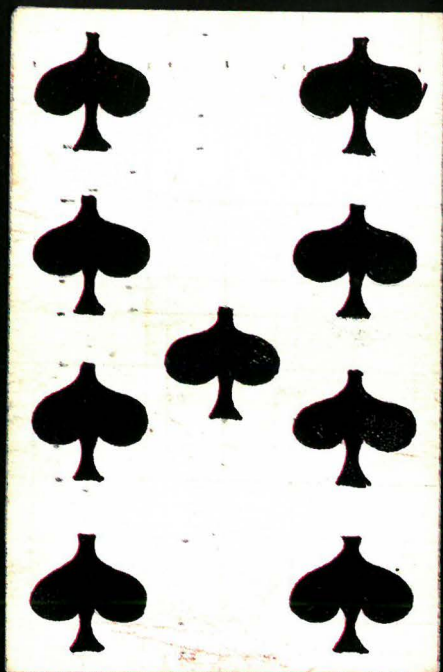

PRINTED BY KORE-BORIS-NO-1
LINDI-TV-2X-190V

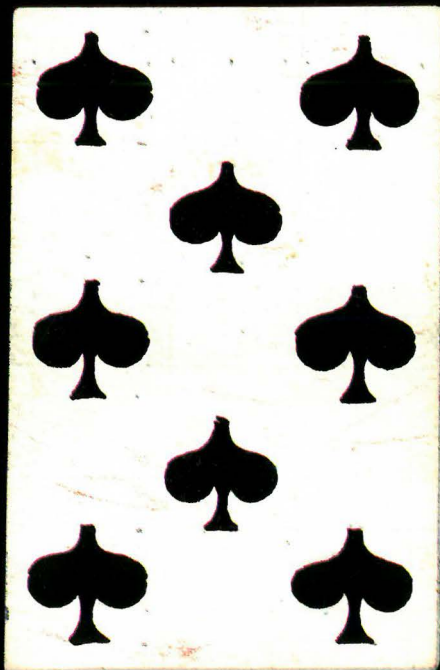
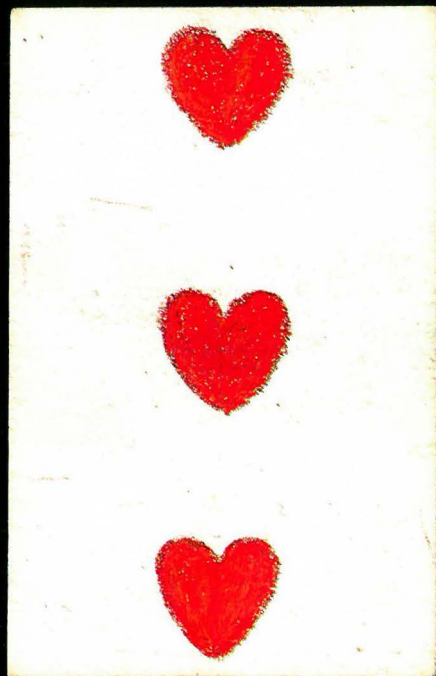

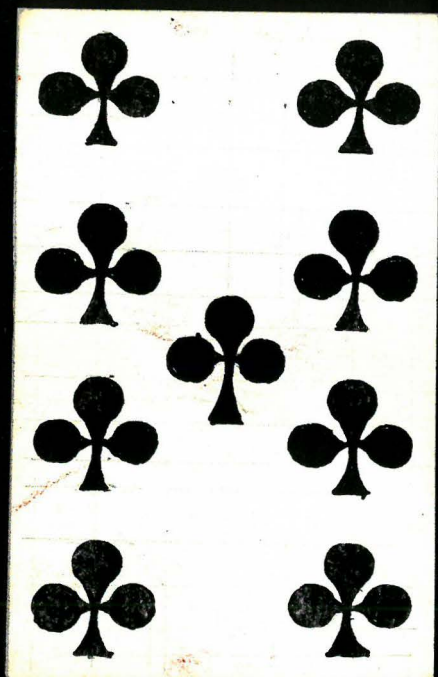

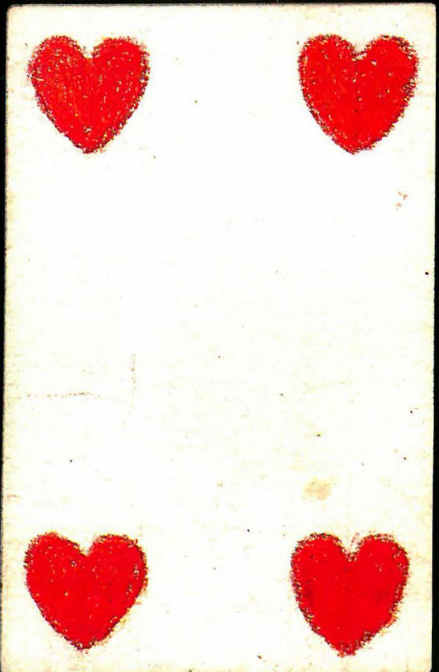
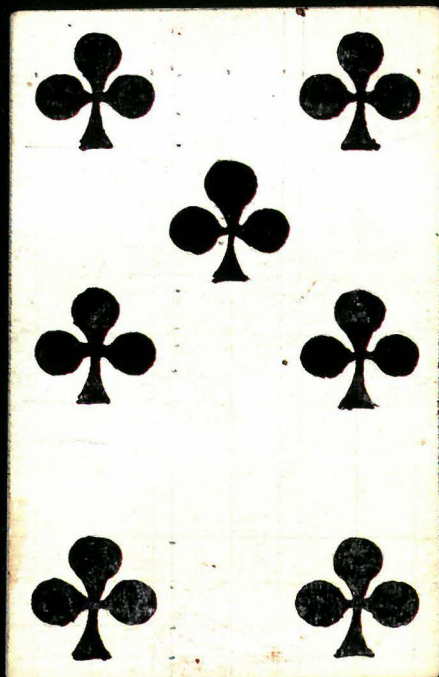

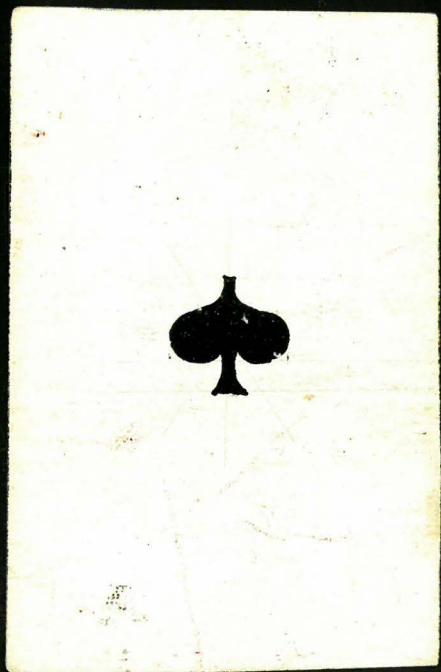
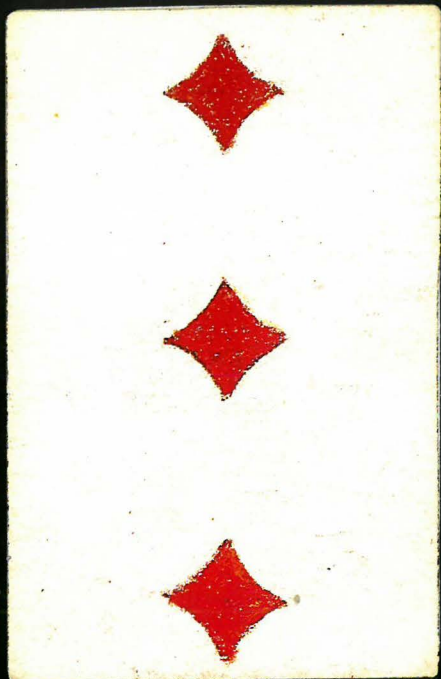

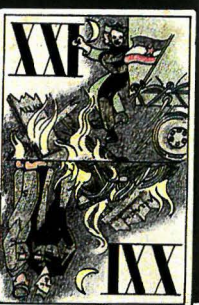
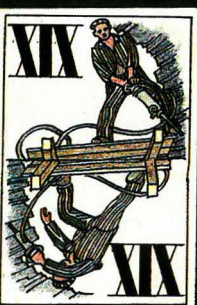
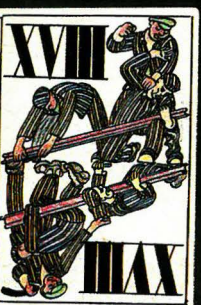
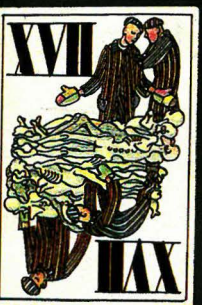
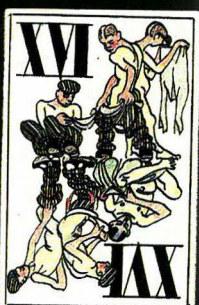
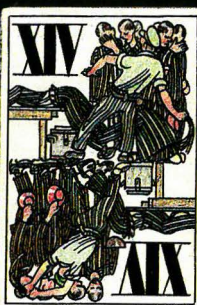
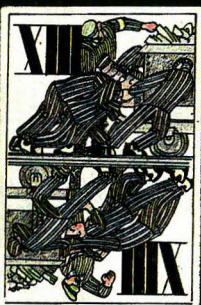
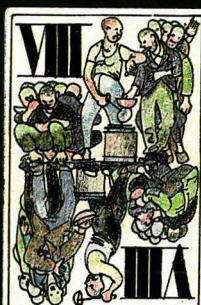
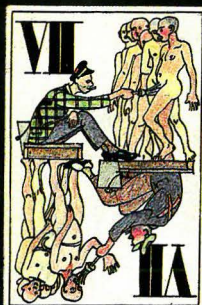

JEZERNIK, Božidar, dr. etnologije, dipl. pravnik, univerzitetni docent
SLO – Ljubljana, Metoda Mikuža 18

SPOL IN SPOLNOST IN EXTREMIS

Antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrück in Auschwitz 1933–1945

Borec, Ljubljana, XLV/1993, št. 1–2, str. 1, slov. (angl.)

Nacionalsocialistične oblasti so začele ustanavljati koncentracijska taborišča takoj po prevzemu oblasti marca 1933.

Najprej so bila taborišča namenjena »sovražnikom države«, tj. političnim nasprotnikom nacionalsocializma, nato pa tudi vsem »škodljivcem na narodovem telesu«. V taboriščih naj bi jih s »koristnim delom« »prevzgojili« v »poštene Nemce«. Po izbruhu vojne so v taborišča začeli zapirati ljudi iz okupiranih dežel iz vse Evrope. Številčno stanje internirancev je doseglo vrh zadnje mesece obstoja taborišč, na dan 15. januarja 1945 je bilo v njih kar 714.211 taboriščnikov (511.537 moških in 202.674 žensk).

Režim v taboriščih je bil tako nečloveški, da so jih interniranci primerjali s peklom. Toda četudi tak je bil vendarle svet, ki so ga ustvarili ljudje: doktrina o božanskem nadčloveku je umrla v Auschwitzu in z njo vred antropologija kot preobleka za teologijo.

Temelj taboriščnega sveta je bila prepoved, ki je omejevala dejanje in nehanje internirancev v vseh ozirih. Prepovedi je bilo toliko, da je celo tisti, ki jih je spoštoval, nujno prišel navzkriž z njimi. Taboriščniki so bili torej potisnjeni na rob zakona in krivi, ker so sploh obstajali. Se pravi: če je zakon nekoga razglasil za zločinca, je bil zločinec, če ni bil, je bil v navzkrižju z zakonom, torej je bil spet zločinec.

Takoj po prihodu v taborišče so morali novinci skozi rites de passage, to je vrsto poniževalnih postopkov. Ta ceremonialna degradacija je bila del poskusa doseči totalen nadzor in s tem totalno napovedljivost ravnanja internirancev in učinkovit mehanizem, s katerim je bila njihova kompleksna osebnost svobodnega državljana preobražena v preprosto vlogo tako imenovanega Häftling oziroma Konzentrationsarbei ali kacetnika. Pri odvzemu identitete je imel važno vlogo poseg v njihovo zunanost, zato so jih preoblekli in jim ostrigli lase.

Koncentracijska taborišča so bila prostor, ker je bilo nacistično načelo ločitve spolov še dosledneje uresničevano kot sicer: v taboriščih so bili pomešani ljudje vseh stanov in skupin, strogo ločeni so bili le po spolu. Segregacija spolov je imela veliko vlogo pri razčlovečenju internirancev, saj je bil cilj esesovskih oblastnikov preoblikovati kacetnika v brezspolno oziroma predspolno bitje (otrok).

V Auschwitzu so židovske internirance ob prihodu v taborišče še posebej selekcionirali: dela zmožni so bili dodeljeni v delovno taborišče, starejše, bolne, otroke in druge nesposobne pa so poslali naravnost v plinsko celico. Pri teh selekcijah je za Židinke dosledno veljalo pravilo, da je spol njihova usoda. Nosečnice, ženske z otrokom v naročju in tiste, ki so potiskale pred seboj voziček, so šle naravnost v krematorij, čeprav so bile zdrave in močne.

Spolni nagon je v koncentracijskih taboriščih pri večini ljudi, ne glede na leta in spol, sorazmerno naglo oslabel; pri moških se je to kazalo kot impotenca, pri ženskah kot amenoreja. Trajna podhranjenost je bila eden od poglobitnih vzrokov zelo opazne ravnodušnosti do spolnosti med interniranci, vendar ne edini.

Če sta lakota in spolnost greh, potem je grešnik vsak. Prisilna vzdržnost internirancev je torej imela podobno vlogo kot deprivacija pri hrani in drugih temeljnih potrebah; šlo je za dehumanizacijo internirancev. Spolna identiteta je v odnosu do drugih identitet privilegirana, saj je za posameznika pomembnejša njegova spolna pripadnost kot razredna, politična, verska, rasna ali poklicna. Za konstrukcijo taboriščnega sveta

so torej bile omejitve v produktivem zadovoljevanju spolnega nagona internirancev bistvenega pomena in dejansko še pomembnejše kot deprivacija v zadovoljevanju drugih primarnih potreb. Kajti svojo osebno samozavest in dostojanstvo so interniranci utemeljevali predvsem na svoji spolni identiteti. Interniranci so se tudi v času najhujše lakote bali predvsem za svojo »moškost« ali kot je zapisal slovenski pisatelj, nekdanji interniranec: »Skoraj vsi okosteneli mrlič, z usti, črnimi od oglja, so izdihnili z rokami na svojem mumificiranem udu.«

Družbena diferenciacija na tiste, ki imajo falus, in one, ki ga nimajo, implicira avtoritetno organizacijo družbenega sveta. Posest oziroma odsotnost falusa vzpostavlja tedaj delitev občestva na dva spolna statusa: na »moške« in »ženske«. Ker je delitev med spoloma hkrati hierarhična delitev med »nadrejenimi«, to je tistimi, katerih mesto je »zgoraj«, in »podrejenimi« (žensko), katerih pravo mesto je »spodaj«, simbolizira falus premoč »moških« nad »ženskami«. Čeprav je vsaj na deklarativni ravni glavna ločnica razlika med spoloma, pa nadrejenost in podrejenost, aktivnost in pasivnost nikdar nista povezani zgolj s prisotnostjo ali odsotnostjo penisa. Zato falus ne predstavlja razlik med spoloma, temveč med spolnima statusoma. V taboriščih so imele falus tudi nekatere ženske, medtem ko je bila večina moških brez njega.

V ekspanzionistični in militaristični ideologiji nacionalsocializma, ki je povečevala nasilje in vojno, je bil idealen lik odločen moški, močnega telesa in volje, strogo moralen, pripravljen za brezobziren boj in antiindividualizem v službi države. Nacisti so šteli homoseksualnost za neskladno z moškimi atributi vojaškega nemškega ljudstva in smrtno nevarno za ohranitev rase. Zato so homoseksualce preganjali. A bili so tudi mojstri paradoksa: preganjali so homoseksualce in moške v zrelih letih zapirali v taborišča, kjer jim je bil prepovedan vsakršen stik z drugim spolom. Neizogibna posledica je bila taboriščna homoseksualnost. Temeljila je na prostituciji in v njej so sodelovali predvsem interniranci na položajih v t. i. taboriščni samoupravi.

Taboriščna homoseksualnost je spominjala na heteroseksualnost, udeleženi moški so v njej igrali moško in žensko vlogo. Moški, ki so prevzeli žensko vlogo, so spremenili vedenje in nošo, spremembe pa so se kazale tudi v njihovih telesnih značilnostih. Podobne preobrazbe so se dogajale tudi v koncentracijskih taboriščih za ženske. Dokaz več, da ni šlo za biološke razlike, marveč bolj za posledico delovanja socialnih in kulturnih dejavnikov. Bolj kot prisotnost penisa je bil важен falus. Če so se moškimi, ki so prevzeli vlogo ženske, povečale prsne bradavice, so ženske, ki so prevzele vlogo moškega, imele izrazito ploske prsi.

Svojevrsten izraz taboriščnega sveta in iskanje pozabljenja so bile orgije. Taboriščni oblastniki so iskali pozabo v omami alkohola in hetero- in homoseksualnega seksa. To je bil beg iz resničnosti. Pravilo je bilo, da hujše ko so bile razmere v taborišču, več je bilo razuzdanosti.

Ko so nacistični oblastniki zaradi pomanjkanja delovne sile v Nemčiji začeli izkoriščati za delo v vojni industriji internirance, so kot spodbudo za večjo delovno učinkovitost uvedli javne hiše. Njihova funkcija v koncentracijskih taboriščih je bila tudi preprečevanje homoseksualnosti. Nacistični oblastniki so se bali, da se ta razvada ne bi razpasla tudi med esesovskimi stražarji.

Do prostitutk so imele nacistične oblasti ambivalenten odnos. Po eni strani so jim pripisovali pomembno vlogo pri ohranjanju nemške družine, po drugi so jim pripisovali krivdo za širjenje sifilisa (»židovske bolezni«). Prostitutke so postale žrtve preganjanja v času pred berlinsko olimpiado, ko so oblasti skušale očistiti mestne ulice. Dvojnost oblasti v odnosu do prostitutk je prišla do izraza tudi potem, ko so uvedli javne hiše v večjih koncentracijskih taboriščih. V njih so zaposlovali kot »prostovoljke« predvsem internirane nekdanje poklicne prostitutke. Obljubili so jim boljšo hrano in odpust iz taborišča po šestih mesecih službe.

Taboriščni svet je bil načeloma enospolen. V mešanih taboriščih, npr. Auschwitzu in Ravensbrücku, je bil vsak heteroseksualen stik med interniranci strogo prepovedan

in preganjan kot prestopnik zoper taboriščni red. Vendar je bila ljubezen močnejša od prepovedi: v taborišču so bili otroci ne le rojeni, temveč tudi spočeti.

Govoriti o družini v državi KZ ni mogoče, saj je bilo razbitje družin internirancev eno temeljnih načel taboriščnega sveta. Izjema sta bili tako imenovano cigansko taborišče in do neke mere družinsko taborišče, obe del kompleksa koncentracijskega taborišča Auschwitz, ki pa sta bili odprti le krajši čas. Sointerniranci v drugih sektorjih taborišča so jim zavidali, češ da živijo kot v pravljici, saj so smele družine ostati skupaj. Vendar razmere niso bile tako pravljicne. Zlasti v ciganskem taborišču je cvetela prostitucija. Že po nekaj mesecih so obe družinski taborišči izpraznili in njune prebivalce poslali v plinsko celico ali v delovna taborišča, kjer so bili ločeni po spolu.

Čeprav so bila koncentracijska taborišča namenjana v prvi vrsti sovražnikom države, tj. odraslim moškim, so se v njih znašli tudi otroci. Toda ker taboriščni svet ni poznal kategorije otrok, so jih obravnavali tako kot odrasle. Strukturo tega sveta so žrtve, zlasti otroci, introjicirale pod hudim pritiskom. To resničnost so otroci prenesli v svoje igre, igrali so se »sežiganje Židov« in podobne igre.

Nekatere interniranke so prišle v taborišče noseče in so tam rodile. Usoda novorojenčkov je bila žalostna: veliko so jih umorili takoj po rojstvu ali pa so umrli zaradi bede in pomanjkanja.

Nacionalsocialistična država je že od vsega začetka skušala odločilno posegati tudi na področje natalitete, tako da je spodbujala število rojstev, kar naj bi okrepilo moč Naroda, in hkrati omejevala rojevanje »življenja nevednih«. V več koncentracijskih taboriščih so potekale raziskave, s katerimi so nemški strokovnjaki skušali odkriti hitro in ceneno metodo za množično sterilizacijo »manjvrednih ras«. Poseben izraz nacistične natalne politike so bile Mengelejeva raziskovanja skrivnosti multiplih rojstev, s katerimi je želel ugotoviti način, kako bi Nemke lahko rojevale več otrok. Osvoboditev je pomenila konec taboriščnega sveta in nekdanji interniranci so se je veselili kot svojega drugega rojstva. Velikanska sprememba, do katere je prišlo, pa ni ukinila hierarhično strukturiranega sveta. Svet je ostal še naprej razdeljen na dvoje: na tiste, ki imajo falus, in tiste, ki ga nimajo.

Avtorski izvleček

JEZERNIK, Božidar, Ph.D. in ethnology, LL. B., assistant professor
SLO – Ljubljana, Metoda Mikuža 18

SEX AND SEXUALITY IN EXTREMIS

An Anthropological Study of the German Concentration Camps of Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrueck and Auschwitz 1933–1945

Borec, Ljubljana, XLV/1993, no. 1–2, p. 1, Slovenian (English)

The National Socialist authorities started to set up concentrations camps immediately after taking over power in March 1933.

At first the concentration camps were designed for “enemies of the state”, which meant the political opponents of National Socialism, and then for all “cankers on the body politic”. They were supposed to be “re-educated” into “honest Germans” by doing “useful labour”. After the outbreak of war people from all over occupied Europe were confined in them. The numbers of internees reached their peak in the last months of the existence of the concentration camps. On 15 January 1945 there were as many as 714,211 internees (511,537 males and 202,674 females).

The regime in these camps was so inhuman that the internees compared it to hell. But for all this, it was still a world created by humans: the doctrine of the god-like superman died in Auschwitz and, together with it, anthropology as a disguise for theology.

The cornerstone of the camp world was prohibition, which limited whatever the internees did or did not do in all respects. There were so many prohibitions that even those who respected them could not avoid coming into conflict with them. The internees were thus pushed to the edge of the law and were guilty simply because they existed. Which is to say, if the law declared someone a criminal, he/she was a criminal indeed, if he/she was not, he/she came into collision with the law, thus he/she was a criminal again.

Soon after arriving at the concentration camps the newcomers had to go through the rites de passage, which was a whole series of humiliating procedures. This ceremony of degradation was an attempt to achieve total control and, through this, a total predictability of the behaviour of the internees and an effective mechanism by which their complex personality of a free citizen was metamorphosed into the simple role of the so-called Haeftling or Konzentrationslager/Katzetnik. When their identity was taken away, an important role was played by the change of their outward appearance, which is why they were redressed and cut off their hair.

The concentration camps were places where the Nazi principle of the separation of sexes was even more consistently realized than elsewhere: the camps had all classes of people and groups mixed up, only the sexes were strictly separated. The segregation of sexes had a big role in dehumanizing internees, since the aim of the SS rulers was to convert Katzeniks into sexless or pre-sexual beings (children).

In Auschwitz the Jewish internees were especially picked out on their arrival at the camp: those capable of work were assigned to work camps, while the elderly, sick and others that were incapable of working were sent directly to the gas chambers. During these selections the rule that their sex was their destiny was strictly adhered to for Jewesses. The pregnant, women with children in their laps and those who were pushing prams went directly to the crematorium, even though they were healthy and strong.

Sexual drive fell relatively rapidly in concentration camps, irrespective of age and sex, in men this being manifested as impotency, in women as amenorrhea. Permanent undernourishment was one of the main causes of the very discernible indifference to sex between the internees, but not the only one.

If hunger and sex were sinful, then everyone was a sinner. The forced abstinence of the internees thus played a similar role to the deprivation of food and other basic needs; it represented the dehumanization of the internees. Sexual identity had, in relation to other identities, a privileged position – for many individuals – since their sexual identity was more important than their class, political, religious, racial or professional identity. For the construction of the camp world, the limitations on the productive satisfying of the sexual urge of the internees was thus of essential significance and actually even more important than the deprivation of satisfaction in other primary needs. For personal self-consciousness and dignity were founded by the internees above all on sexual identity. The internees were above all afraid, even in times of the worst starvation, for their “manhood” or, as one Slovenian author, an ex-internee, wrote: “Nearly all the skeletal dead, with mouths black from charcoal, died with their hands over their mummified member.”

The social differentiation into those who have a phallus and those who do not implies the authoritarian organization of the social world. Ownership or the absence of the phallus then establishes a division of the population into two sexual statuses: into “men” and “women”. As the division between the sexes is, at the same time, a hierarchic division between the “superiors”, that is those who have positions “above” and the “subordinated” (women) whose real position is “underneath”, the phallus symbolizes the power of “men” over “women”. Although, at least on the declarative level, the main dividing line is the difference between the sexes, superiority and subordination, activity and passivity are never connected only with the presence or absence of the penis. That is why the phallus does not represent a difference between sexes but between sexual status. In camps some women had a phallus while the majority of the men were without it.

In the expansionist and militaristic ideology of National Socialism, which praised violence and war, the ideal image was of a determined man, of strong body and mind, strictly moral, prepared for a ruthless struggle, and an anti-individualist in service to the state. Nazis considered homosexuality to be incompatible with the male attributes of the military German people and deadly dangerous for the preservation of the race. For this reason they persecuted homosexuals. But the Nazis were also masters of paradox: they persecuted homosexuals and at the same time locked adult men up in camps, where any kind of contact with the other sex was prohibited. The unavoidable consequence was a camp of homosexuality. It was based on prostitution and chiefly those internees who held some kind of post cooperated in this so called camp self-management.

Camp homosexuality was reminiscent of heterosexuality, with the participating males playing male and female roles. The men who assumed female roles changed their behaviour and attire, and changes also appeared in their bodily attributes. Similar metamorphoses also appeared in the concentration camps for women; further evidence that this was not a biological difference but more a consequence of the activity of social and cultural factors. The phallus was more important than the presence of a penis. The nipples of men who played the role of women enlarged, the women who played the role of men became very flat-chested.

A unique expression of the camp world and the search for ways to forget was orgies. The camp rulers searched for oblivion under the influence of alcohol, and heterosexual and homosexual relations. This was an escape from reality. The rule was that the worse the conditions were in the camps, the more debauchery there was.

When the Nazi rulers began to exploit the internees in the war industry because of the lack of a German labour force, they introduced brothels as a stimulant for greater effectiveness. Their function in concentration camps was also to prevent homosexuality. The Nazi rulers were afraid that this habit might spread among the SS guards. The Nazi authorities had an ambivalent attitude to prostitutes. On the one hand they

attributed them with an important role for preserving the German family, on the other, they attributed to them blame for spreading syphilis (the "Jewish disease"). The prostitutes became victims of persecution at the time when the government tried to clean up the city streets before the beginning of the Berlin Olympics. The duality of the government in relation to prostitutes was expressed also after they introduced brothels in the bigger concentration camps. They mainly employed internees who were former professional prostitutes as "volunteers". They were not only promised better food but also release from camp after six months of such employment.

The camp world was in principle of one sex. In mixed camps, like Auschwitz and Ravensbrück, any heterosexual contact between the internees was strictly forbidden and persecuted as an offence against camp regulations. But love was stronger than prohibition: children were not only born but also conceived in camps.

To speak of the family in the KZ state was not possible, for breaking up the families of the internees was one of the basic principles of the camp system. Exceptions were the so-called Gypsy campi and, to a certain degree, Family campi, both part of the Auschwitz system of concentration camps, but which were open only for a brief period. The internees in other sections of the camp were envious of them, saying that they lived as in a fairy tale. But the conditions were not as fairy tale as all that. Prostitution flourished, especially in the Gypsy camps. Only after a few months both the family camps were emptied and their inhabitants were sent to the gas chambers or to work camps, where they were separated by sex.

Although the concentration camps were designed at first for enemies of the state, that is adult men, there were also children in them. But because the camp system did not recognize the category of children they were treated as adults. Under terrible pressure the victims, especially children, interjected the structure of this system. This reality was brought by the children into their games, and they played "Burning the Jew" and similar games.

Some female internees came pregnant to the camps and gave birth there. The fate of the newly born was sad: many were murdered immediately after birth or they died through poverty and want.

The National Socialist state started to intervene from the very beginning also in the field to natality, by stimulating the number of births, which would thus strengthen the power of the Nation, and simultaneously limited the births of "those not worthy of living". Researches proceeded in concentration camps, with which German experts tried to discover a quick and cheap method for mass sterilization of the "inferior races". A special expression of Nazi childbirth policies was Mengele's research into the secrets of multiple births, with which he wished to discover a method whereby Germans could breed more children.

Liberation meant the end of the concentration camp world and ex-internees were as happy as though this was their second birth. But the huge changes which came about did not bring an end to the hierarchically structured world. The world remained divided into two: those who have a phallus and those who do not.

Author's abstract

DURJAVA, Iztok, dr., umetnostni zgodovinar
SLO – Ljubljana, Brilejeva 19

BORIS KOBE: TABORIŠČNI TAROK, 1945

Borec, Ljubljana, XLV/1993, št. 1–2, str. 233, slov. (angl.)

Karte za tarok oziroma risbe dimenzije 9 × 6 cm je narisal slovenski arhitekt in slikar Boris Kobe z barvnimi svinčniki v taborišču Allach maja 1945. Ime taboriščni tarok izhaja od tod, ker je umetnik tradicionalne podobe teh kart nadomestil s prizori iz taboriščnega življenja. To velja tako za 22 tarokov, na katerih so zgodbe iz kolektivnega življenja jetnikov, kot tudi za 16 kart, na katerih nastopajo liki »taboriščnih« kraljev, kraljic, kavalov in fantov. Kobetov taboriščni tarok je vizualni presek taboriščnega vsakdanjika z njegovimi tragičnimi in ponižujočimi sekvencami in kronika nečloveškega ravnanja z jetniki, ki so bili v taborišču zgolj številke. Takšno je tudi sporočilo umetnikove signature: PRINTED BY BORIS KOBE NO 142841 KZ ALLACH. Taboriščni tarok Borisa Kobeta hrani Muzej novejšje zgodovine, Ljubljana, Celovška 23.

Avtorski izvleček

DURJAVA, Iztok, Ph. D., Art Historian
SLO – Ljubljana, Brilejeva 19

BORIS KOBE: CONCENTRATION CAMP TAROT, 1945

Borec, Ljubljana, XLV/1993, no. 1–2, p. 233, Slovenian (English)

This article is about tarot cards – drawings, with dimensions 9 × 6 cm, drawn in colored pencils in the Allach concentration camp in May 1945 by Slovenian architect and painter Boris Kobe. The artist replaced traditional tarot card images with scenes from life in the concentration camp, hence the name concentration camp tarot. There are 22 trumps depicting stories from the communal life of prisoners and 16 cards representing "concentration camp" kings, queens, knights and jacks. Kobe's concentration camp tarot is a visual cross-section of everyday concentration camp life, with its tragic and humiliating routines, and a chronicle of the inhuman treatment of prisoners who were nothing more than numbers in the camp. In this regard, the artist's signature reads: PRINTED BY BORIS KOBE NO. 142841 KZ ALLACH. Concentration camp tarot cards by Boris Kobe are displayed in the Museum of Modern History, Ljubljana, Celovška 23.

Author's abstract

B O R E C

1-2 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO 1993

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ

Republiški odbor Zveze združenj borcev in narodnoosvobodilne vojne Slovenije

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, Jože Dežman, dr. Božidar Jezernik, dr. Lev Kreft, mag. Boris Mlakar,
dr. Dušan Nečak, dr. Božo Repe, Milica Strgar, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

POMOČNIK GLAVNE IN ODGOVORNE UREDNICE

dr. Božo Repe

OBLIKOVANJE IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Čjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA UREDNIŠTVA

Mira Puntar

UREDNIŠTVO IN UPRAVA

61001 Ljubljana, Šubičeva 10 – poštni predal 203, telefon 158 000, interna 30
Cena te številke v prosti prodaji 2.400 SIT

ŽIRO RAČUN

(RO ZZB NOV Slovenije) 50100-678-45473 (za revijo Borec)

Naklada 1200 izvodov

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

Revija izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije

ISSN 0006-7725

UDK 949.712+82(05)

NA NASLOVNICI

Jože Čiuha: Variacije na temo XIV, 1983

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-649/92 z dne 27. 10. 1992 šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev (Uradni list RS, št. 4/92) med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov in storitev.

João Cunha